

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Furkan BİTER

19 VE 20. YÜZYILDA DİYARBAKIR YAHUDİLERİ

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Furkan Biter

19 VE 20. YÜZYILDA DİYARBAKIR YAHUDİLERİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU

Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2022

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Furkan BİTER'in bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Felsefe ve Din Bilimleri Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ali DURUSOY (İmza)

Üye (Danışmanı) : Dr. Ö. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU (İmza)

Üye : Doç. Dr. Sema ERYÜCEL (İmza)

Tez Başlığı: 19 ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri

Tez Savunma Tarihi : 29/06/2022

Mezuniyet Tarihi : 04/08/2022

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “19 ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri” adlı çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

.../.../2022

Furkan BİTER

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Furkan BİTER
Öğrenci Numarası	202052063006
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Felsefe ve Din Bilimleri
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AKINCI AMBAROĞLU
Yüksek Lisans Tez Başlığı	19 ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1841793156
Rapor Tarihi	22.05.2022
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %12 Alıntılar dâhil: %12

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 95 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise:

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

Danışman Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi, Ayşe AKININCI AMBAROĞLU

İmza

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
SUMMARY	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR'IN COĞRAFI, TARİHİ, SİYASİ VE DİNİ ÖNEMİ

1.1. Diyarbakır'ın Coğrafi ve İdari Önemi	8
1.2. Peygamberler Tarihi Açısından Diyarbakır'ın Önemi	11
1.2.1. Elyasa Peygamber (M.Ö. 8. yy.)	11
1.2.2. Zülkifl Peygamber (M.Ö. 6. yy.)	13
1.2.3. Danyal Peygamber (M.Ö. 7. yy.)	14
1.2.4. Enuş Peygamber	14
1.2.5. Yunus Peygamber (M.Ö. 8. yy.)	14
1.2.6. Nebi Harun (Harun-u Asefi)	15
1.2.7. Süleyman Peygamber (ö.931)	16
1.2.8. Hz. İbrahim	19
1.2.9. Hz. Eyyüp	20

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR YAHUDİLERİNİN TARİHİ

2.1. Osmanlı Dönemi Yahudileri	21
2.2. Seyahatnamelere Göre Diyarbakır Yahudilerinin Sosyal Hayatı	22
2.3. Yahudiliğin Diyarbakır'daki Tarihçesi	26
2.4. 19. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri	35
2.5. 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri	46
2.5.1. Cumhuriyet Döneminde Yaşam	47
2.6. 21. Yüzyılda Diyarbakır ve Yahudiler	54
2.6.1. Çermik Sinagogu ve Çermik Yahudileri	54
2.6.2. Diyarbakır'a özlem R. Rahel Acemi ve Ailesi	59

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIR YAHUDİLERİNİN DEMOGRAFİK, SOSYAL, EKONOMİK VE DİNİ ÖZELLİKLERİ

3.1. Nüfus	65
3.2. Eğitim	72
3.3. Gelenekler	73
3.3.1. Aile Gelenekleri	73
3.3.2. Nişan	73
3.3.3. Düğün	74
3.3.4. Yas	74
3.3.5. Yahudi Mahallesi ve Cemaat Yapılanması	74
3.4. Bayramlar	75
3.5. Atasözü ve Deyişlerden Örnekler	76
3.6. İktisadi Hayat	76
3.8.1.Diyarbakır Yahudilerine Ait Anlatılar	80
Sosyal Yaşantılar:	81
Fiziki yapıları:	81
Yahudilerin Kendi Kültürlerine Ait Yemekleri	82
3.8.2. Diyarbakır Yahudilerine Dair Bir Halk Hikâyesi	83
Yahudi Ayakkabı Tamircisi ve Kürt Haydut	83
3.9. Muhtar	86
3.10. Milletbaşı ve Milletvekili	87
3.11. Cizye	89
3.12. Toplumsal İlişkiler	90
3.13. Yahudi Mezarlığı	92
SONUÇ	93
GÖRSELLER	96
KAYNAKÇA	110
ÖZGEÇMİŞ	116

KISALTMALAR LİSTESİ

Hz	: Hazreti
Bkz	: Bakınız
M.ö	: Milattan önce
M.s	: Milattan sonra
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
vb	: ve benzeri
yy	: yüzyıl
MŞH ŞSC.d	: Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri
D.CMH. d	: Bab-1 Defteri Cizye Muhasebesi Kalemî Defterleri
ML.VRD.CMH.D	: Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri
Hr. Mkt	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî

ÖNSÖZ

Diyarbakır Yahudileri ile ilgili spesifik bir çalışma yok denecek kadar azdır. Rıfat N. Bali'nin 1999 yılında yayınlamış olduğu “Diyarbakır Yahudileri” isimli bir makale bulunmaktadır. İletişim Yayınlarından çıkarılmış olan Moshe Sevilla Sharon'un yazmış olduğu “Türkiye Yahudileri” kitabı, bölge Yahudileri hakkında az da olsa bilgi vermektedir. Şarkiyat ilmi araştırmalar dergisinde Kasım Ertaş'a ait olan “Batılı Seyyahların Gözünde 19. Yy. Diyarbakır” isimli çalışması bölgedeki farklı din mensuplarının varlıkları ve yaşantısı hakkında katkı sağlamaktadır. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları tarafından basılmış olan 5 ciltlik “Diyarbakır Salnameleri”, Osmanlı dönemindeki arşiv kayıtları yoluyla dönemsel ve coğrafi açıdan önemli bir içerik taşımaktadır. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2020 sayısında Durmuş Volkan Karaboğa'ya ait “Diyarbakır Gayrimüslimlerinde Sosyal ve Hukuki Yaşam (1838-1909)” isimli makale tez konumuzla ilgili kaynaklar arasındadır.

Siyasi, sosyal, dini, felsefi olmak üzere çok yönlü değişikliklerin yaşandığı 19 ve 20. yüzyılın sonunda Diyarbakır'da Yahudi cemaati kalmamakla beraber aktif sinagog bulunmamaktadır. Buna karşın tarihi kaynaklar Diyarbakır Yahudileri hakkında verileri inceleme ve değerlendirme imkânı sağlamaktadır. Farklı alanlarda yapılan Diyarbakır, Türkiye Yahudileri ve Yahudiler hakkındaki çalışmalar konunun tarihi, mimari ve sosyal boyutlarına ışık tutmaktadır. Diyarbakır'ın tarihi özellikleri ve dinler tarihi açısından taşıdığı öneme ilave olarak bu çalışma dinin, koşulların değişkenliğine ve coğrafyanın farklılaşmasına rağmen etkinliğini devam ettirdiğini göstermektedir.

Yüksek lisans eğitimim boyunca çok kıymetli bilgilerini benimle paylaşan, her zaman tecrübesi ile beni aydınlatan, tez konumun belirlenmesinde ve tez sürecimin her aşamasında desteğini hiçbir zaman esirgemeyen her fırsatta bana yardımcı olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Akıncı Ambaroğlu'na, röportaj teklifini kabul ettiği için Rimon Rahel Acemi'ye, röportajda yardımcı olan Aminullah Süleymaniye ve Khan Geldi Hamidy'e, çalışmayı inceleyip eksiklikler noktasında yardımcı olan Kamile Pollaz'a, bu süreçte hep yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen aileme çok teşekkür ederim.

Bu çalışmayı üzerimde emeği olan büyüklerime ithaf ediyorum.

Furkan BİTER

Antalya 2022

ÖZET

Yahudi krallığı, Hz. Süleyman'ın vefatının hemen arkasından Yahuda ve İsrail olarak ikiye ayrılmıştır. Önce İsrail krallığının tarih sahnesinden kaybolması ve hemen akabinde Yahuda krallığının yıkılması sonucu, Yahudilerin bir kısmı Mezopotamya bölgesine sürgün edilmişlerdir. 20. Yüzyılın ortasına kadar çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip olan bu bölgede Yahudilerin varlıklarının başlangıcı bu sürgüne dayanmaktadır. Asırlarca burada yaşayan Yahudiler, 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla Diyarbakır'ı tamamen terk etmişlerdir. Bu çalışmada 19 ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudilerinin, Osmanlının son dönemi ve Cumhuriyetin kuruluşu ve İsrail devletinin kuruluşu aşamalarındaki varlıkları ele alınacaktır.

Bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Diyarbakır'ın coğrafi, idari, siyasi ve dini önemi üzerinde durulurken çalışmanın ikinci bölümünde ise Diyarbakır Yahudilerinin tarihi hakkında bilgi verildi. Araştırmamızın son bölümünde ise Diyarbakır Yahudilerinin demografik, sosyal, ekonomik ve dini özellikleri hakkında elde edilen bilgiler sunuldu. Bu tez çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun tanzimat döneminden itibaren Diyarbakır'da yaşayan Yahudilerin dini ve tarihi durumlarını araştırmayı amaçlamaktadır.

Ülkemizde yapılan tarih, mimari ve Yahudilik hakkındaki çalışmalar incelendi. Diyarbakır Yahudilerinin nüfus, yerleşim, dini yapı, dini yaşantı, gelenek ve göç süreçleri çalışmanın içeriğinde deskriptif yöntemle sunuldu. Diyarbakır'dan göç eden Yahudilerle yapılan mülakatlar değerlendirildi. Çalışma içerisinde yer alan yapılandırılmış mülakat, Diyarbakır Yahudilerinden olan R. Rahel Acemi ile birçok kez online haberleşme araçları (Whatsapp, Zoom) ile iletişime geçilmiş ardından Antalya Havalimanı'nda yapılan yüz yüze görüşme ile de röportaj tamamlanmıştır. Osmanlıca metinleri Türkçeye çevirerek çalışma içerisinde bu çevirilerden faydalanılmıştır. Arşiv çalışmalarının sunduğu imkânlarla nitel araştırma metotlarından dokümanter analiz yöntemi de kullanılmıştır.

Nüfus verileri ile ilgili elde edilen bulguların daha anlaşılır olması için ara ara hazırladığımız tablolarla çalışmamızı destekledik. Elde ettiğimiz demografik, sosyal, ekonomik, tarihi ve dini yaşantı hakkında bulgular aktarılmış ve ilgili literatür kapsamında değerlendirilmiştir.

Diyarbakır Yahudileriyle ilgili 19 ve 20. yüzyılda başta siciller olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı arşiv vesikaları önemli bilgiler içermektedir. Bu kaynaklardan yola çıkarak bugün artık tarih sahnesine karışmış Diyarbakır Yahudi cemaati hakkında araştırma yaptıkça ve kalıntılar incelendikçe kayda değer bilgilere ulaşılmaktadır.

SUMMARY

DİYARBAKIR JEWS IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES

Jewish kingdom, St. Immediately after the death of Solomon, it was divided into Judah and Israel. As a result of the disappearance of the kingdom of Israel from the stage of history and the destruction of the kingdom of Judah, some of the Jews were exiled to the Mesopotamian region. The beginning of the existence of the Jews in this region, which had a multicultural and multi-religious structure until the middle of the 20th century, is based on this exile. The Jews who lived here for centuries left Diyarbakır completely with the establishment of the State of Israel in 1948. In this study, the existence of the Jews of Diyarbakir in the 19th and 20th centuries, in the last period of the Ottoman Empire, the establishment of the Republic and the establishment of the State of Israel will be discuss.

This study consists of three main parts. While the geographical, administrative, political and religious importance of Diyarbakir was emphasized in the first part, information was given about the history of the Diyarbakir Jews in the second part of the study. In the last part of our research, information about the demographic, social, economic and religious characteristics of the Jews of Diyarbakır was presented. This thesis study aims to investigate the religious and historical situations of the Jews living in Diyarbakir since the Tanzimat period of the Ottoman Empire.

Studies on history, architecture and Judaism in our country were examined. The population, settlement, religious structure, religious life, tradition and migration processes of the Jews of Diyarbakır were presented in the context of the study with a descriptive method. Interviews with Jews who migrated from Diyarbakır were evaluated. The structured interview included in the study was contacted with R. Rahel Acemi, a Jew from Diyarbakır, many times via online communication tools (Whatsapp, Zoom), and then the interview was completed with a face-to-face interview at Antalya Airport. Translations were used in the study by translating Ottoman texts into Turkish. Documentary analysis method, one of the qualitative research methods, was also used with the opportunities offered by archival studies.

We supported our work with the tables we prepared from time to time in order to make the findings related to the population data more understandable. The findings about the demographic, social, economic, historical and religious life we obtained were transferred and evaluated within the scope of the relevant literature.

The archive documents of the Republic of Turkey and the Ottoman Empire, especially the registers, contain important information about the Jews of Diyarbakır in the 19th and 20th centuries. Based on these sources, as we conduct research on the Jewish community of Diyarbakır, which has now become a part of history, and the ruins are examined, significant information can be obtained.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Ülkemizde yaşamış ve halen varlığını sürdüren Yahudi cemaatleri içerisinde en az incelenmiş olanı Diyarbakır Yahudileridir. Yahudi cemaatleriyle ilgili yapılan araştırmalar genellikle İzmir, İstanbul ve Trakya'daki cemaatlere yoğunlaşmıştır. Diyarbakır Yahudilerinin yerleşim bölgeleri, nüfus değişiklikleri, sosyal hayat, dini yaşantıları ve gelenekleri çalışmanın odak noktasını oluşturacaktır. Diyarbakır salnameleri, siciller ve arşiv belgeleri nüfus ve yerleşme konusunda veri sağlamaktadır. Diyarbakır'da bulunan Yahudi mabed kalıntıları dini durumla ilgili araştırma yapmayı kolaylaştırmaktadır.

Mezopotamya'da Yahudi tarihi İbrahim a.s.'a dayanmaktadır. İsrailoğullarına İbrahim a.s.'dan sonra gönderilen peygamberlerin bir kısmının Diyarbakır'da kabri ve makamı bulunmaktadır. Bu peygamberler hakkında elde edilen bulgular tezin 1. bölümünde sunulmuştur. Bu tezin 2. ve 3. bölümlerinde ise Diyarbakır'da yaşayan Yahudi cemaatin 19 ve 20. yüzyıldaki dini, sosyal, ekonomik ve tarihleri hakkındaki bulgular değerlendirilmektedir.

Tanzimat döneminden İsrail devletinin kurulmasına kadar olan bu süreçte Diyarbakır Yahudilerine ait veriler bu çalışmada yer almaktadır. Kudüs'te bulunan Diyarbakır Sinagogu ise İsrail'e göç eden Yahudilerin Diyarbakır'a olan aidiyet duygularını ifade etmektedir.

2. Araştırmanın Amacı

Diyarbakır Yahudilerinin tarihsel gelişimi, kökenlerinin nereye dayandığı, dini yaşantıları ve gelenekleri hakkında Osmanlı arşivlerine ve vilayet salnamelerine dayanarak Diyarbakır'da yaşayan Yahudilerin varlığını, inançlarını, yaşam biçimini ortaya çıkarmak hedeflenmiştir. Bu tez çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun tanzimat döneminden itibaren Diyarbakır'da yaşayan Yahudilerin dini ve tarihi durumlarını araştırmayı amaçlamaktadır.

Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında Yahudilerin yaşadığına dair objektif bilgiler M.Ö. 6 ve 7. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Hatta Yahudilik, Cengiz Batuk'un Yahudi Tarihi adlı eserinde vermiş olduğu bilgilere göre M.Ö. 2400/2200/2100 ya da M.Ö. 1800'ler Avram(İbrahim) ile Mezopotamya'nın Ur şehrinde tarih sahnesine çıkmıştır.¹ Bu anlatıma göre İsrailoğulları tarihi zaten Mezopotamya'dan çıkmaktadır. Tanrıdan İbrahim'e gelen emirle

¹ Batuk, 2022: 2-3.

Mezopotamya'dan Mısır/Kenan diyarına göç eden İsrailoğulları, Süleyman peygamber döneminde artık bir ulus/krallık olmuşlardır.

Yahudi krallığı, Hz. Süleyman'ın vefatının hemen arkasından Yahuda ve İsrail olarak ikiye ayrılmıştır. Önce İsrail krallığının tarih sahnesinden kaybolması ve hemen akabinde Yahuda krallığının yıkılması sonucu, Yahudilerin bir kısmı Mezopotamya bölgesine sürgün edilmiştir. 20. yüzyılın ortasına kadar çok kültürlü ve çok dinli bir yapıya sahip olan bu bölgede Yahudilerin varlıklarının başlangıcı bu sürgüne dayanmaktadır.

Bu çalışmada 19 ve 20. yüzyılda Diyarbakır Yahudilerinin, Osmanlının son dönemi, Cumhuriyetin kuruluşu ve İsrail devletinin kuruluşu aşamalarındaki varlıkları ele alınacaktır.

3. Araştırmanın Problemi

Diyarbakır 19. yüzyılda 16 vilayetten oluşmaktadır. Mezopotamya bölgesinde bulunan Yahudiler idari ve bölgesel koşullar nedeniyle daha geniş bir alanda iken gittikçe daralan bir yerleşim alanında yaşayıp nihayet göçle sonuçlanan bir süreç geçirmiş bulunmaktadır. Diyarbakır Yahudilerinin nüfus, sosyal hayat ve dini durumlarındaki değişiklikler ve bu değişikliklerin sebepleri araştırmamızın temel problemini oluşturmaktadır.

19 ve 20. yüzyılda birden fazla azınlığın iç içe yaşadığı bir zaman diliminde Diyarbakır sadece Yahudiler için değil diğer dini azınlık grupları içinde önemli bir merkez olmaktadır. Bu dini azınlık grupları hakkında çeşitli çalışmalar mevcut olsa da Yahudiler hakkında bilgi oldukça kısıtlıdır. Dolayısıyla alanda boşluk oluşturması bir diğer problemimizi ortaya koymaktadır.

21. yüzyılda Diyarbakır halkı arasında şehirde uzun yıllar farklı dini inançlara ait insanlar yaşadığı gibi Yahudilerin de geçmişte bu şehirde varlıklarına dair anlatılar bulunmaktadır. Hatta Yahudilere ait bir mahallenin varlığı bilindiği gibi onlardan kalan birtakım simgeler, Mühr-ü Süleyman, Sinagog kalıntıları vb. gibi unsurlar şehrin kültür mirası içinde varlığını korumaktadır.

Diyarbakır'daki Yahudi varlığını, hangi zaman diliminde yaşadıklarını, Yahudi tarihinin nereye dayandığı ve hali hazırda başta Diyarbakır ve çevre illerinde bulunan İsrailoğullarına gönderilmiş Peygamberleri de inceleyerek hem Diyarbakır tarihine bir katkı hem de Dinler tarihi alanında bölgesel ve dini azınlık grupların incelenmesinin önemli olduğunu yukarıdaki söylemlerden de anlaşılmaktadır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Ülkemizde yapılan tarih, mimari ve Yahudilik hakkındaki çalışmalar incelendiğinde Diyarbakır Yahudilerinin nüfus, yerleşim, dini yapı, dini yaşantı, gelenek ve göç süreçleri

çalışmanın içeriğinde deskriptif yöntemle sunulmaktadır. Diyarbakır'dan göç eden Yahudilerle yapılan mülakatlar değerlendirilmiştir. Çalışma içerisinde yer alan röportaj yapmış olduğumuz Diyarbakır Yahudilerinden olan R. Rahel Acemi ile birçok kez online haberleşme araçları (Whatsapp, Zoom) ile iletişime geçilmiş ardından Antalya Havalimanı'nda yapılan yüz yüze görüşme ile de röportaj tamamlanmıştır. Diyarbakır halkından kişilerle yapılmış görüşmelere (Antoni, Zeyni, Aysel) yer verilmiştir. Dönem olarak Osmanlı dönemini de kapsadığı için Osmanlıca metinleri Türkçeye çevirerek çalışma içerisinde bu çevirilerden faydalanılmıştır. Arşiv çalışmalarının sunduğu imkânlarla nitel araştırma metotlarından dokümanter analiz yöntemi de kullanılmıştır.

Bu araştırma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın zaman sınırları içerisinde Diyarbakır vilayetinin idari, coğrafi, dini özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra Diyarbakır bölgesinde bulunan peygamberler hakkında veriler sunuldu. Bu peygamberlerin isminin bir kısmı İslam dininin yüce kitabı Kur'an-i Kerim'de geçmekle birlikte Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat'ta da farklı bir biçimde geçmektedir. İsmi geçen (İbrahim, Eyüp, Süleyman, Elyesa, Zülkifl, Danyal) peygamberlerin Diyarbakır ilişkisi açıklanmıştır. 2. ve 3. bölümlerde vermiş olduğumuz bilgilerde konunun çok geniş ve kapsamlı olmasından dolayı Diyarbakır'ı günümüzdeki Diyarbakır ilinin sınırları çerçevesinde ele alınmıştır. Nüfus verileri ile ilgili elde edilen bulguların daha anlaşılır olması için ara ara hazırlanan tablolarla yapılan çalışma desteklenmiştir. Elde ettiğimiz demografik, sosyal, ekonomik, tarihi ve dini yaşantı hakkında bulgular aktarılmış ve ilgili literatür kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Diyarbakır Yahudilerinin inançları konusunda belirli bir bölüm yer almamaktadır. Bunun sebebi öncelikle bu bölgede yaşayan aktif Yahudi cemaatinin bulunmamasından dolayı böyle bir yöntem tercih edilmiştir. Fakat bugün İsrail'e göç eden ve kendilerinin Diyarbakırlı olduklarını söyleyen Yahudilerle yapılan mülakatta² bu bölgede yaşayan Yahudi halkının Ortodoks Yahudiliği'ni³ benimsedikleri sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmanın ikinci bölümünde 19. yüzyıldan günümüze kadar Diyarbakır Yahudilerinin Tarihi ve çalışmanın üçüncü bölümü olan Diyarbakır Yahudilerinin demografik, sosyal, ekonomik ve dini özellikleri kısmında yer yer dini inanç ve yaşantılarından bahsedilmiştir.⁴

² Diyarbakır'a Özlem R. Rahel Acemi ve Ailesi, 2022: 57. Diyarbakır Yahudilerine Ait Anlatılar, Tezokur, 2010: 253.

³ M.Ö. 586 yılında Mabedin yıkılmasının üzerine günümüze kadar gelen asıl Yahudiler diyebileceğimiz topluluktur ve Yahudilerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ortodoks Yahudiliğinde Musa Peygamberin kanunlarına birebir uyulmaktadır. Bugünkü İsrail'de hâkim unsur Ortodoks Yahudiliktir. Yahudi şeriatına sıkıca bağlı olup hem tora hem de Talmud eğitimine çok önem vermektedirler. Onlara göre Yahudiler dinin emirlerini yaşarlarsa tüm sıkıntıları sona erecek ve Mesih gelecektir. Tora ve Talmud'u vahiy olarak kabul etmektedir. Sinagoglarda erkek ve kadın ayırımına dikkat etmekle birlikte kadınların dini eğitim almalarını caiz görmezler.

⁴ Diyarbakır Yahudilerinin Demografik, Sosyal, Ekonomik ve Dini Özellikleri, 2022: 64-75.

5. Araştırmanın Özgünlüğü

Mezopotamya toplulukları dini çeşitlilik açısından araştırılmaya değer bir yer olmaktadır. Yahudiler, Yahudi tarihi kaynaklarına göre birkaç bin yıl bu bölgede yaşamıştır. Hz. İbrahim'e kadar giden bu uzun süreç insanlık tarihi açısından çok değerli bir yeri kaplamaktadır. Diyarbakır'da kabir ve makamları bulunan peygamberler de bu bölgenin dini anlamda ne derecede önemli olduğunun delilidir.

Yahudi tarihi açısından da bakıldığında 19 ve 20. yüzyıl önemli değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Diyarbakır Yahudileri özelinde hem bölgesel koşullar hem Osmanlıdan Cumhuriyete değişen idari yapı, dini hayatı da etkilemektedir. Bu çalışma hem bölgesel hem idari hem de Yahudiliğin devlete dönüşmesi sürecine karşılık geldiği için tarihi ve dini koşulların ortaya çıkarılmasına katkı sunmaktadır.

Ülkemizdeki Yahudi cemaatleri ile ilgilenmiş olan araştırmacıların İzmir, İstanbul ve Trakya bölgelerindeki cemaatleri incelemelerine ağırlık vermelerinin iki sebebi olacağı düşünülmektedir. Birincisi özel olarak Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde ikamet etmiş olan Yahudi cemaatlerine ulaşmanın zorluklarıdır. İkinci ise Batı Anadolu ve Trakya'nın yanı sıra diğer bazı büyük liman şehirlerindeki Yahudilerin nüfus ve ticari hareketliklerinin daha fazla oluşudur. İzmir Yahudileri hakkında ele alınan yazılardan bazıları şunlardır; H. Arslan, *Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum*(2016), S. Bora, *İzmir Yahudileri*(1995), *İzmir'in eski Yahudi mahallesi*(2021), *Anadolu Yahudileri: Ege'de Yahudi izleri* (2017), H. Nahum, *İzmir Yahudileri 19 ve 20. Yüzyıl*(2022), Bursa Yahudileri hakkında ise; B. Saygı Şahin'in *Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Algı: Bursa Yahudileri Örneği*(2017) isimli eseri, Edirne Yahudileri hakkında ise; R. Bali, *Edirne Yahudileri*, G. Mazlum, *Edirne'nin Yahudileri*(2013), E. Aydoğan'ın *Yeni Belgeler Işığında 1934 Trakya Yahudi Olayları*(2018), M. İstil, *Cumhuriyetin İlanından Sonra Edirne'de Yahudi Varlığı ve Kültürü*(2021), gibi birçok eser yazılmıştır. Bu çalışmalar hem ilgili şehirlerin tarihi hakkında hem de ülkemizde yaşayan gayrimüslim azınlıklar hakkında Dinler Tarihi alanına önemli bir katkı sağlamaktadır. Yapılan çalışma Diyarbakır şehir tarihine ve Diyarbakır'da yaşayan Yahudiler önemli veriler sunmaktadır.

Ülkemizdeki varlıkları yaklaşık 2500 yılı bulan Yahudilerin ekseriyetini XV. Yüzyılın ikinci yarısında Portekiz ve İspanya'dan geldiği⁵ bilinmekle birlikte bu çoğunluğun dışında kalan ve haklarında çok az bilgiye ulaşılabilen Yahudi toplulukları da bulunmaktadır. Belirli bir dönem Diyarbakır'da yaşayan ve "Doğu-Güneydoğu Yahudileri" olarak da adlandırılan Diyarbakır Yahudileri, haklarında oldukça az bilgiye sahip olunan küçük Yahudi

⁵ Salzmann, 2011: 2.

cemaatlerinden biridir. Amed bölgesi olarak geçen Diyarbakır içine Siverek, Nusaybin, Mardin ve Urfa'yı aldığı için Yahudi araştırmacılar Diyarbakır Yahudilerini Güneydoğu Anadolu'da bir zamanlar var olan diğer Yahudi cemaatlerini Siverek, Mardin, Nusaybin ve Urfa ile birlikte ele alıp incelemişlerdir.⁶ Diyarbakır da yaşayan topluluklar tarih boyunca çeşitlenmiştir. Sırasıyla Hitit ve Hurri – Mittani, Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Ermeniler, Roma İmparatorluğu, Sasani İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklu Türkleri, İnalıoğulları, Artuklular, Eyyûbiler, Akkoyunlular ve Osmanlı Devleti şehre hâkim olmuştur. Dolayısıyla tarih boyunca süregelen bu çeşitlilikten kentte yaşayan Yahudilerde etkilenmiştir. Bu doğal etkileşimlerden farklı Yahudi grupları oluşmuştur.⁷

Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşamış olan Yahudiler İsrail krallığında ait Samiriye kentinden göç edilmiş olan Yahudilerdir. Bunlara Babil krallığı döneminde kral Nebukadnezar'ın kuzeydeki Yahuda krallığının varlığına son vermesi ve burada ikamet eden Yahudiler de göç etmiştir. Sonuç itibarıyla bu iki grup önce Asur diyarına daha sonrada Güneydoğu ve Anadolu bölgesine yerleşen ilk Yahudiler olmuşlardır.⁸ Milattan önce 732 senesinde ilk sürgün edinenlerin geldiği Bâbil'e yani bugünkü Irak bölgesi ve yakınlarına Milattan önce 721'de Asurlular eliyle on kabilenin sürgünü yapılmıştır.⁹ Yukarıda bahsettiğimiz hüküm süren devletlerin çeşitliliğiyle birçok Yahudi kente gelip gitmiştir.

Milattan önce 597 senesinde Yahuda krallığının varlığına son veren Nebukadnezar, 10 bin kişilik topluluğu Kudüs'ten Mezopotamya bölgesine sürmüştür; Milattan önce tapınağın yıkıldığı 586 yılında da 40 bin Yahudi daha Bâbil'e göç ettirilmeye zorlanmıştır.¹⁰ Bu coğrafyada yaşamış olan Yahudilerin kullandıkları Aramîce dili ile talmudun dili arasındaki benzerlikler Samiriye'den tehcir edilenlerin soyundan geldiklerinin önemli bir kanıtıdır.¹¹

Mezopotamya'da yaşamış olan Yahudilerin kökeni hususundaki bu inanç Diyarbakır Yahudilerinin sözlü geleneklerinde yer etmiştir. Diyarbakır Yahudileri arasında yaygın olan sözlü geleneğe göre Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşamış olan Yahudiler İşıya'nın "Aşur diyarında kaybolup gidenler" şeklinde atıfta bulunduğ¹² ve "*Hoşeanın dokuzuncu yılında Aşur kralı Samiriyeyi aldı ve İsraili Aşura sürdü ve onları Halahta, Gozan ırmağı olan*

⁶ Brauer, 1993 30-38.

⁷ Biter, 2022: 30-32. Bkz. Yahudiliğin Diyarbakır'daki Tarihçesi.

⁸ Bali, 2016: 367.

⁹ Mezopotamya ve Irak Bölgesini içine alan Bâbil tabirinin kullanımı için Bkz: Hakak, 2009: 1.

¹⁰ Moreh, 2008: 2.

¹¹ Bali, 2016: 367

¹² *Kitab-ı Mukaddes*. Sf. 931

Haborda ve Medlerin şehirlerinde oturttu”¹³ şeklinde geçen Asur kralları tarafından Yahuda ve İsrail krallıklarından sürgün ettirilmiş olan Yahudilerin evlatlarıdır.¹⁴

Kuzeydeki krallığın yıkılmasından hemen sonra güneyde kral Hizkiya m.ö VIII. yy. ve Kral Yöşiya M.Ö. VII yy. çağlarında mâbedin putlardan arınmasını, ibadetin merkezileştirilmesini, Yöşiya (M.Ö. 648-609) zamanındaki kaybolan Musa’nın Tevrat’ının bulunmasıyla birlikte Tevrat öğretisinin tekrardan tesisini esas unsur kılan iki ayrı dini reform gerçekleşmiştir. Fakat bu öze dönüş çabalarına rağmen tek tanrıcı (monoteist) inançtan tekrar sapmalar oluşmuştur. Kısa bir müddet sonra Yahuda Krallığı’nın kuzey bölgesi Asurlular eliyle işgale uğramış, bir asır sonra da Yahuda Krallığı, Kaldeliler’in (Babilliler) kontrolüne girmiş ve Yahuda halkının bu duruma olan karşı isyanı sonucunda II. Nebukadnezzar (Buhtunnasr) emrindeki Babil ordusu tarafından yıkılmıştır.¹⁵ Bu sürgün dönemi peygamberleri, İsrail ve Yahuda krallıklarının yıkılmasının nedenini her iki topluluğun Tanrı ile yapılan ahidden uzaklaşılmasına ve yabancı tanrılara itaat edilmesine bağlamışlardır.¹⁶ Süleyman Mabedi’nin yıkılmasıyla Yahuda halkının âlim ve seçkin kimselerin Babil’e sürülmesi ve burada yarım asırlık bir süre sürgün hayatı yaşamaları ile sonuçlanan bu yıkım Yahudi tarihinin ilk ve büyük sürgünü ve en önemli olayı olarak kabul edilmiştir. (Babil sürgünü, M.Ö. 586-538). Bu yıkım ve sürgün olayı aynı zamanda on iki kabileden geriye ve çoğunluğu Yahuda, Bünyamin ve Levi soyu ile özdeşleştirilen İsrailoğulları’nın bütünüyle monoteizmi benimsemesinde bir dönüm noktası olduğu kabul edilmiştir.¹⁷

“Babil”, Fırat nehrinin doğusunda inşa edilmiş antik çağın en bilinen ve en eski kentlerinden birinin adıdır.¹⁸ Bunun yanı sıra Babil, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan güneydoğu Mezopotamya topraklarını da içeren ve en kaba tabiriyle Bağdat’tan başlayarak İran körfezine kadar uzanan ve yaklaşık olarak bugünkü Irak’a denk düşen çok eski bir uygarlığın da ismidir.¹⁹ M.Ö. 2. yy. tarihçileri Babil’i iki nehir, Dicle ve Fırat, arasındaki bölge (aşağı Mezopotamya) olarak tanımlamışlardır.²⁰

Ezra ve Nehemya kitaplarında, Babil’e sürgünden sonra Yahuda’da, Yahudi yaşamının varlığı kabul edilmemektedir. Özellikle Ezra’da sürgünlerin hemen ardından ülkenin tamamen boşaldığı vurgulanarak bu kitaplara göre, yalnızca sürgündeki topluluk (golah) meşru

¹³ *Kitab-ı Mukaddes*, İkinci Krallar, Bab 17 Sf. 518

¹⁴ Bali, 2016: 367.

¹⁵ *Kitab-ı Mukaddes*, İkinci Krallar, 22-25.

¹⁶ *Kitab-ı Mukaddes*, Yeremya, 34-40; Hezekiel, 5-6; Hoşea, 1-13).

¹⁷ Gürkan, S.L. 2013: 197.

¹⁸ Kurt, 2006: 1-100.

¹⁹ Kurt, 2006: 1-100.

²⁰ Kurt, 2006: 1-100.

görülmektedir. Yahuda'da kalanlar “memleketler kavimlerin murdarlıkları” olarak sayılmaktadır. Gerçek Yahudiler ise, Babil'de veya diasporada yaşayanlardır. Babil'e gitmeyenler gerçek Yahudiler değildir.²¹

20. yy. İsrail devletinin kurulmasıyla zaman içerisinde Diyarbakır'ı tamamen terk eden Yahudiler, başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin çeşitli şehirlerine ve yurtdışına göç etmiştir. İsrail Devletinin kurulması süreci daha da hızlandırmış ve sonuç itibarıyla bu cemaatten geriye neredeyse hiç kimse kalmamıştır. Milattan önce 8. asırda başlayan bu serüven 20. asırda sona ermiştir. Diyarbakır Yahudileri bu meselede tek örnek değildir, Doğu-Güneydoğu Yahudi topluluklarının hemen hepsinde söz konusudur.

Diyarbakır Yahudileri dikkatle incelendiğinde karşı karşıya kalınan temel problem konu hakkında kaynakların azlığıdır. Bu konuda kaynak oluşturacak belgeler seyyahların bölgeye yapmış oldukları ziyaretler sonucunda ortaya çıkan seyahatnameler ve Osmanlı arşivlerinde yer alan salnamelerdir. Ayrıca İsrail'de, Doğu ve Güneydoğu Yahudileri ile ilgili yapılan araştırmalar, Alliance Israélite Universelle kurumunun çabaları ve Paris merkezli gazetelerin yayınları da önem taşımaktadır. Alliance Israélite Universelle bağlı müderrisler ile yerel gazetecilerin Paris merkezli bu oluşuma göndermiş oldukları raporlardır. Diyarbakır Yahudilerine ilişkin çalışmalar, genellikle vâkıayı seyahatnameler üzerinden ya da nüfus bilgileri noktasından değerlendirme yapılarak şer'iye sicilleri ile Osmanlı arşivinden yararlanma yoluna gitmemişlerdir.²² Oysaki şehirde yaşayan her kesime dair önemli bilgiler içeren siciller, yüzyıllarca Diyarbakır'da yaşamış olan Yahudilerin Osmanlı idaresi ve Cumhuriyet dönemindeki serüvenlerinin en iyi izlenebileceği kaynak değerindedir. Çalışmanın içerisinde bu kaynaklarla ilgili yer yer bilgi verilmektedir.

Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinin incelenmesi Diyarbakır Yahudilerinin tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir. 19 ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudilerinin, Osmanlının son dönemi, Cumhuriyetin kuruluşu ve İsrail devletinin kuruluşu aşamalarındaki varlıkları, bu önem içinde nüfus, sosyal hayat ve dini durumlarındaki değişimler, bu değişikliklerin sebepleri araştırmamızın temelinde yer almaktadır. Bu bağlamda 1839-1949 arası belgeler ele alınarak tarihsel bir bütünlük sağlandı. Elde edilen bulguların değerlendirilmesi Diyarbakır'ın tarihi özellikleri ve bölgede yaşayan Yahudilerin tarihi açısından önemlidir. Tarihsel koşulların değişkenliğine ve coğrafyanın farklılaşmasına rağmen dini etkinliğin devamlılığı da örneklendirilmiştir.

²¹ Kurt, 2006: 1-100.

²² Diyarbakır Yahudileri hakkında yapılan ilk çalışma için bkz: Bali, 2016: 367-386.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIYARBAKIR'IN COĞRAFI, TARİHİ, SİYASİ VE DİNİ ÖNEMİ

Bu bölümde Diyarbakır'ın 19. ve 20. Yüzyıldaki Coğrafi, Tarihi, Siyasi ve Dini önemi hakkında bilgi verilecektir. Öncelikli olarak tarih içerisinde Diyarbakır'ın farklı isimlerle anılması ve bu isimlerin nerede nasıl kullanıldığı üzerinde durulmakla birlikte 19. Yüzyılda Diyarbakır'ın bir bölge/eyalet ismi olarak anıldığı ve hangi beldeleri bünyesinde barındırdığı üzerinde durulacaktır. Daha sonra Diyarbakır'da 9 peygamberin türbe ve makamının bulunduğu yine 19. Yüzyılda Diyarbakır'ında içine giren Urfa şehrinde bulunan peygamberler hakkında elde ettiğimiz bulguları sizinle paylaştık. Bu peygamberlerin Yahudi kavmine gönderilmesi bizim için ayrıca önemlidir.

1.1. Diyarbakır'ın Coğrafi ve İdari Önemi

Diyarbakır – Diyarbekir/Amed – Kara Amed veyahut Kara Hamid. Amed/Amid (Diyarbekir, Diyarbakır) kentine tarih içinde farklı kültür ve medeniyetler tarafından değişik isimler verilmiştir. Amed/Amid ismi ilk olarak M.Ö. 1260'lı senelerde Asur hükümdarı I. Salmanasar'dan kalma bir kılıç kabzasında rastlanılmaktadır. İslamiyet'ten önceki ve sonraki Süryani literatürde kente Amid ve Omid ismi verilirken, Arapça eserlerde kentten Amid olarak bahsedilmektedir. Ayrıca Yunan ve Romalılarında şehir için Amida ismini kullandıklarına kaynaklarda rastlanılmaktadır. XIII. yy.'dan sonraki bazı yazılı kaynaklarda kente Kara Amid denilirken bazılarında ise Kara Hamid denildiği görülmektedir. Hamid adı, Divan-ı Lügatit Türk'te anıldığı üzere Emir yerine Khamir diye ifade eden Oğuz/Türkmen diline göredir. Ayrıca kara adının şehri baştanbaşa kuşatan surlardan ve şehrin oluşumunda çok etkili olan yöresel siyah bazalt taştan dolayı takıldığı kabul edilmektedir. Osmanlı döneminde şehir Amid, Hamid, Kara Amid adlarıyla anılmaya devam etmiştir. Şehri ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi kent için Hamid veya Kara Amid ifadesini kullanmaktadır. Şehre verilen diğer bir isim Diyar-ı Bekr kelimesi ise kentin ismi olmayıp bölgeye verilen genel bir ismi temsil etmektedir. Mezopotamya bölgesi Halife Hz. Osman döneminde bu bölgelere yerleştirilen Arap kabilelerinin adlarına göre Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Rabia isimleri ile üç amillik (komutanlık) haline getirilmiştir. Rakka bölgesi Diyar-ı Mudar'ın, Amid şehri Diyar-ı Bekr'in, Musul bölgesi Diyar-ı Rabia'nın yönetim merkezi haline gelmiştir. Bu sebeple bu bölge Bekr kabilesinin yönetim alanı olduğundan Diyar-ı Bekr ismiyle anılmıştır.

Osmanlı döneminde Diyarbakir adı eyaletin tamamına verilen bir isimken Amid adı ise günümüz merkez Diyarbakır şehrinin bulunduğu bölge için kullanılmıştır. Diyarbakır'ın 1869 senesinde vilayet olmasından sonra Amid adı giderek unutulmaya yüz tutmuştur. 15 Kasım 1937 senesinde kenti ziyaret eden Mustafa Kemal Atatürk kentte yaptığı konuşmada “yirmi yıldan sonra Diyarbakır'da bulunuyorum” diyerek kendi direktifi ve 10 Aralık 1937 tarihli mecliste alınan karar neticesinde şehrin ismi Diyarbakır'den Diyarbakır'a çevrilmiştir.²³ Osmanlı İmparatorluğu zamanına denk gelen 18. Yüzyıl'da Anadolu ve Rumeli 28 eyaletten oluşmaktaydı. Bunlar ise şu şekildeydi; Mısır-Bağdat-Şam-Halep-Şehrizol-Karaman-Adana-Anadolu-Erzurum-Diyarbakır-Trabzon-Van-Çıldır-Maraş-Sivas-Musul-Cidde-Girit-Rumeli-Silistre-Bosna-Cezayir ve Mora eyaletleri idi. Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır, 1515 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir.²⁴ Eyalet doğrudan Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olarak yönetilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun en büyük eyaleti olan Diyarbakır, idari taksimatı şu şekildedir.²⁵

Vilayet-i Diyarbakır

1) Amid	12) Aşiret ve Ulus	24) Harput
2) Ruha	13) Kemah	25) Kığı
3) İsbir	14) Arabgir	26) Atak
4) Çemişgeze	15) Bayburd	27) Ergani
5) Süleymaniyye	16) Hizo	28) Birecik
6) Eğil	17) Palu	29) Hısn-ı Kehf
7) Çapakçur	18) Çermik	30) Fusul
8) Bidlis	19) Cere	31) Cezire
9) Hizan	20) Sason	32) Berdinç
10) Heytan	21) Siverek	33) Posadi
11) Hacuk	22) Muzul	34) Genç
12) Aşiret ve Ulus	23) Sincar	35) Mardin

1867 senesinde kabul edilen Teşvik-i Vilayet Nizamnamesiyle Diyarbakır Eyaleti kaldırılmış Diyarbakır Vilayeti kurulmuştur. Vilayetteki sancaklar şu şekildeydi: Diyar-Bekr, Elâzığ, Mardin, Siirt. Bu döneme kadar nüfus ile ilgili bilgiler genellikle seyahatnamelerden edinilir. Kaynakların azlığı bu konuda bilgi veren seyahatnameleri ön plana çıkarmıştır. Nüfus ile ilgili sağlıklı veriler için 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğunun çağdaş

²³ Ayrıntılı bilgi için bkz; Gürkan, C. (2016). “18. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kazası”. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

²⁴ Yılmazçelik, 1991: 219.

²⁵ Göyünç, “Diyarbakır.” DİA, 1994: 468.

sayılabilecek nüfus sayımlarını incelemek gereklidir. 19. Yüzyıldan itibaren artık salnameler kentin nüfusu hakkında detaylı bilgiler vermektedir.²⁶

19. yüzyılın başlarında Diyarbakır eyaleti 24 kazadan oluşmaktaydı.²⁷

Amid, Meyararikin, Çıska, Salat, Kulb, Savur, Çapakçur, Sağman, Çüngüş, Palu, Siverek, Hasankeyf, Behraki, Telbisme, Birazi, Atak, Eğil, Çemişgezek, Derik, Sincar , Çarsancak, Çermik, Beşiri, Hani, Mardin, Birecik, Siird , Karakeçülü, Musul-ı Atik ve Cedid, Ergani, Harput, Mahal.

Diyarbakır Osmanlı döneminde en önemli ve geniş eyaletlerden biri olmuştur. Doğuya doğru hareket eden orduların önemli ikmal merkezi haline gelmiştir. Diyarbakır, aynı zamanda diğer eyaletlere nazaran en çok dini azınlığın bulunduğu eyaletlerden birisidir. Bunların özellikle 16.yy. boyunca Diyarbakır'da büyük kalkınma ve imar faaliyetleri gerçekleştirildiği gibi, önemli bir ticaret ve sanat merkezi haline gelmiştir. Daha sonraki yüzyıllarda da öneminde pek fazla bir şey kaybetmeyen Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu konumu korumuştur. Cumhuriyet döneminde birçok dini azınlığı bünyesinde barındıran Diyarbakır'da sadece Yahudi varlığı sona ermiştir. Diğer azınlık gruplar hala yaşamaya devam etmektedirler. Yahudiler buradaki varlığına son vermişler fakat Diyarbakır ile ilişkilerini koparmamışlardır. Bölgeyi hala turist olarak ziyaret etmekte ve bölge hakkında oldukça sık çalışmalar yapmaktadırlar.²⁸

Yıllarca birçok medeniyetin başkentliğini yapan Diyarbakır, 2 Eylül 1993'te çıkarılan 504 sayılı KHK²⁹ ile büyükşehir unvanı almıştır. Bugün Diyarbakır'ın 17 ilçesi vardır. Günümüzde Diyarbakır Dicle vadisinin sağında, Diyarbakır ilinin kurulduğu düzlükle Dicle nehri etrafındaki zemin, doğu ve güneydoğuda kayalık ve dik bir kenar oluşumudur. Kurulmuş olduğu bölgede topografyanın da verdiği şartlardan dolayı şehrin etrafını kuşatan surların biçimini de tayin etmiştir. Örneğin şehrin her tarafı surlarla çevrili olmasına rağmen lav akıntılarının sona erdiği bazı yüksek kesimler (Fis kaya diye bilinen yer) sur yapmaya gerek görülmemiştir. Bu surlar sur içi ve sur dışı olmak üzere günümüz Diyarbakır'ını ikiye ayırır. Esasında bizimde genel olarak ilgileneneğimiz kısım Sur içinde kalan kısımdır. Çünkü Yahudiler o bölgede yaşamışlardır.³⁰

²⁶ Özçoşar:2008: 53-69.

²⁷ Yılmazçelik, 1991: 225.

²⁸ Göyünç, "Diyarbakır." Dia, 1994: 468.

²⁹ Kanun hükmünde kararname

³⁰ Tuncel, 1994: c. 9, 469-472.

1.2. Peygamberler Tarihi Açısından Diyarbakır'ın Önemi

Diyarbakır, Dicle Nehrinin hemen yanında, Yukarı Mezopotamya bölgesinde inşa edilen en önemli yerleşim alanlarından biridir. İlk uygarlıklar, Diyarbakır ve çevresinde, Mezopotamya bölgesinde oluşmaya başlamışlardır. Medeniyetler şehri olan kentimizde Peygamberler gönderilmesi mümkündür. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de: "Allah'a andolsun, senden önceki çeşitli topluluklara da mutlaka elçiler göndermiştik." (Nahl 16/63), Her ümmetin bir peygamberi olmuştur. *Onlara peygamberleri geldiğine göre aralarında olup bitenler hakkında adaletle hüküm verilir, haksızlığa uğratılmazlar.* (Yunus, 10/47) ayetleri ile benzer anlamlara gelen farklı ayetler ve peygamberlerin sayısının 124 bin veya 224 bin olduğu yönündeki hadis rivayetleri, kentin tarihi konumu ile beraberinde değerlendirildiğinde, ilde bulunan peygamberler makam ve kabirlerinin varlığını mümkün kılmaktadır. Fatır suresi 24. Ayette *'Doğrusu biz seni hak ile desteklenmiş bir müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Hiçbir ümmet yoktur ki içlerinden bir uyarıcı gelip geçmemiş olsun.'*³¹ Yunus suresi 47. Ayette *Her ümmetin bir peygamberi olmuştur. Onlara peygamberleri geldiğine göre aralarında olup bitenler hakkında adaletle hüküm verilir, haksızlığa uğratılmazlar.*³² Hz. Muhammed'den gelen bir nakilde ise 124 bin peygamberin olduğu bildirilmiştir.³³

1316/1898 kayıtlı Diyarbakır salnamesinde, Nebi Zülkifl, Peygamber Elyesa, Nebi Harun-ı Asafi, Nebi Hallak, Nebi Harut, Nebi Enuş b. Şit aleyhisselamın kabirlerinin Diyarbakır'da olduğu belirtilmektedir.³⁴

Zülkifl, Elyesa, Enuş, Hallak, Harut, İlyas, Danyal, İdris, Yunus peygamberlerin kabirleri ve makamlarının Diyarbakır sınırları içerisinde olduğu yazılı kaynaklarda aktarılmakla birlikte bölge halkı tarafından da dile getirilmektedir. (Görsel 1) Bu peygamberlerden 7'sinin Diyarbakır Eğil ve Ergani ilçesinde yaşadığı aktarılmaktadır.³⁵ Ayrıca, Yahudiler tarafından kutsal kabul edilen Kalne şehrinin, aslında Diyarbakır olduğu yönünde kesin birtakım görüşler mevcuttur.³⁶ Dünyada Kur'an-i Kerim'de adı geçen iki peygamberin yan yana defnedildiği tek yer Diyarbakır'dır.

1.2.1. Elyasa Peygamber (M.Ö. 8. yy.)

Eğil'de Kabrinin bulunduğu inanılan ve Diyarbakır Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da tescillenen, Kur'an da adı geçen, İsrailoğullarına gönderilmiş elçilerden biri

³¹ Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

³² Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

³³ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, V, 266

³⁴ Melek, 2010: 10-24.

³⁵ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

³⁶ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

Elyesa'dır. (Elyesa b. Uhtub b. Acuz). Elyesa Peygamber'in soy kütüğüne baktığımızda Elyesa b. Ahtub b. Adiy b. Şutlem b. Efraim b. Yusuf b. İshak b. İbrahim biçimindedir. Elyasa ismi çok yaygın olarak kullanılmasının yanında bazı kaynaklarda ismi Yesa veya Leysa olarak da geçmektedir. Eğil esasında Asurluların olup Elyesa a.s.'ın kabrinin burada bulunması kronolojik olarak da bir uygunluk arz etmektedir.³⁷ Nebi Elyesa aleyhisselam'ın İsrailoğullarını doğru yola davet etmesine binaen çok azının kendisine inandığı, ekseriyetinin ise iman etmediği, kendisine inanmayan ve gerekli dersleri almayan İsrail halkının büyük çoğunluğunun başına ise Asurluların musallat olmuştur.³⁸

En'am süresi 86. Ayette "İsmail, Elyesa, Yunus ve Lut'u da (hidayete erdirdik). Onları âlemlere üstün kıldık." Sad suresi 48. Ayette "İsmail'i, Elyesa'ı ve Zülkifl'i de an. Hepsi iyi kimselerdir." Biçimindedir. İslami kaynaklarda Elyesa b. Uhtub b. Acuz olarak adı geçen peygamberden, Tevrat'ta (Ahd-i Atik'te) Elişa olarak bahsedilmektedir. Bu sözcük, İbranice'de; "Tanrı benim kurtuluşumdur." anlamını ifade etmektedir. Ahd-i Atik'e göre Nebi Elyesa, M.Ö. 8. Yüzyılda İsrail Krallığı'nda yaşayan Şafat'ın oğludur.³⁹

Nebi Elyesa'nın; İlyas Peygamber'in İsrailoğulları üzerine halifesi olduğu ve daha sonraları elçilik görevi verildiği ifade edilmekle birlikte, Elyesa peygamberin İlyas peygamberin döneminde yaşadığı bilinmektedir. Yakalanmış olduğu hastalıktan İlyas peygamberin duası ile kurtulduğu bilgiler mevcuttur. Nebi İlyas'ın tebliğ ettiği dinin esaslarına inandığı ve daha sonraları peygamberlik görevini üstlendiği nakledilmekte, Elyesa peygamber Hz. Musa'nın getirmiş olduğu dinin esaslarını yaymaya çalışmıştır. Ahdi atikte' Elyesa Peygamber ile ilgili şu ifadeler geçmektedir. *"Tanrı'nın emri üzerine, Peygamber İlya (İlyas) tarafından kendisine halef olarak seçilmiştir. Peygamber İlyas O'nu, on iki çift öküzle çift sürerken bulmuş, cübbesini üzerine atarak peygamber olarak seçildiğini belirtmiştir. Bu sembolik hareketin ne olduğunu bilen Elişa da çiftini bırakmış, öküzlerden bir çiftini keserek veda yemeği vermiş ve İlyas'ın yanından hiç ayrılmayarak ona hizmet etmiştir. Nihayet Rab, İlyas'ı kasırga ile göklere çıkaracağı zaman, İlyas, O'ndan artık kendisini takip etmemesini istemişse de, Elişa bunu reddetmiştir. Beraberce Beyt-El'e ve Eriha'ya, oradan Erden Irmağı'na varmışlar, burada İlyas, cübbesini ırmağa vurarak sulannı ikiye ayırmış ve karşı tarafa geçmişlerdir. İlyas, Rab tarafın dan semaya alınmadan önce Elişa'ya bir isteği olup olmadığı sormuş, Elişa da, "senin ruhundan iki payım olsun" demiş. İlyas ise, "eğer yanından alındığımda beni görürsen, isteğin yerine getirilecektir" demiş, bu esnada ateşten araba ve*

³⁷ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

³⁸ Harman, 1995: XI, 69.

³⁹ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

ateşten atlar gelerek İlyas'ı semaya çıkarmışlardır. İlyas'ın semaya çıkışını gören Elişa, daha sonra onun cübbesiyle sultan tekrar ikiye ayırıp nehri geçmiş ve Eriha'ya dönmüştür".⁴⁰

Elyesa Peygamber'in kabri şerifi bugün eğil ilçesindedir. Bu ziyaret yerinin tanıtım yazısında şu ifadelerle rastlanmaktadır: "Bu mezar, Elyesa (a.s)'nın'dır. İlyas (a.s), kendisinde sonra İsrailoğulları'na halife olarak bırakmıştır. Elyesa, Ehtub'un oğludur. Elyesa, İlyas (a.s)'ın amcası oğludur." Yaklaşık olarak M.Ö. 1200 yılında yaşamıştır. 850 sene burada yaşayan ilim adamları tarafından Elyesa aleyhisselam olarak bilinir.

1.2.2. Zülkifl Peygamber (M.Ö. 6. yy.)

Kabrinin Eğil'de olduğu kabul edilen Nebi Zülkifl, İsrailoğulları'na gönderilmiş peygamberlerden birisidir. Zülkifl Peygamber'in ismi Kur'an'da iki yerde geçmektedir.⁴¹ Asıl isminin Hazkıya, Hazkl, Hazkil ve Hazakel, Hezekiel olduğu dile getirilmekle birlikte, Bazı kitaplarda Hazkil Peygamber'in, İsrailoğulları'na gelen ayrı bir elçi olduğu Firavunla mücadele ettiği ve son yıllarında Babil diyarına gitti ve orada vefat ettiği nakledilmektedir.⁴² Başka bir ifadeye göre Hz. Elyesa iki defa kefil olduğu için Zülkifl ismi ile lakaplanmıştır. Babasının ismi Buzi'dir. Buzi, Elyesa peygamberin amcasıdır. Doğum yeri İsrail devletinin başşehri samiriyye'dir. Enbiya Süresi 85. Ayette "İsmail, İdris ve Zülkifl'i de yadet. Hepsi de sabreden kimselerdendi" biçimindedir. Sad Suresi 48. Ayette "İsmail'i, Elyesa'ı ve Zülkifl'i de an. Hepsi iyi kimselerdir."⁴³ şeklindedir. Zülkifl'in bir peygamber olmadığını veli bir kul olduğunu söyleyenler olmuşsa da genel kanaat Peygamber olduğu yönündedir. Zülkifl peygamberinde Hz. Elyesa gibi Asurlular döneminde yaşadığı anlaşılmaktadır. Kendisine elçilik vazifesi verilen Zülkifl, Musa Peygamber'e gönderilen dinin emir ve yasaklarını insanlara bildirmiş ve Tevrat'ı okuyup hükümlerini uygulamıştır. Ayette geçen "Zülkifl" lakabı, kısmet, haz, nasip manalarına gelmektedir. Fakat burada dünyevi zenginlik değil de onun uhrevi derecesi ve üstünlüğü kastedilmiştir. Zülkifl Peygamber'e ait olan kabir Dicle baraj vadisi projesinin yapımından dolayı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar genel Müdürlüğünün İşbirliğiyle şuan bulunduğu ziyaret tepe olarak bilinen yere nakledilmiştir. Nakil işlemi esnasında peygamberlerin cesetlerinin çürümemiş olması İslam Peygamberi Hz. Muhammed aleyhisselamın "Allah, arza peygamberlerin cesetlerini yemeyi haram kıldı" biçimindeki Hadisleriyle açıklanmaktadır.⁴⁴

⁴⁰ Kitab-ı Mukaddes, İkinci Krallar, 2/1-18.

⁴¹ Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

⁴² Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

⁴³ Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

⁴⁴ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

Nebi Zülkifl'in bazı özellikleri rivayet edilmektedir. Bunlar şu şekildedir: Endamlı ve alımlı, iyilikten haz duyan, asla sinirlenmeyen, adalet ile iş gören, Elyesa aleyhisselam'dan aldığı emaneti severek kabul eden ve neticede peygamberlikle onurlandırılan kapanan Mescid-i Aksa (Davud'un Evi'ni) tekrar ibadete açan, İsrail kavminin çok kötü hallere düşeceğini ifade eden ve çok sabreden.⁴⁵ (Görsel 2)

1.2.3. Danyal Peygamber (M.Ö. 7. yy.)

Nebi Danyal'ın kabri ve makamının da Eğil ilçesinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bilindiği üzere Zülkifl aleyhisselamın mezarı Eğil de makamı ise Ergani ilçesindedir. Danyal peygamber, Üzeyr, Mişael ve Hananya ise Zülkifl peygamber'in evlatlarıdır. Hz. Zülkifl onlara Tevrat'ı çok iyi öğretmiş Zebur'u ezberletmiş ve açıklamalar yapmıştır. Babil kralı Buhtunnasır Kudüs'e girdiği sırada Zülkifl aleyhisselamı eline geçirememiş fakat 4 çocuğunu yanına aldırıldığı ve özellikle Danyal peygamberle yakından ilgilendiği belirtilmiştir.⁴⁶

1.2.4. Enuş Peygamber

Nebi Enuş'un kabri Ergani Otluca Köyündedir. Dedesi Enuş Peygamber'in cenaze namazını kıldığına inanılan ve ilk defa demirciliği başlatan İdris Peygamber'in de aynı bölgede makamının olduğuna dair anlatılar vardır.

Dünyadaki ilk yerleşim yeri olarak bilinen Ergani Çöyönünde Âdem Peygamber'in torunu Şit Peygamber'in oğlu Anuş (Enüş, Enuş, Risan) Peygamber'in kabri bulunmaktadır. İsmi geçen şahısın, Zülkifl peygamberin oğlu Enuş olduğu da aktarılmaktadır. Luka inciline göre peygamberler zinciri şu şekildedir: Âdem, Şit, Enuş, Kainan, Mahalaleel, Yared, Honok, Metuşaleh, Lamek, Nuh, Sam.⁴⁷

Enuş sözcüğü Süryanicede “sadık” anlamına gelmektedir.

1.2.5. Yunus Peygamber (M.Ö. 8. yy.)

Yunus diğer adıyla Zennun/Zünnun olarak da bilinen Kur'an- i Kerim'de birçok yerde geçmektedir. Yunus suresi 98. Ayet; *'Azanı gördükten sonra iman edip de imanlarının faydasını gören hiçbir memleket halkı olmamıştır. Ancak Yunus'un kavmi hariç. Onlar iman edince, biz de dünya hayatındaki o alçaltıcı azanı kendilerinden kaldırdık ve onları belli bir süreye kadar dünya nimetlerden faydalandırdık.*'⁴⁸ Zünnun ismi Yunus peygamberin lakabıdır

⁴⁵ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

⁴⁶ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

⁴⁷ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

⁴⁸ Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

ve “balık sahibi” demektir. Yunus Peygamber’in İlyas’dan sonra peygamberlik vazifesi ile görevlendiği bilinmektedir. Yunus aleyhisselam, Elyesa peygamberin çocuğudur. Hz. Yunus’un putperestlikle büyük bir mücadele verdiği ve Asurluların Dicle Nehri’nin doğusunda bulunan başkenti Ninova’ya M.Ö. 8 yüzyılda peygamber olarak vazifelendirildiği bilgisi bulunmaktadır. Fiskaya civarında 7 yıl ikamet ettiği belirtilmekle birlikte Yunus Peygamber’in Ergani Şehri’ni kurduğu kaynaklarda anlatılmaktadır. Evliya Çelebi’ye göre Diyarbakır adı “kız şehri” manasına gelen Diyar-ı Bıkr’dan gelmektedir. Evliya Çelebi Seyahatname’sinde bu konuda şöyle bir olayı nakleder: Yunus Peygamber, Musul’dan Diyarbakır bölgesine gelir, bir süre burada kalır. O yıllarda güzelliği ile tanınmış "Amida" ismiyle tanınan bir kız hükümdarlık etmektedir. Yunus Peygamber bu kızla konuşur, görüşür. Amida’ya kendi dinini kabul ettirir. Yunus Peygamber, Diyarbakır’a yapılacak kalenin planlarını çizerek kıza verir. Kız da kara taşlarla şehrin kalesini yaptırmış der. Kalenin inşası tamamlanınca Yunus Peygamber dua eder. O günden beri şehrin adı "Kız şehri" anlamında Diyar-ı Bıkr olur. Evliya Çelebi ve bazı kaynaklarda, Yunus Peygamber’in makamının Fiskaya/ Fis Mağaraları’nda olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ (Görsel 3)

1.2.6. Nebi Harun (Harun-u Asefi)

Harun Nebi Kabri, Eğil İlçesi ve Eğil Kale’sinin çok rahatlıkla izlenebileceği yüksek bir tepe olan ziyaret tepesi olarak bilinen yerdedir. (Görsel 4) Bu türbenin tanıtım yazısında şu ifadeler rastlanılmaktadır: "Bu mezar, Berhiya’nın oğlu Harun-i Asefi’nindir. Kendisi Hazret-i Süleyman’ın kâtibidir. Yaklaşık olarak, M.Ö. 900’de yaşamıştır. 850 yılından beri burada yaşayan ilim insanları tarafından, bunun Nebi Harun-i Asefi olduğu bilinmektedir. Kufi yazı ve muhtelif taşlar üzerindeki Arapça yazılarda görüldüğü üzere, bu kabir Nebi Harun-i Asefi’nin kabridir. Başka bir görüşe göre ise, Harun-i Asefi Hz. Süleyman’ın veziridir. Neml Suresi 40. Ayet “(Allah tarafından verilmiş) bir ilmi sahip olan zat (Hz. Süleyman’a): “Ben onu sen gözüzü açıp kapayınca kadar getiririm.” biçimindedir. Bu ayette bahsedilen kişinin, Hz. Süleyman’ın veziri Asaf. b. Berhiya (Harun Asafi) olduğu ifade edilmektedir. Sebe kralının tahtını getiren kişi İbn Abbas’a göre Hz. Süleyman’ın veziri Asaf b. Berhiya’dır. Peygamber Süleyman’ın bir mucizesi olarak veziri, böyle bir keramet göstermiştir. Zebur’daki 73 ile 83. mezmurların Harun-u Asafi’ye ait olduğu düşünülmektedir.”⁵⁰

Bir başka görüşe göre Harun (a.s.), Hz. Musa (a.s.)’ın yardımcısı olarak İsrailoğullarına gönderilen bir peygamber olduğu ifade edilmektedir. Vefat ettiğinde 123 yaşında olduğu Kitab-

⁴⁹ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

⁵⁰ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

1 Mukaddes'te anlatılmaktadır. Vefat ettiği zaman Hz. Musa tarafından Hor Dağı'nın üstüne defnedilmiştir.⁵¹

Hor Dağı'nın neresi olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber Hor sözcüğünün Tevra'ta Diyarbakır'ı da içine alan bölgenin ilk medeni ahalisi olan Hurri'ler için kullanıldığı bilinmektedir.⁵²

1.2.7. Süleyman Peygamber (ö.931)

Hz. Süleyman'ın yaşadığı bölgeler için İslam Tarihi literatüründe bahsedilen sınırlar içerisinde Diyarbakır da bulunmaktadır.⁵³ Aile büyüklerimiz Hz. Süleyman Caminin hemen giriş kapısında turistlere hitaben İngilizce "Prophet Salamon" (Peygamber Süleyman) ibaresinin varlığını aktarmaktadırlar.

Diyarbakır'da (Amid) İslam önce dönemde Pıtrıs ve Yuhanna isimli iki kardeşin hüküm sürdüğü bilinmektedir. Pıtrıs'ın sur içinde Yuhanna'nın ise iç kale de yani Hz. Süleyman Camii'nin bulunduğu bölgede hükmettikleri nakledilmektedir. Diyarbakır'ın İslam orduları tarafından fethinden sonra ordu komutanı İyaz b. Ganem(ö.641) halkı meydana toplamıştır. Hristiyan liderlerin İyaz b. Ganem ile olan konuşmalarından sonra Mişa isimli bir rabbi Davut soyundan geldiğini ve Hz. Musa'nın kutsal kitabından metinleri okuyarak affedilmeyi istemiştir. Hoşgörü ve barış dini olan komutanı İyaz b. Ganem Mişa'ya 'Allah affedicidir ve bağışlamayı sever' seninle birlikte bu şehrin tüm halkını affettik demiştir. O dönemdeki bu olayın çok etkili olduğu ve halkın çoğunluğunun İslam'ı kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Hristiyan ve Yahudilerin İslam öncesi dönemde Diyarbakır'da yaşadıkları, İyaz b. Ganem'in fethinden sonra Hristiyanların bir topluluk halinde ya da ayrı ayrı çoğunluğu temsil eden bir statüde bulundukları, Mişa'nın ise bir birey olarak kendini ifade ettiği görülmektedir. Yukarıdaki olay Diyarbakır'da İslam'ın fethinden sonra Müslüman Hristiyan ve Yahudilerin asırlar boyu bir arada hoşgörü içinde fakat kendi dini ve kültürel kimliklerini sürdürebilmelerinin temelini oluşturmuştur. Bu olay Müslüman komutanlar bu bölgeye gelmeden önce Daha sonraki dönemlerde Müslümanların Hristiyanların ve Yahudilerin

⁵¹ Kitab-ı Mukaddes Sayılar, 20/7-29; 33/38; Tesniye, 32/50.

⁵² Melek, 2010: 10-24.

⁵³ "Biz, buradan da, inşallah, akşamleyin kalkıp Şam'da geceleyeceğiz demistik. Diye yazılı olduğunu, anlattı. Süleyman Aleyhisselam, Şam'dan Irak'a kadar olan yerleri fethetti. Horasan'ı da bu yerlere kattı. Belh şehrine indi. Orası, bundan önce kurulmuştu. Oradan dönüp Irak'a indi. Keyhüsrev, Süleyman Peygamberin, Irak toprağına indiğini işitince korktu. Kederinden zayıfladı. Çok geçmeden de öldü. Süleyman Peygamber Iraktan, Merve ilerledi. Sonra Belh'a vardı. Belh'dan, Türk beldelerine, ansızın baskın yaptı. Oradan Çin beldelerine geçti. Sonra, doğudan, sağlayarak deniz sahili yoluyla Kındihara geldi. Oradan Keşkel'e ilerledi. Bkz; Köksal, 2021: 2-225.

⁵⁴ Tezokur, 2010: 244.

birbirine çok yakın mahallelerde asırlar boyunca hoşgörü ve barış içerisinde birbirlerine saygı ve sevgi göstererek etkileşimine vesile olmuştur.

Tarihi olarak Süleyman ve Belkıs hadisesi Yemen bölgesi ile ilişkilendirilmiştir. Belkıs'ın Sebe melikesi olduğu kutsal kitap metinleri ve tefsir metinlerinde yorumlanmaktadır. Buna karşılık Diyarbakır iç kale de Belkıs'ın sarayı olduğu bir halk inanışıdır. Çermik kasabasında Belkıs'ın şifalı suya girdiğine inanıldığı için her yıl (ne zaman ve nerede) ilçede Belkıs festivalleri düzenlendiği bilinmektedir.⁵⁵ Bu coğrafyada Belkıs adı yaygın olarak kullanılmaktadır fakat Nizip Zeugma⁵⁶, Suriye Palmyra(Tedmür)⁵⁷, Antalya Aspendos⁵⁸ bölgesinde de (Belkıs) halkın benimsediği anlatımlardır. Birbirinden farklılaşsa da Belkıs'ın en otantik anlatımı Yahudi ve İslam kutsal kitaplarında görülmektedir. 'Diyarbakır Ulu Camiindeki hemen girişindeki balık motifi ile Suriye Palmyra arasında bir bağ kurmak mümkündür.

Diyarbakır'ın Eğil ilçesinde Harut türbesi bulunmaktadır. Harut, Kur'an-i Kerim'in Bakara süresinde Süleyman peygamber zamanında yaşayan sihir ve büyü ile ilgilenen Marut'un kardeşidir.⁵⁹ Halk arasında bu türbeye Nebi Harut veya Harun türbesi denilmektedir. Süleyman Peygamber'in veziri Asef isminde eğil ve çevresinde Asaf isminin yaygınlığı ile ilişkilendirilmesi yanlış değildir.⁶⁰

Hz. Süleyman Yahudilik'te ve Hristiyanlıkta kral, İslam'da ise hem kral hem de peygamber olarak kabul edilir. Süleyman adının İbranice'deki karşılığı olan Şelomoh(Şlomo) selamet, sükûnet, barış anlamlarındaki şalom kelimesinden geldiği gibi barışsever, barışçı manasını taşıdığı belirtilir. Tevrat'ta yer alan bilgiye göre Davut peygamber, Tanrı'dan oğlunun döneminde barışın hâkim olacağı müjdesini aldığından dolayı ona bu ismi vermiştir.⁶¹ Halk içinde Diyarbakır ve Süleyman peygamber arasında bir ilişki kurulsa da Ahd-i Atik'teki bazı ifadeler, Onun Kudüs'te dünyaya geldiğini işaret eder.⁶² Ahd-i Atik'te Süleyman'ın babası Davud Peygamber'den, Fırat nehrinden Filistin diyarına kadar uzanan Mısır sınırına bağlanan bütün krallıkları miras aldığı belirtilir.⁶³ İslami kaynaklarda ise Hz. Süleyman'ın on iki veya on

⁵⁵ Tezokur, 2010: 244.

⁵⁶ M.Ö. 600 yılında Büyük İskender'in generallerinden olan I. Seleukos'un kurmuş olduğu 'Selevkaya Euphrates' ve eşi Apama'nın inşa ettirdiği 'Apama' kentlerinin köprü ile birleşiminden oluşan antik şehirdir.

⁵⁷ Orta Suriye'de antik çağların önemli dini ve ticari merkezi. Şehir humus valiliğinin Palmyra kentine bağlıdır.

⁵⁸ Antalya'nın Serik ilçesinde bulunan Belkıs köyündeki antik kenttir. Pamfilya'nın meşhur ve en zengin şehirlerinden birisidir.

⁵⁹ Tezokur, 2010: 244.

⁶⁰ Tezokur, 2010: 245.

⁶¹ Kitab-ı Mukaddes, I. Tarihler, 22/9.

⁶² Kitab-ı Mukaddes, II. Samuel, 11/27; 12/18,24.

⁶³ Kitab-ı Mukaddes, I. Krallar, 4/21.

üç yaşına girdiğinde tahta geçtiği ve Mezopotamya bölgesine hâkim olduğu egemenliği boyunca Nemrud ve Buhtunnasr'la mücadele ettiği aktarılır.⁶⁴

Asaf b. Berahyâ b. Şimea b. Mikael b. Baaseya b. Malkiya⁶⁵ Tevrat'a göre, Levioğulları'na mensup Gerşom ailesinden Berekya'nın oğludur. Hz. Davud zamanında kendisine ahit sandığını korumak ve onu taşımak vazifesi verilmiştir. Mezmurlar'dan on ikisi onun ismini taşımaktadır.⁶⁶ Onun peygamber veyahut gören olduğu da kaydedilmektedir.⁶⁷ İslami kaynaklarda Asaf, Hz. Süleyman'ın veziri ve çok güvendiği bir kişi olarak görülmektedir. Tarihçiler ve müfessirler onun ismini Hz. Süleyman'la ilgili bir vaakıyı anlatmak için zikrederler.⁶⁸ O hadise Kur'an-i Kerim'de şöyle geçer.

*“Ey ulular, dedi; bana teslim olarak gelmelerinden önce hanginiz onun (Sebe melikesinin) tahtını bana getirir? Cinlerden bir ifrit, ‘Sen yerinden kalkmadan önce ben onu sana getiririm’ dedi. ‘Bunu yapmaya gücüm yeter ve ben güvenilir bir kimseyim’. Kendisinde kitaptan ilim bulunan zat ise, ‘Sen gözünü açıp kapayınca kadar ben onu sana getirebilirim’ dedi”*⁶⁹

Bu hadisede tahtın kim tarafından getirildiği konusunda çeşitli rivayetler vardır. Müfessirler ve tarihçiler bu kişinin Asaf b. Berahyâ olduğunu ifade ederler.

Yöre halkı Asaf'ı unutmamakta ve evlatlarına Asaf adını vermektedir. Eğil ilçesinde yatmakta olan Harun-u Asefi, Peygamber Süleyman'ın veziridir. Diyarbakır'da Peygamber Süleyman ile ilişkili dolaylı bilgiler vardır. Örneğin Peygamber Süleyman'ın kuşlarla iletişim kurması⁷⁰ Bölgede ve özelde Diyarbakır'da kuş kültürünün gelişmiş olması buna misaldir.

Peygamber Süleyman'ın izlerini Amid'in merkezi olan bugün sur içi diye tanımladığımız Dağkapı da bulunan burçlarda yaygın olarak görmekteyiz. Örneğin Dağkapı burcunun giriş kapısının hem sağ hem de solundaki burçlarda Bizans, Arap, Selçuklu ve Osmanlıya ait kitabeler yer almaktadır. Bu kitabelerin yanı sıra Aslan, çift başlı kartal, yılan, boğa, güneş ve yıldız ve çeşitli çiçeklerin kabartmaları bulunmaktadır. Fakat bu kabartmaların en ilginç olanları araştırmamız açısından Gamalı Haç ve 6 köşeli yıldız kabartmalarıdır. Efsaneye göre; Peygamber Süleyman, parmağında bulunan bu sembolün yüzük haliyle bütün hayvanlara hükmeder ve onlarla iletişim kurardı. Yüzüğün köşelerinde İbrahim, İshak, Yakub, Harun ve Musa Peygamberlerin adları yazılıydı. Bu verilerden yola çıkarak Amid'de

⁶⁴ Harman, 2010: 56-60.

⁶⁵ Kitab-ı Mukaddes, I. Tarihler, 6/38-43.

⁶⁶ Kitab-ı Mukaddes, Mezmur, 50/73-83.

⁶⁷ Kitab-ı Mukaddes, II. Tarihler, 29/30.

⁶⁸ Harman,

⁶⁹ Neml, 30-40.

⁷⁰ Neml-15-16.

Yahudilerin M.Ö. 6. Ve 7. yüzyıllarda var olduğunu söyleyebiliriz. Diyarbakır Yahudileri bugün itibariyle Diyarbakır'da yaşamamakla birlikte geçmişe gittiğimizde bıraktıkları izleri sürdürdüğümüzde bu coğrafyadaki varlıklarını Peygamber Süleyman'a kadar dayandığını görebilmekteyiz. Diyarbakır Merkez Ulu Camiinin kapısında halen bulunan Davut yıldızı caminin kilise olmadan önce sinagog olarak kullanıldığını düşünmemize sebep olmaktadır.⁷¹(Görsel 5) Urfa'da bulunan Ulu Camii kapısında bulunan Cumhuriyet dönemine ait kitabe ise yapının sinagog olduğu açıkça belirtilmiştir. Diyarbakır Ulu Camii kapısında da Müftülük bilgilendirme panosunda mabedin daha önce sinagog olarak da kullanıldığı dair yazı mevcut bulunmaktadır. (Görsel 6)

1.2.8. Hz. İbrahim

Yahudiliğin etnik kökenleri ilk ibrani atası olarak kabul edilen Hz. İbrahim'e ve daha sonraları gelen iki İbrani atasına, Hz. İshak ve Hz. Yakub'a dayandırılmaktadır.⁷² Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam'ın birlikte kabul ettiği büyük peygamber. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dininin en büyük ata ve temel referans noktası olarak kabul edilen Hz. İbrahim (a.s) hakkında Tevrat'ta ve genel olarak Yahudi dini literatüründe ve İslam dininin yüce kitabı Kur'an-i Kerim'de geniş malumatlar bulunmaktadır. *'İbrahim şöyle dua etmişti: Rabbim! Bu şehri emniyetli kıl. Beni de, evlatlarımı da putlara tapmaktan koru!'*⁷³(İbrahim/36) İsmi Tevrat'ın bazı bölümlerinde Avram(Abram) olarak geçmekle birlikte⁷⁴ Ahd-i Atik⁷⁵ de Avraham(Abraham) olarak geçmektedir.⁷⁶ Kur'an-i Kerim'de ise İbrahim ismiyle anılmaktadır. Hz. İbrahim Kitab-ı mukaddeste Yahudilerin atası inananların babası ve Allah'ın dostu olarak tanınmaktadır. Kendisinin halilürrahman lakabı da Rahman'ın dostu anlamına gelmektedir.⁷⁷ Tevrat'a göre Hz. İbrahim'e ilk vahiy ur şehrinde gönderilmiştir. Fakat araştırmacılar Tevrat'ta bahsedilen Hz. İbrahim'e gösterilen hedefle takip ettiği güzergâh dikkatle incelendiği zaman Hz. İbrahim'in doğduğu ve ilk vahiy aldığı şehrin Kaldeliler'in Ur şehri değil de bugünkü Urfa ilinin olmasını daha doğru görmüşler. Oradan doğup ateşe atıldığını ve ardından Harran'a gittiğini oradan ise Filistin'e gitmiş bulunması daha makul görünmektedir.⁷⁸

⁷¹ Tezokur, 2010: 245.

⁷² Gürkan, 2013: 187-197.

⁷³ Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

⁷⁴ Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 11/26-17/4, Nehemya (9/7), I. Tarihler'de (1/27)

⁷⁵ Hristiyan dininin kutsal kitabı, (İncil)

⁷⁶ Harman, 2000: 266-272.

⁷⁷ Harman, 2000: 266-272.

⁷⁸ Harman, 2000: 266-272.

1.2.9. Hz. Eyyüp

Kitab-ı Mukaddes'te ismi İyyôb (iyyôv) şeklinde geçmektedir.⁷⁹ Tevrat'ta başından geçenlerin detaylıca aktarıldığı bir bölüm olan Eyyüp, Edom diyarının bir bölgesi olan ve Ölüdeniz'in güneydoğunda yer aldığı söylenen veyahut Celile gölünün kuzeydoğundaki Hauran'la aynı yer olduğu ifade edilen Uts diyarında yaşadığı aktarılmaktadır.⁸⁰ Tevrat'ta Hz. Eyyüp Allah'tan korkan ve kötülükten sakınan, olgun ve doğru bir kişi olarak anlatılmaktadır. Allah Hz. Eyyüp'ü sınamak için onu ağır imtihanlara tabi tutmuştur. Fakat Hz. Eyyüp bu zorlu imtihanlara sabır göstererek sabrıyla meşhur olmuş bir peygamberdir.⁸¹ 'Eyyüp'ü de hatırla. *Hani o Rabbine: Hastalanıp sıkıntıya düştüm. Sen ise merhametlilerin en merhametlisin diye yalvarmıştı*'⁸² (Enbiya/83.Ayet) Bugün Urfa şehrinde Hz. Eyyüp'e ait olduğuna inanılan sabır makamı bulunmaktadır. Peygamberler arasında sabrı ile meşhur olan Hz. Eyyüp'ün hastalanarak çile çektiği mağaranın da yer aldığı makam, bölgeyi ziyaret edenlerin yoğun ilgisini görüyor.

Hz. Eyyüp İsrailoğullarına gönderilmiş peygamberlerden, Hz. İshak'ın oğlu Iys'ın neslindendir. Türbesi Şanlıurfa'ya 100 km mesafede bulunan Viranşehir ilçe sınırları içerisinde. H. 1336 (m. 1918) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde, türbenin tadilatı yapıldığı ve hademesine ise maaş bağlandığı kayıt altına alınmıştır.

⁷⁹ Harman, 1995: 16-17.

⁸⁰ Harman, 1995: 16-17.

⁸¹ Harman, 1995: 16-17.

⁸² Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, 2020: Diyanet İşleri Başkanlığı.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR YAHUDİLERİNİN TARİHİ

2.1. Osmanlı Dönemi Yahudiler:

Ülkemizde yaşayan Yahudilerin tarihsel rollerini zaman içerisinde sınırlamak pek mümkün değildir. Türk-Osmanlı kültür sisteminde en çok öne çıkana Yahudi toplulukları İstanbul, İzmir, Selanik, Safed ve bir nebze Kudüs cemaatleri olmuştur. Şam'da bulunan cemaatte yine bu kültür sisteminin etkisini almıştır. Bunun yanı sıra Mardin, Nusaybin, Şanlıurfa ve Diyarbakır Yahudileri diğerlerine göre çok az dikkat çekmiştir. 15-16. Asırlarda İstanbul, İzmir ve Selanik Dünya İbrani matbaacılığının merkezi olmuştur. Ülkemizde tespit edilen Yahudilere ait izler M.Ö. 6. asra adar uzanır. Fakat Diyarbakır başta olmak üzere Urfa ve Çermik Yahudilerinin etkinliklerinin Hristiyan ve Müslümanlarla karşılaştırıldığında daha zayıf olduğunu söylemek yanlış olmaz.⁸³ Diyarbakır Yahudileri Bizans döneminde Hristiyanlığın ilk dönemlerine rastladığı için oldukça sıkıntılı dönemler geçirmiştir. Dolayısıyla Diyarbakır Yahudilerinin Bizans dönemindeki varlıklarıyla ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Osmanlıların Anadolu'yu fethetmesi ise Yahudilerin bu bölgede varlıklarını sürdürdüklerine dair yazılı kaynaklara ulaşabilmemizi sağladığı için önemlidir. 1492 ve 1497 yıllarında Yahudilerin Portekiz ve İspanya'dan sürgün edilmeleriyle bir kez daha Anadolu'nun Yahudiler için uygun bir yerleşim merkezi oluşu gündeme gelmiştir. Osmanlı Yahudileri himaye ederken, Yahudiler de kendilerine ait yeni kültürel arayışları canlandırmışlardır. Bunun önemli bir örneği Sebatay Sevi'dir. (ö.1676) Ayrıca Yasef Karo (ö. 1575) ve Yasef Nasi (ö. 1579) önemli Yahudi bilginleridir. Yahudilerin Osmanlı saraylarında maliye ve diplomaside önemli görevlerde bulundukları bize diğer azınlıklar gibi Yahudilerin'de Osmanlıda memur statüsü kazanmış olmalarını göstermektedir.⁸⁴

Yasef Nasi ailesi Osmanlı imparatorluğunda para transferi alanında tanınmıştır. Diğer devletler ile Payitaht İstanbul arasındaki diplomatik temasları sağlamışlardır. Salamon Aben Yaeş (ö. 1603), ve Salomon ben Natan Eşkenazi (ö. 1602), dış ilişkileri geniş derecede etkilemişlerdir. İzmir'deki Sebatay Sevi önderliğinde gelişen mesihi hareket ise Yemen'den Polonya'ya kadar olan Yahudi coğrafyasında iddia taşısa da marjinal bir karaktere evrilmiştir.⁸⁵

⁸³ Tezokur, 2010: 246.

⁸⁴ Tezokur, 2010: 245.

⁸⁵ Hanks, 2021: 623-624.

2.2. Seyahatnamelere Göre Diyarbakır Yahudilerinin Sosyal Hayatı

Diyarbakır Yahudilerinin sosyal hayatına kaynaklık konusunda seyahatnameler ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Bu eserlerde konumuzla ilgili bilgilere geçmeden önce ele aldığımız seyahatnamelerin yazarları ve eserleri hakkında kısa bir değerlendirme gerekliliği vardır.

İsrail Joseph Benjamin 1818'de Moldavia'da doğdu, 3 Mayıs 1864'de Londra'da öldü. Rumen-Yahudi ve gezgin olup Lakabı Tudela'lı Benjamin'e (ö.1173) atıfta bulunarak Benjamin II'dir. Genç yaşta evlendi, kereste işiyle meşgul oldu fakat mesleğinde servetini kaybederek ticareti bıraktı. Maceracı bir karakter sahibi olan J. Benjamin, on ikinci yüzyılın ünlü Yahudi gezgini olan Tudela'lı Benjamin ismini kullanarak 1844 senesinde İsrail'in kayıp on iki kabilesini aramaya başladı. Bu yolculuk O'nu, Viyana'dan İstanbul'a ve oradan Akdeniz'deki çeşitli şehirlere kadar götürdü. 1847 Haziran'ında İskenderiye'den kısa bir süre kaldığı Viyana'ya geri döndü. Oradan Cezayir ve Fas'a gitti. Bu esnada ziyaret ettiği topluluklarla ilgili gözlemlerini bol bol anlattı ve yazdı. Fransa'ya 8 yıl sonra döndü ve gözlemlerini İbranice bir kitap olarak bastı. Bu kitap Fransızca'ya da tercüme edildiği gibi genişletilmiş baskısı İngilizce olarak yayınlandı. Anlatılarının gerçeklikleri açıkça sorgulandığı için çeşitli doğu şehirlerine yapmış olduğu ziyaretleri kanıtlayan mektuplarla kendini savunmaya çalışmıştır. Benjamin sadece gördüklerini anlattığını ifade ederek, onun doğru ve basit bir anlatım yaptığını Alexander von Humboldt, Petermann ve Richter gibi seçkin bilim insanları tarafından onaylanmıştır.

1850 yılında Benjamin üç yıl kalacağı Amerika'yı ziyaret etti. Amerika'da *Drei Jahre* (1863, Hanover) isimli eserini yayınladı. *Eight years in Asia and Africa from 1846 to 1855* (1846 ile 1855 yıllarında arasında Asya ve Afrika'da 8 sene.) ise Yahudi topluluklarındaki ekonomik ve sosyal koşulları anlatır. Ayrıca birçok gelenek ve yerel efsaneye de yer vermiştir.⁸⁶

Dr. Lamec Saad, Lübnan dağlarında Maruni⁸⁷ bir anne ve babadan dünyaya geldi, 10 yaşında yetim kaldı daha sonra Almanya'ya götürüldü. Hangi tarihte Osmanlı imparatorluğuna geldiği net belli olmayan Lamec, 1876 senesinde İzmir haritasını oluşturmuş. 1878-1880 yılında Würzburg'da tıp fakültesini bitirmiş ve daha sonra İdare Sanitaire'd doktor olarak çalıştı. Emekli olduktan sonra Almanya'ya gitti ve 9 Temmuz 1931'de Berlinde vefat etmişti. Lamec Saad doktorken gezip dolaştığı ve görev yaptığı yerlerdeki izlenimlerini *Sechzehn Jahre als*

⁸⁶ Lewis, 1987: 181-183.

⁸⁷ Maruniler, Maruni Kilise'sine bağlı olan ve günümüzde Orta Doğu'da başta anayasal olarak cumhurbaşkanının Maruni olmasının zorunlu olduğu Lübnan olmak üzere Suriye, Kıbrıs ve Filistin-İsrail topraklarında yaşayan dinî topluluktur. MS IV. yüzyıl sonlarında keşiş Aziz Maron'un oluşturduğu kiliseye bağlı olan, bugün çoğunluğu Suriye ve Lübnan'da yaşayan bir Katolik Süryani topluluğu.

Quarantaenarzt in der Tiirkei. Berlin isimli eserinde anlatmıştır. Bu eseri İlhan Pınar 19. Yüzyılda Anadolu Şehirleri ismiyle derledi.⁸⁸

Yaakov Obermeier (1845-1935) gezgin, bilgin ve öğretmendir. Obermeir, Bavyera Steinhardt'ta dünyaya geldi. 1868'de Fas'tan Mısır'a oradan Kuzey Afrika'ya gitti. Daha sonra Filistin'e geçti ve oradan da Şam ve Bağdat'a gitti. 1869-1872 seneleri arasında Aliiance Israelite Universelle'nin Bağdat okulunda Fransızca eğitimi vermiş ve oradaki bir öğrencisi ile birlikte Mezopotamya bölgesini gezmiştir. Ömrünün sonuna doğru İran Yahudilerini ziyaret ettiği bilinir. Obermeyer'in "Die Landschaft Babylonien" isimli eserini 1929 senesinde tamamlamıştır. Eserinde Orta çağ Arap coğrafyacılarının ve çeşitli İbrani kaynakları içeren standart bir külliyat düzenlemesine rastlanır. 1884'ten 1915 yılına kadar Obermeyer, Viyana'da Arapça ve Farsça eğitimi vermiştir. 1 Mart 1938'de Würzburg Bavyera'da vefat etmiştir.⁸⁹

Yahudi seyyah Efraim Neumark, 1844 yılında kenti ziyaret ederek gördüklerini şu şekilde ifade etmiştir: "Efraim Neumark'tan hemen dört yıl sonra kenti ziyaret etti. İçlerinde zenginlerinde bulunduğu iki yüz Yahudi ile karşılaştığını Kentteki Yahudilerin İngiliz Yahudi hayırsever Montefiore Lord'unu(1784-1785) sinagog inşasında yardım etmesi için ikna ettiklerini belirtti.⁹⁰ Efraim Neumark'tan dört yıl sonra kenti ziyarete gelen bir başka isim Yahudi seyyah Benyamin Haşenidir. Haşeni'ye göre çoğunluk Yahudiliği tanımaktadır. Yahudi kutsal kitabı ve peygamberleri bilinmektedir. Diyarbakır halkının Yahudi olmayan çoğunluğunun Yahudilerin kutsal kabul ettikleri değerleri kutsal kabul ettiklerini belirtmektedir. Hazreti İlyas'ın peygamberlik görevini burada yerine getirdiğini (Görsel 7) Tevrat'ın Aramice nüshasının bulunduğunu Yom Kippur'da⁹¹ Tevrat'ın masa üzerinde tazim için bırakıldığını anlatmıştır. Burada bulunan Tevrat nüshasının Ezra döneminde yazıldığını Mardin Yahudilerinin daha önce bu nüshayı koruduklarını fakat daha sonra bu nüshanın Diyarbakır Yahudi cemaatine geçtiğini belirtmiştir. Haşeni 1848 senesinde Diyarbakır'da haham Yitzhak Mizrahi'nin evinde misafir olmuştur.⁹²

Aynı senelerde Diyarbakır'ı ziyarete gelen bir başka seyyah aynı zamanda haham J.J. Benjamin (ö.1864) Tevrat nüshasını incelemiştir. Benjamin'de Haşeni gibi bu nüshayı Hazreti İlyas'ın nübüvveti ile ilişkilendirmiştir. Tevrat nüshasının Hazreti İlyas'ın peygamberliğini açıkladığı yerde korunduğunu anlatmaktadır. Benjamin'e göre Süryanice parşömen üzerine

⁸⁸ PSieve, 2011: 22-27.

⁸⁹ Assaf, 1930: 60-62. Yahudi sanal kütüphanesi, link <https://www.jewishvirtuallibrary.org/obermeyer-jacob>

⁹⁰ Bali, 2016: 368.

⁹¹ Yahudilerin en kutsal bayramıdır. Mevcut olan tüm günahlar için oruç tutularak tövbe edilir. Eylül ve Ekim aylarının muhtelif günlerine denk gelir.

⁹² Bali, 2016: 368.

bazı bölümlerinin okunaksız bir kısmının ise eksik olmasına rağmen etkileyici ve güzel bir yazma eser olarak tanımlamıştır. Haramilerin hücumlarına maruz kalan Nusaybin Yahudileri Mardin'e kaçtıkları sırada ünlü ve büyük Talmud âlimi haham Yehuda ben Betera'nın Nusaybin'de kurmuş olduğu Yeşivası'nda⁹³ bulunmakta olan bu yazmayı da beraberlerinde götürdüklerini ifade ettiler.''94

1769 yılında Diyarbakır'a gelen Nisim Moseri Safedli bir hahamdır. Amacı Yahudilere maddi destek sağlamaktır. Nisim Moseri'nin bu ziyareti o dönemde Safed Yahudilerinin ekonomik zorluklar içerisinde olduğunu ve Diyarbakır bölgesini maddi açıdan daha üstün olduğunu düşündürmektedir. Moseri Diyarbakır'daki halitsa törenini anlatır. Diyarbakırlı Sabetay Levi başka bir şehire gittiğinde eşi ile evlatlarını Diyarbakır'da bıraktı. Sabetay gittiği şehirde hastalanınca yayanı eşini çağırttı. Hanımı gitmeden önce çeyizindeki gümüşleri, altınları ve elbiseleri Sabetay'ın ticari ilişkide bulunduğu dostu Yitzhak ben Mordehay'a emanet etti. Sabetay vefat ettiğinde geride dul bir kadın ile yetişkin evlatlar bıraktı. Haham Hayim Nisim Moseri ise oldukça varlıklı olan Sabetay Levi'nin dul hanımı için bir halitsa töreni yapmıştır.⁹⁵

Diyarbakır'a yolculuk yapan her Yahudi gezginin Çermik Yahudi sinagogunu ziyaret ettiği bilinmektedir. 1848 senesinde Çermik'e uğrayan seyyah Benjamin Haşeni gördüklerini şöyle ifade eder: "Sürekli olarak haramilerin hücumlarına maruz kalan bu cemaat soyulup soğana çevrilmiş bir vaziyettedir. Bu Yahudi kardeşlerimizden 100 hane fakir fukara halde ve zulüm altında yaşamaktadır. Adetleri ve kıyafetleri Müslümanlarınki gibidir."⁹⁶

Haham J.J. Benjamin Çermik'te 100 hanelik bir Yahudi cemaatinin bulunduğunu ve Müslümanlarla aynı kültür ve gelenekleri taşıdıklarını kıyafetlerinin bile aynı olduklarını gördü. Buradaki Yahudi cemaatinin sürekli olarak eşkıyaların saldırılarına maruz kaldıklarını ve bundan dolayı da içinde bulundukları durumlarının oldukça kötü olduğunu ifade eder. Çermik'ten bir saat uzaklıkta olan birçok şifalı sıcak su kaynağının bulunduğunu gören seyyah J.J. Benjamin yaptığı bu ziyarette çok yorulduğunu şifalı sıcak sulara beş para ücret ödeyerek on gün içinde sağlığına kavuşmuştur.⁹⁷ Bugün hala şifalı olduğuna inanılan bu termal su Diyarbakır Çermik kazasında bulunmakta olup yerli ve yabancı birçok ziyaretçi gelmektedir.

1880 yılında Diyarbakır'a yolculuk yapan gezgin M. Edelman ise Diyarbakır'da 300 Yahudi aileden bahsetmektedir. Edelman'a göre Yahudilerin çoğu zengin ve tüccardır. Çermik

⁹³ Talmud ve tefsirlerin incelenmesiyle ilgilenen dini eğitim merkezi

⁹⁴ Benjamin II, 1859: 59.

⁹⁵ Bali, 2016: 369.

⁹⁶ Bali, 2016: 369.

⁹⁷ Benjamin II, 1859: 57.

kasabasındaki kükürtlü suyun sıcaklığının 80 derece ulaştığını ve şifalı bir su oluşunu aktarmaktadır.⁹⁸

1877 yılında Diyarbakır'a yolculuk yapan ziyaretçi gelen Yaakov Obermeier'in gözlemleri şöyledir: "Yahudilerden Arapça konuşan 50-60 ev bulunmaktadır. Talmud⁹⁹ mevcut değildir. Onların arasında sadece iki kişi Shulhan Arukh¹⁰⁰ kitabını çok az anlıyor. O iki kişiden ilki haham ve hazan¹⁰¹ olan Yitzhak Yehuda ikincisi ise şöhet¹⁰² yazıcı ve çocukların öğretmeni olan haham Eliyahu'dur. Eliyahu'ya göre ise Diyarbakır Yahudilerinin hepsi fakirdir. Fakat misafirlige gelen kişiler büyük bir sevinç ile karşılanmaktadır. Sinagogun duvarında miladi 1565 tarihi kayıtlıdır. Tomar halindeki Tevrat nüshasının son sayfasında 1130 tarihine tamamlandığı ifade edilir. Parşömenin üzerinde yazılan Yad Ahazaka isimli eser Tanrı'nın güçlü eli anlamına gelmektedir ve İbn Meymun'a¹⁰³ ait olduğu belirtilmiştir. Bu eser Mardin, Nusaybin bölgesi Yahudi topluluğuna ithaf olunmuştur.¹⁰⁴

Safedli din bilgini David D' Beth Hillel 19. Yüzyılın ilk yarısında Kudüs, Arabistan, Mezopotamya, İran'dan geçerek Madras'a kadar yolculuklar yaptı. İzlenimlerini seyahatname olarak yazdı. Madras'ta 300 adet basılan bu eserde Beth Hillel'in 1825 yılında Güneydoğu Anadolu'ya gelmiştir.¹⁰⁵ Haham David D'Beth Hillel Diyarbakır'a ve Çermik'e yapmış olduğu ziyaretten gözlemlerini şöyle anlatır. "Urfa'dan dört günlük bir yolculuk ile Çermik'e gittim. Bütün yol dağlık olup çok az sayıda köy bulunmaktadır. Çermik yakını birçok dağlarla çevrili küçük bir dağın meylinde inşa olunmuş küçük bir köydür. Köy evleri kesme taşlardan inşa edilmiş olup yan yana sokaklardadır. Çarşı ve sokaklar çok dardır. İklim çok sert ve soğuktur, suyu güzeldir. Hububat, sebze, meyve, et, balık ve süt bol miktarda bulunmakta olup hepsi çok ucuza, hemen hemen bedavaya gelmektedir. Burada Arapça konuşan 40 zengin Yahudi hane bulunmaktadır. Küçük bir sinagogları mevcuttur. Çok az sayıda da Hristiyan ikamet etmekte olup bunun yanı sıra Yaklaşık iki bin Müslüman aile bulunmaktadır. Vali Gurdi isminde bir Ammonit¹⁰⁶ olup konuşma dili Kürtçedir. Çermik'ten iki günlük uzaklıkta bulunan Diyarbakır'a geçtim. Yol dağlık ve engebelidir. Diyarbakır'ın az sayıda köyü ve çok güzel bir suyu vardı. Diyarbakır çok geniş bir şehir olup kesme taşlardan yapılmış kentin güvenlik,

⁹⁸ Bali, 2016: 369.

⁹⁹ Yahudi medeni kanunu, tören kuralları ve efsanelerini kapsayan dini metinler/

¹⁰⁰ Shulhan Arukh Jozef Karo'nun Yahudi hukuku eseridir.

¹⁰¹ Melodik duaları yöneten, şan sanatı konusunda uzmanlaşmış Yahudi koro şefidir.

¹⁰² Yahudi şeriatında olan gıda ile ilgili koşer kesim kurallarına uygun bir şekilde et kesimi yapan kişi.

¹⁰³ Moşe ben Maymon, Ramam veyahut Maymonides olarak da bilinir. Yahudi din âlimi, hekim ve felsefeci. Arapça, İbranice olmak üzere tıp, felsefe ve Talmud ile ilgili incemelerde bulunduğu eserler kaleme almıştır.

¹⁰⁴ Bali, 2016: 369.

¹⁰⁵ Fischel, 1944: 195-226

¹⁰⁶ *Kitab-ı Mukaddes*. Tekvin Bab 19:38, M.Ö 2000 senesinde Suriye-Arap çölünden gelen birçok kabileden biridir. Ammonitler isimlerini ataları Ben-Ammi'den almışlardır.

depolama ve hemen hemen her türlü ihtiyacını karşılayan sağlam bir surlarla çevrilidir. Gayrimüslim her yabancı kentin sur kapısından kente girerken üç kuruş ödeme yapma mecburiyetindedir. Evler kesme(bazalt) taşlardan inşa edilmişlerdir. Çarşı ve Sokakları çok güzeldir. Şehir İstanbul, Halep, Bağdat ve Ermenistan arasında bulunduğu için dolaylı pazarı çok çeşitli olup her türlü eşya ve mal bulunmaktadır. Çok uygun fiyata her türlü gıda maddesi mevcuttur, güzel bir suya ve Polonya gibi sert ve soğuk bir iklime sahiptir. Burada takriben 40 Yahudi hane bulunmaktadır. Çok eski bir sinagogları vardır. Sinagogda 7 veya 8 yüzyıllık eski yazma nüshalar bulunmaktadır, onları incelerken bizim yazmalarla eşdeğer olduğunu gördüm. Diyarbakırlı Yahudiler bu kentin Tivratta bahsedilen Kalne şehri olduğunu ifade ederler.¹⁰⁷ Burada hemen hemen 3 bin Hristiyan aile bulunmakta olup onların çoğunluğu Amalekite¹⁰⁸ veya Ermenistan yakın olduğu için Ermenilerdir. Şehirde yaşayanların konuşma dilleri esas olarak Türkçedir fakat bazıları Kürtçede konuşmaktadır. Kentin valisi bir paşadır, şehrin civarında bulunan tüm köylere de valilik görevi yürütmektedir. Şehrin öte tarafında bulunan Mardin'e doğru Dicle nehri akmaktadır. Nehrin üzerinde kesme(bazalt) taşlardan yapılmış bir köprü bulunmaktadır.¹⁰⁹ Bahsedilen bu köprü bugün on gözlü köprü olarak bilinmektedir.

2.3. Yahudiliğin Diyarbakır'daki Tarihçesi

Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında Yahudilerin yaşadığına dair objektif bilgiler M.ö. 6 ve 7. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Hatta Yahudilik Cengiz Batuk'un Yahudi Tarihi adlı eserinde vermiş olduğu bilgilere göre M.ö. 2400/2200/2100 ya da M.ö. 1800'ler Avram(İbrahim) ile Mezopotamya'nın Ur şehrinde tarih sahnesine çıkmıştır. Yahudi geleneğine göre İbrahim peygamber ilk Yahudi'dir. İbrahim babası Terah ile beraber Sümerlilerin şehri olan Ur'dan (Tevrat'a göre bu şehir Keldanilerin şehridir.) Harran'a gider. Buradan da Tanrının gelen emriyle Kenan diyarına gitmek üzere ayrılır. Bu anlatıma göre Yahudiliğin tarihi zaten Mezopotamya'dan çıkmıştı. Mezopotamya'dan Mısır/Kenan diyarına göç eden Yahudiler tezimizin giriş bölümünde anlattığımız Nebukadnezar'ın yıkımlarıyla Babil'e ilk geldikleri yere Mezopotamya bölgesine geri dönmüşlerdir.¹¹⁰

Bizans ve Roma dönemlerinde Anadolu topraklarında Romaniotların yanı sıra Karailer'de küçük topluluklar olarak varlıklarını sürdüren Yahudi cemaatleridir. Yahudiler Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonrada Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen Aşkenaz Yahudi

¹⁰⁷ *Kitab-ı Mukaddes*. Tekvin, Bab 10:10 Sf. 18. "Onun krallığı Sinar diyarında Babil, Ereğ, Akad ve Kalne şehirlerinde başladı"

¹⁰⁸ Negev çölünün halkı. Çok eski zamanlarda krallığa kadar olan dönemde İsrail'in irsi hasmı.

¹⁰⁹ Fischel, 1973: 72-73.

¹¹⁰ Batuk, 2022: 2-3.

ile birlikte varlıklarını devam ettirdiler. Seferad Yahudilerinin Anadolu'ya yerleşimleri ise 16. yüzyıla dayanmaktadır. Fakat Seferad Yahudilerinin bahsedilen Yahudi toplulukları arasında çoğunluğu oluşturmaları dikkat çekici bir gelişmedir. Seferad Yahudilerinin özellikle İstanbul, İzmir, Bursa, Edirne başta olmak üzere Osmanlı'nın büyük şehirlerinde bulunmaları sanayi ve ticaret alanında katkıları bilinmektedir.

Fakat Başta Diyarbakır olmak üzere, Çermik, Gaziantep, Urfa, Siverek, Mardin, Cizre, Nusaybin, Van ve Başkale gibi doğu ve güneydoğu bölgesinde varlıklarını sürdüren önemli Yahudi toplulukları da bulunmaktadır. Bu araştırmamız Diyarbakır Yahudileri başlığını taşımakla birlikte döneme ait Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki Yahudilerin yaşamları hakkında bazı bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Günümüz de Türkiye'nin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Yahudi topluluğu yaşamamaktadır.¹¹¹

Abraham Malamat (1922-2010), Yahudilerin tarihinin yalnızca Filistin sınırlarına indirgenemeyeceğini iddia etmiştir. Aynı zamanda “İbrani kökenli topraklar” Mısır Nil toprakları dâhil olmak üzere, Mezopotamya'nın ve Yakın Doğu topraklarının buna bağlı olduğunu ifade etmiştir.¹¹²

Yahudi tarihinin ilk zamanlarında halk iki önemli olaya “yıkım ve sürgün” maruz kalmıştır. Bunlar, ilk olarak Asur Kralı tarafından İsrail'in ‘on kabilesinin sürgün edilmesi ve ilk Tapınağın M.Ö. 586 senesinde Babil Kralı tarafından yıkılmasıdır.¹¹³ Daha sonra, Yahudi tarihi “Dünyadaki toplulukla simbiyotik bir ilişki içinde bir arada var olan hayati bir diaspora” olarak yeni bir model benimsemiştir.¹¹⁴ İkinci olarak ise, M.S. 70 yılında Roma İmparatorluğu tarafından ikinci Tapınağın yıkılmasıyla, zengin ülkelerin ekonomik bolluğuna ek olarak, sürgün, siyasi ve dini baskı, Yahudi diasporasının demografik genişlemesi üzerine büyük bir etki yapmıştır. Yahudi diasporasının siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları yaşadıkları ülkeye göre değişiklik gösteriyordu. Tüm bunlara binaen Yahudi ulusunun ortak kaderi, dünyanın farklı bölgelerine dağılmış olmasına rağmen, “yakın bir şekilde birleşmiştir” ve din özgürlüğü üzerinde herhangi bir ciddi sınırlamada, diğer Yahudi toplulukları arasında etkili olmuştur.¹¹⁵ Sonuç itibarıyla Diaspora Yahudileri her zaman İsrail Toprakları ile güçlü bir bağ kurdular ve bu bağ sürekli canlı tuttular.

¹¹¹ Şanlı, 2017: 1-16.

¹¹² Malamat, 1997: 3-91.

¹¹³ Lang, 2004: 9.

¹¹⁴ Şanlı, 2017: 1-16.

¹¹⁵ Stern, 1997: 278.

Tapınakların yıkılmasından sonra geniş bir “proselitizm”¹¹⁶ dönemi yaşanmaya başlandı.¹¹⁷ Safraiye göre, mühtedilerin çoğunluğu aslen Yahudi değildi ve diasporanın doğu ve batı bölgelerinde Yahudiliği benimsemişlerdi.¹¹⁸ Yahudilerin dışındaki milletler (gentile)¹¹⁹ tek bir sosyal sınıftan değildi. Kırsal kökenli Yahudiler olduğu gibi kent kökenli mühtediler de vardı.

“Bazıları evlerini ve ailelerini terk ederek mühtedi oldu. Bazıları ise tüm ailesiyle birlikte veyahut yaşadığı tüm mahalle Yahudi oldu. Din adamları gerek seyahatler sırasında gerekse de doğrudan veya dolaylı olarak din değiştirmeyi teşvik ettiler. Fakat daha sonra özellikle Hristiyanlığın iktidara gelmesinden sonra, yalnızca kendi dinini yaymaya karşı yasak sebebiyle ve aynı zamanda Yahudilerin kendilerine ait kapalı bir dünyada yaşamayı tercih etmeleri ve artık kendi isteklerinin yerine getirilmesini beklememeleri nedeniyle eğilim tersine dönmüştür.”¹²⁰

Yeni bir dinin (Hristiyanlığın) yaygınlığı ve imparatorlukların bu dini resmi din olarak kabul etmesi ve dinin mensuplarına ayrıcalık göstermesi Yahudilerin dışarıyla olan ilişkilerinin kapanmasına sebebiyet vermiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yahudileri hakkında Asur Kralı tarafından sürgüne gönderilen Kayıp On Kabile’nin torunları olabilecekleri öne sürülmüştür. Sürgün edildikten sonra bazı Yahudi topluluklarının Babil ve Mezopotamya’ya yerleştiği¹²¹ 12. Yüzyıl gezgini, Tudelalı Benjamin’in bölgede yaptığı seyahatlerle ilgili yazılarında; Bu Yahudiler, Asur Kralı, Kral Salmanesser’in götürdüğü ilk tutsaklığa aittir ve onlar Targum’un yazıldığı dili konuşurlar¹²² ifadesi bu coğrafyada yaşayan Yahudilerin kayıp on kabilenin torunları olabileceği ihtimalini artırmaktadır.

Yahudilerin İspanya’dan sürülmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Sefarad Yahudileri ve 15, 16, 17. Yüzyılda gelen Yahudiler için merkez bir yer haline gelmişti.¹²³ Hatta bu öyle bir hal aldı ki Sefaradlar, Osmanlı devletindeki Yahudiler arasında baskın bir topluluk haline geldiler.¹²⁴ 17. Yüzyılın sonlarında Sefarad Yahudileri diğer Yahudi

¹¹⁶ Bir şeye veya ona doğru gelme anlamına gelen proselitizm, yabancı halkların Yahudiliği kabul etmesi manasına gelen sözcük, günümüzde ise herhangi bir dinin yayılması için sarfedilen çaba ve diğer farklı dinsel çevrelerden inançlı kazanma gibi olumsuz bir anlam kazanmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Aykıt, Dursun A. (2007). ‘Hristiyanlıkta Kuzu Hırsızlığı ve Proselitizm’. Journal of İslamic Research 20(2): 206-220.

¹¹⁷ Safrai, 1997: 364.

¹¹⁸ Safrai, 1997: 364.

¹¹⁹ Tanah ve Eski Ahit’te “İsrailoğullarından olmayan” anlamında kullanılan tabir. Günümüzde daha çok “Yahudi Olmayan” anlamında kullanılır. Bkz; Harman, 2013: 184-187.

¹²⁰ Safrai, 1997: 364.

¹²¹ Tadmor, 1997: 91; Stern, 1997: 185.

¹²² Şanlı, 2017: 1-16.

¹²³ Shaw, 1991: 1; Levy, 1994: 1-13.

¹²⁴ Şanlı, 2017: 1-16.

cemaatlerini asimile edebilecek kadar büyük bir güç haline geldi.¹²⁵ Fakat zaten Osmanlı devletinin ilk dönemlerindeyken Yahudiler, yüzyıllardır yaşadıkları Balkanlar, Mezopotamya ve Anadolu topraklarına çoktan yerleşmişlerdi. Gelenekleri ve kültürü Bizans'tan beri yürürlükte olan Yunanca konuşan Romanyot Yahudileridir. Aşkenaz olarak bilinen Doğu Avrupa'dan gelen Yahudilerdir. Başka bir Yahudi topluluğu ise İber Yarımadası'ndan atılmadan kendilerine özgü dini ritüelleri olan Seferad Yahudileridir.¹²⁶ Aynı zamanda Mezopotamya ve Arap topraklarında Kürtçe, Aramice ve Arapça konuşan Yahudiler de vardı.¹²⁷ Osmanlı Yahudilerini inceleyen bilim insanları genellikle bu dört ana topluluğa odaklanırlar. Şöyle ki; Romaniot, Sefarad, Aşkenazi ve Musta'rab (Araplaşmış Yahudiler)¹²⁸ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yahudi toplulukları, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan önce yerleşmiş olmalarına rağmen, araştırmalarda genellikle göz ardı edilmiştir.¹²⁹

Doğu ve Güney doğu Yahudilerinin nüfusu hakkında bilgiler S. Şanlı, R. Bali, gezginlerin yazdıklarından, Devlet arşivlerinden ve istatistiklerinden elde edilerek tablo aşağıdaki tablolar halinde sunulmuştur. Bu verilere istinaden Yahudilerin varlığı, önce Osmanlı'nın daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin doğu ve güneydoğu bölgesinde görülebilmektedir.

¹²⁵ Shmuelevitz, 1984: 1-34.

¹²⁶ Levy, 1994: 3-4.

¹²⁷ Lewis, 1984: 121; Ortaylı, 1994: 528.

¹²⁸ Shaw, 1991: 272-285; Şanlı, 2017: 1-16.

¹²⁹ Şanlı, 2017: 1-16.

Süleyman Şanlı'nın aktardığı bilgide Osmanlı İmparatorluğunun son 10 yılına ait Yahudilerin sayısı aşağıdaki gibidir.

Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudiler (Osmanlı Tebaası) 1911-1912¹³⁰

ALAN	SAYI	TOPLAM YÜZDE
OSMANLI AVRUPASI	89.000	25
İSTANBUL İLİ	54.000	15
BATI ANADOLU	54.000	15
GÜNEY ANADOLU	15.000	4
ANADOLU'NUN GERİ KALANI	8.000	2
BÜYÜK SURIYE	52.000	15
IRAK	85.000	24
TOPLAM	357.000	100

Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Yahudi toplulukları hakkında ilk bilgilerimizin çoğu, bölgeyi ziyaret edenlerin seyahat yazılarında onlardan bahsedenlerin gözlemlerine dayanmaktadır. Bu olay genellikle ziyaret edilen Yahudi toplulukları hakkında nüfus verileri, cemaatin başkanının kim olduğu, Yahudi toplumunun ekonomik durumunun anlatımı şeklinde olur. Şu an için en eski tasvirler Tudelalı Benjamin ve Petachialı Ratisbone'un anlatılarından gelmektedir. Onların kayıp on iki kabileyi aradığı söylenir. Çünkü yazılarında genellikle “İsrail kabileleri” ve “esaret, sürgün” den söz ederler. Her iki gezginde doğu Yahudi grupları için notlarında onların refahlarına ve birçok sinagog ve din adamlarına atıfta bulunurlar.¹³¹

II. Benjamin, Doğu Anadolu Yahudilerinin durumunu, Türklerin egemenliği altında daha yaşanılabilir bir hale geldiğini ifade eder. Kendi mahallerinde yaşayan Mardinli Yahudilerden

¹³⁰ Justin, 1994: 385; Levy, 1994: 375-399.

¹³¹ Şanlı, 2017: 1-16.

şöyle söz eder; onlar makul ölçüde özgür idiler ve varlıkları çok iyiydi.¹³² Fakat doğu Yahudilerinin durumu genel de istikrarsız idi. Dış koşullara bağlı olarak sık sık değişiyordu.

Yahudilerin Müslüman komşularına diğer dini azınlık grubu olan Nasturi'lerden çok daha yakın oldukları açıktır. Günümüzde Yahudiler, iki grup arasında var olan sosyal bağların anısıyla övünürler. Karşılıklı ziyaretlerin gerçekleştiği ve Müslümanların kaşer yemeğine bayıldıkları söylenirken, Yahudilerin de Müslüman evlerinde yemek yedikleri, bu vesilelerle etten kaçındıkları ve bazen yemeklerinin bir kısmını kendileri hazırladıkları açıktır"¹³³ Süleyman Şanlı'ya göre "Yukarıda bahsedilen tüm bu ilişkiler siyasi çalkantılarla değişime uğramıştır."¹³⁴

Batılı Yahudilerle karşılaştırıldığında, Doğu Anadolu Yahudileri İmparatorluğun doğusundaki en küçük azınlıktı. Doğu Anadolu Yahudileri, doğudaki en küçük gayrimüslim dini grup olarak çoğunluğu kentsel alanlarda, geri kalanlar da ise kırsal köylerde yaşıyordu. Müslüman Kürtler genellikle Kürt toplumundaki güçlü grup olan aşiret sınıfına aitti. Köylerde ve bazı kırsal alanlarda yaşayan Yahudiler, genellikle aşiret reisinin korumasına bağlı olan aşiret dışı toplum sınıfına mensuptular¹³⁵ "Kürt aşiretinin himayesi, Yahudilerin Kürt kasaba ve köylerinde nesiller boyu varlığını sürdürmesini sağlayan kilit araçlardan biri olduğuna" işaretir.¹³⁶

Doğu Anadolu Yahudileri, özellikle köylerde ve şehir merkezlerinde yaşayanlarla karşılaştırıldığında, İmparatorluğun diğer bölgelerindeki din kardeşlerinden farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusuna yerleşen kentli Musevi toplulukları genellikle "mahalle" olarak bilinen kendi mahallelerinde yaşıyorlardı¹³⁷ Zaken, Yahudi cemaatinin sosyal ve kültürel yaşamının genellikle Yahudi mahallesi etrafında yapılandırıldığından bahseder. Her topluluğun kendi sinagogu, hahamları, Talmud ve Tora eğitimi verilen ilkokulları, mezarlıkları ve bazı bölgelerde hastaneleri vardı. Bununla birlikte, kırsaldaki birçok Yahudi cemaati şehir merkezine kıyasla düşük nüfusa sahipti. Genellikle yakın akrabalarından oluşan az sayıda aileden oluşuyorlardı.¹³⁸

Kırsal kesimlerde yaşayan Yahudiler, toplum yaşamı ve dini örgütlenme açısından zorluklar yaşadılar. Sinagogları yoktu, Yahudi eğitimi yoktu, bazen hahamları ya da hayvanlar için mezbahaları yoktu. Kırsal kesimdeki Yahudilerin aksine, kentsel alanlarda sinagog, sadece

¹³² Benjamin II, 1859: 62-77.

¹³³ Feitelson, 1959: 1-16.

¹³⁴ ¹³⁴ Şanlı, 2017: 1-16.

¹³⁵ Zaken, 2007: 8.

¹³⁶ Zaken, 2007: 24.

¹³⁷ Schroeter, 1994: 285.

¹³⁸ Zaken, 2007: 8-24.

ritüel dualar için değil, aynı zamanda toplumun Yahudi çocukları için eğitim ve sosyal deneyimler için bir okul olarak Yahudi yaşamının en merkezi parçasıydı¹³⁹

Osmanlı İmparatorluğunun doğu bölgelerinde yaşayan Yahudilerin sayıları aşağıdaki gibidir.¹⁴⁰

ALAN	YIL	YAHUDİLER
Diyarbakır İli (Mardin, Siverek, Viranşehir)	1883	1.051
	1908	1.165
	1914	2.008
Van	1883	-
	1908	-
	1814	1.383
Urfa (Birecek, Rakka, Harran dahil)	1883	-
	1908	-
	1914	865
Halep İli (Halep, Antep, Antakya, İskenderun, Kilis)	1883	9.913
	1908	11.664
	1914	12.193

Doğu ve Güneydoğu bölgesini Yahudi nüfusu açısından birbiriyle kıyaslarsak yukarıdaki tablodan anlaşılaçağı üzere Güneydoğu bölgesine nazaran Doğu Akdeniz bölgesinde (Halep, Antep, Antakya, İskenderun) Yahudi nüfusu daha fazladır.

Marmara ve Ege Bölgesinde yaşayan Yahudiler ile kıyasla Türkiye'nin Doğu ve Anadolu Yahudilerinin yaşamları göz ardı edilmiştir. Bunun nedeni, ulaşılması zor, nispeten küçük nüfuslu ve sınırlı ekonomik ve kültürel faaliyetlerle uzak bölgelerde yaşadıkları için dezavantajlıdır.¹⁴¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Yahudilerinin istatistikleri olağandışıdır. Şöyle ki örneğin, Van vilayetindeki Yahudiler, 1883'te çok sayıda Yahudi olmasına rağmen, 1912'de yok gibidir. Bu yüzdendir McCarthy, “Van istatistiklerinin Anadolu'daki en kötü istatistik olduğunu” savunur.¹⁴² Bu durum Hakkâri sancağının Yahudi sakinleri için de benzer

¹³⁹ Zaken, 2007: 28.

¹⁴⁰ Shaw, 1991: 272-285.

¹⁴¹ Şanlı, 2017: 1-16.

¹⁴² McCarthy, 1994: 381.

bir durumdu. McCarthy' ye göre bu, Diyarbakır'daki bazı Yahudiler ve ilin güneyindeki bazı kırsal mahalleler için de geçerlidir.¹⁴³

1908, 1914 ve 1927 senelerinde Türkiye'nin coğrafi sınırları değiştiği için bu yıllardaki verilerin farklı olduğunu ve kıyaslanamaz olabileceğini belirtmeliyiz.¹⁴⁴ Türkiye 1923 senesinde kurulmuş ve ilk resmi nüfus sayımı da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından dört yıl sonra, 1927 yılında yapılmıştır. 1930 senesinde Amerikan Yahudi Yıllığının yayınlanan istatistiksel verilerine göre, Asya Türkiye'sinde 26.280, Avrupa Türkiye'sinde ise 55.592 Yahudi olmak üzere toplamda 81.872 Yahudi bulunuyordu.¹⁴⁵ 1970 senesinde Bakanlar Kurulu kararıyla Başbakanlık Türkiye Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından nüfus sayımında insanları dinlerine göre sayma işlemi durdurulmuştur.¹⁴⁶

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki toplam Yahudi nüfusu 1927-1965

YIL	1927	1945	1955	1960	1965
Yahudi Nüfusu	81,872	76965	45995	43926	38198

1927 senesinde Türkiye Cumhuriyeti'nde 81,872 Yahudi bulunmaktadır.¹⁴⁷ 1945 yılında 76,965 Yahudi varken¹⁴⁸, 1955 senesindeyse 45,995 kişi bulunmaktadır.¹⁴⁹ İsrail devletinin kurulmasıyla artık Yahudi nüfusunda azalma olduğu anlaşılmaktadır. 1960 yılında ülkemizde 43,926¹⁵⁰ Yahudi bulunurken bu sayı 1965 senesinde 38,198 kişidir.¹⁵¹

İsrail İstanbul Başkonsolosu Shaul Toval, 1977 senesinde Ülkemizde hâlâ var olan Yahudi topluluklarını aramak için 49 gün süren iki seyahate çıktı. Yapmış olduğu bu çalışma ile Türkiye'de 14 Yahudi cemaatinin varlığını sıraladı. Aktarmış olduğu cemaatler şu şekildedir; İstanbul, Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, Gelibolu, Çanakkale, Bursa, İzmir, Ankara, Mersin, Adana, İskenderun, Antakya ve Gaziantep¹⁵² Toval, 1977 Haziran'ında doğudaki

¹⁴³ McCarthy, 1994: 381.

¹⁴⁴ Toval, 1982: 114-140. Benjamin mi-Tudela, The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela. New York: A.Asher Hakesheth Publishing.

¹⁴⁵ Lienfield, 1930/31: 215- 248.

¹⁴⁶ Shaw, 1991: 285.

¹⁴⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, '28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Türkiye Nüfusu İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique IV (1930-1931), İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından, sayı 14, s. 61-62 (Ankara 1931)

¹⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Türkiye İstatistik Yıllığı / Annuaire Statistique de Turquie, cilt 18, no: 328, s. 46 (Ankara, 1950).

¹⁴⁹ 1955-1960-1965.Türkiye Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965 / Statistique de la Turquie, no: 510, (Ankara)

¹⁵⁰ 1955-1960-1965.Türkiye Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965 / Statistique de la Turquie, no: 510, (Ankara)

¹⁵¹ 1955-1960-1965.Türkiye Cumhuriyeti Devlet İstatistik Enstitüsü Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965 / Statistique de la Turquie, no: 510, (Ankara)

¹⁵² Toval, 1982: 4.

Şanlıurfa'yı da ziyaret etti, fakat Müslüman olmuş bir Yahudi dışında kimseyi bulmamıştır. Shaul'un bu Yahudi cemaatlerin yönelik yaptığı seyahatten sonra, 1984 ve 1989 seneleri arasında Amerikalı etnograf Laurence Salzman ve Türkiye'de doğmuş olan antropolog eşi Ayşe Gürsan Salzman Yahudileri aramak için güneydoğu ve doğu Anadolu dâhil olmak üzere dört farklı coğrafi bölgedeki şehirleri ziyaret ettiler. Doğu illerinden Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin (Nusaybin) ve Van'a (Başkale) gittiler. Onlar yapmış olduğu bu ziyaretlerinde o zamana kadar doğu kesimlerinde hâlâ aktif olan bir Yahudi cemaati bulamamışlardır.¹⁵³ Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 1965 senesine kadar Doğu Anadolu Yahudilerinin sayıları aşağıdaki gibi görülebilir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yahudilerinin nüfusu 1927-1965

İller	Sayım Yılı				
	1927	1945	1955	1960	1965
Gaziantep	742	327	151	141	152
Diyarbakır	392	441	21	12	34
Hakkâri	43	34	2	1	0
Mardin	490	17	7	12	9
Urfa	318	234	11	2	14
Van	129	132	76	9	91
TOPLAM	2114	1185	268	177	300

1927 senesinde Doğu ve Güneydoğu'da toplam Yahudi nüfusu 2114 kişiden oluşmaktadır. En çok Yahudi nüfusu Gaziantep ilinde olup bu sayı 742'dir. Diyarbakır'da 392, Hakkâri'de 43, Mardin'de 490, Urfa'da 318, Van'da ise 129 Yahudi'nin varlığı tespit

¹⁵³ Salzman, A. ve Salzman, L. 2011: 1-167.

edilmiştir.¹⁵⁴ 1945 yılında ise Gaziantep'teki Yahudi nüfusu azalmış buna nazaran Diyarbakır'daki Yahudi nüfusu biraz artarak en çok Yahudi nüfusuna sahip kent olmuştur. Bu tarihte Gaziantep'te 327, Diyarbakır'da 441, Hakkâri'de 34, Mardin'de 17, Urfa'da 234, Van'da ise 132 Yahudi bulunmaktadır.¹⁵⁵ 1955 senesinde ise artık İsrail devletinin kurulmuş (1948) ve bu Yahudi devletine olan göç hareketlerinden dolayı Doğu ve Güneydoğu'da Yahudi nüfusu oldukça azaldığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte Gaziantep'te 151, Diyarbakır'da 21, Hakkâri'de 2, Mardin'de 7, Urfa'da 11, Van'da ise 76 Yahudi bulunmakta olup Yahudilerin toplam nüfus sayısı 268 olmuştur.¹⁵⁶ 1960 yılına gelindiğinde toplam nüfus daha da azalmıştır. Gaziantep'te 141, Diyarbakır'da 12, Hakkâri'de 1, Mardin'de 12, Urfa'da 2, Van'da 9, Toplam 177 Yahudi bulunmaktadır.¹⁵⁷ 1965 senesinde bir önceki nüfus sayımına nazaran Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Yahudi nüfusu biraz artış göstererek 300'e ulaşmıştır. Gaziantep'te 152, Diyarbakır'da 34, Mardin'de 9, Urfa'da 14, Van'da 91 Yahudi'nin varlığı tespit edilmiştir.¹⁵⁸

Kaynakların azlığı onların görünürlüğünü zorlaştırabilir fakat doğudaki varlıkları daha da eski zamanlara gittiği izlenebilmektedir. Anadolu da yaşayan Yahudi kardeşleriyle Doğu ve Güneydoğu Yahudilerini kıyas edildiğinde bu onları dezavantajlı bir duruma sokabilir, fakat doğunun çok dinli ve çok kültürlü ortamında yaşayan Yahudilerin bir yaşam tarzı ve inancı bulunmaktadır.¹⁵⁹

2.4. 19. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri

19. yüzyılda Diyarbakır'daki Yahudilerin yaşantılarını etkileyen ana faktör azınlıklarla ilgili meselelerin yanında Tanzimat (3 Kasım 1839) ve Islahat fermanının (30 Mart 1856) toplum hayatına yansımadır. Tanzimat'tan önce II. Mahmut'un "Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyan'ını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında benim için başka bir fark yoktur. Hepsi de benim gerçek evladımdır" şeklindeki ifadelerini, Abdülmecit 1846'da din ve mezhep ayrılığını tebaanın şahsi işidir. Vatandaşlık hakları ile ilgisi yoktur, Aynı idare ve ülkede yaşadığımız halde ayırım yapmak yanlıştır diyerek teyit etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda azınlıklarla ilgili zaman zaman sıkıntılar yaşansa da Tanzimat fermanı ve Islahat fermanının yayınlanmasıyla gayrimüslimlere tanınan haklar açıkça ortaya konulmuştur.

¹⁵⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, '28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri: Türkiye Nüfusu İstatistik Yıllığı.

¹⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 2 1 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı.

¹⁵⁶ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Genel İstatistik Dairesi), 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı: Türkiye Nüfusu, (23 Ekim 1955 Nüfus Sayımı).

¹⁵⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı.

¹⁵⁸ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2 3 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı.

¹⁵⁹ Şanlı, 2017: 1-16.

Tanzimat fermanında bahsedilen; Tüm vatandaşların can, mal ve namus güvenliği sağlanarak, yargılamada açıklık sağlanacak, hiç kimse yargılanmadan idam edilmeyecek, vergide adaletli olunacak, Herkesin mal ve mülke sahip olması, bunu miras olarak bırakabilmesi yani özel mülkiyet güvence altına alınacak ifadeleri azınlık gruplara devletin diğer vatandaşları gibi eşit haklar tanımıştır.¹⁶⁰ Yine Islahat fermanı ile gayrimüslimlere devlet görevine girebilme, askerlik yapma, askeri okullara girme, Müslümanlarla aynı haklar tanınması ve vergi konusunda eşit sayılması, cizye vergisinin kaldırılması gibi gayrimüslim vatandaşlara oldukça önemli tutumlar sergilenmiştir.¹⁶¹ Tüm bu olumlu yansımaları Alyans teşkilatının yapmış olduğu haberlerden elde edilen bilgilerle Diyarbakır Yahudilerinin bu yüzyıldaki durumlarını anlatmak istedik.

Alyans teşkilatının yapmış olduğu haberler Yahudi toplulukları açısından elle tutulur birer bilgi kaynağıdır. Bu haberler incelendiğinde, Diyarbakır Yahudi cemaati ile ilgili haberlerin genellikle topluluğun maruz kaldığı olumsuzluklara yönelik Paris'teki Alyans genel merkezinin İstanbul'daki yerel merkezi heyeti aracılığıyla Osmanlı mercilerine müdahalede bulunulmasına yönelik yapılan taleplerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Burada belirtmek gerekirse yapılan bu haberlerin çalışmamızda ele aldığımız arşiv belgeleriyle karşılaştırıldığında tek taraflı bir haber kaynağı olarak kalmaktadır. Diyarbakır Yahudileri ile ilgili bilgilere 1860 tarihinde Alyans teşkilatının kurulmasıyla birlikte rastlanılmaktadır. Bu tarihten sonraki belgeler incelendiğinde ortaya çıkan bilgilerden bir kısmı şöyledir.

“Osmanlı hükümeti katındaki girişimler 5 Şubat 1868 tarihli toplantı kayıtlarında İstanbul Merkez Heyeti ile Diyarbakır ve Erbil cemaatlerinin şikâyetleri hakkında olduğunu göstermektedir”.¹⁶²

Çermik rabbisi Yakir Geron tarafından yollanan telgrafta Diyarbakır Çermik ilçesinde bulunan iki yüz yıllık sinagoga resmi makamların el koyup Yahudilerin ibadet etmelerini engellediğini şikâyet ederek Diyarbakır Valisi'ne ikazlarda bulunulmasını talep etmiştir. Yaşanan bu olayın üzerine Sinagogun ibadete açılması için Hahambaşı Hariciye Nezaretine 14 Temmuz 1873 kayıtlı tebliğ edilip Diyarbakır Valisi tarafından müdahalede bulunması rica edilmiştir.¹⁶³ Bu takrire rağmen Ekim ayı 1873 tarihli Alyans haber bülteninde mevzunun bir sonuca ulaşmadığı görülmektedir.

¹⁶⁰ Akyıldız, 2011: 1-10.

¹⁶¹ Gülsoy, 1999: 185-190.

¹⁶² “5 Şubat 1868 tarihli toplantı” *Bulletin de L'Alliance Israelite Universelle*, Birinci yarıyıl 5.02.1868.

¹⁶³ Galante, 1939: 358-359.

“1873 yılı Ekim ayı – Bağdat Alyans okul idarecisi Mösyö Garat Diyarbakır Yahudi cemaatinin Kürtler tarafından gördüğü olumsuz davranışları ve yerel resmi makamların isyan ettirici davranışları Paris’te bulunan genel merkez heyetine bildirmektedir. Diyarbakır Çermik ilçesinde bulunan Yahudilere de daha iyi davranıldığı görülmemektedir. Çermik Yahudi halkının maruz kaldığı sıkıntılar hakkında şu olay bir fikir verebilir. Çermik’te bulunan sinagogun tadilata ihtiyacı vardı. Yahudi cemaati bu tamiratı yaptı. Tadilat için önceden izin alınmadığını söyleyen memurlar aniden gelip sinagogu kapatarak anahtarını da beraberinde götürdüler. Böyle bir mevzu sinagogun aylar boyunca kapalı kalması yeterli oldu. Bu mevzu cemaatten para alana kadar sürmüştür. Çermik Yahudilerinin önde gelenleri tarafından gerekli girişimlerde bulunuldu. İhtilaf uzun zamandan beri sürmektedir ve henüz bir sonuca bağlanmamıştır. Bağdat Alyans okul müdürü Mösyö Garat ile 24 saat birlikte olan Çermik cemaatinin önde gelenleri sıkıntılarını en acıklı bir dille kendisine itiraf etmişlerdir. Alyans Teşkilatı payitaht nezdinde müdahalede bulunacağını ümit etmektedir. Paris genel merkez heyeti İstanbul’daki merkez heyetten bu mevzuyla hem hâl olmayı talep etmektedir.”¹⁶⁴

27 Aralık 1873 tarihli toplantı – İstanbul’dan Mösyö Veneziani Diyarbakır Yahudi cemaati için yapmış olduğu girişimlerin ve elde ettiği sonuçların raporunu sunmaktadır:

1) Sadrazam. Maliye Nazırı’na yönelik yolladığı 3 Ekim (11 Şaban) tarihli mektubunda Diyarbakır Yahudi halkının kendilerinden alınan vergiler mevzusuna olan şikâyetlerini bildirmekte ve bu şikâyetlerin en kısa sürede bir çare bulunmasını istemektedir.

2) Yine sadrazamın 6 Ekim tarihli Diyarbakır Valisi’ne gönderdiği mektupta sadrazam Vali’den bu kentte yaşayan Yahudilerin rahatsızlıkları hakkında açıklama istemektedir. Yahudi mahallesinde olan su sıkıntısı ve Yahudilerin mezarlıklarını yapılan bir takım hareketlerin sebeplerini sormakla birlikte Yahudilerin lehine olacak hemen müdahalede bulunmasını talep etmektedir.

3) Ekümenik Patrik Antakya patriğine yolladığı mektupla Ortodoks Hristiyanların Diyarbakır’da bulunan Yahudilere karşı herhangi bir düşmanca bir tavırda bulunmamaları için Antakya Patriki’nin ilgili mevzuyla hem hâl olup tüm nüfuzunu kullanmasını talep etmektedir.

4) Bir diğer benzeri mektupta Ermeni Gregoryen Patriki’nin Diyarbakır Ermeni Piskoposuna gönderdiği yazıdır. Yazıda piskoposun Diyarbakır Yahudileri ile huzurlu bir ortamda ilişki sürdürmeleri konusunda kendi cemaatine telkinde bulunmaları için ricada bulunmaktadır.¹⁶⁵

¹⁶⁴ “Israelites de Turquie”, Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.10.1873.

¹⁶⁵ Hahambaşı 17 Ekim 1873 tarihinde Ökümenik Patrik. Ermeni Katolik Patriğine yolladığı mektupta Diyarbakır cemaatleri nezdinde yaptıkları müdahaleden dolayı teşekkür etti. (Galante, A.g.e.356.)

Sadrazamın vergi mevzusu hakkında Yahudilerin şikâyetlerini dikkate alması, bu duruma çözüm bulmak ve genel olarak Yahudilerin sıkıntılarını öğrenmek bunları gidermek istemesi, azınlıklar arasında herhangi bir çatışma yaşanmasına yönelik alınan tedbirler Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın azınlıklara sağladığı hakların sonuçlarındandır. Bu telkin ve tedbirlerin zihinleri sakinleştirerek en azından bir süreliğine de olsa Diyarbakır Yahudilerinin içinde bulundukları istikrarsız durumdan sükûnete kavuşturacağı ümit edilmektedir.

Mösyö Veneziani diye bilinen bir kişi gelecek için bir teminat olmasına yönelik Payitahttan Diyarbakır il idaresine bir mektup gönderilmesini ve bu yazıda bugüne kadar Yahudilerden hiçbir kimsenin Diyarbakır il meclisinde yer almadığı bilgisinin doğru olup olmadığını öğrenmesini ve görüşmeler sonrasında bir Yahudi'nin Diyarbakır vilayet meclisine dâhil edilmesini resmi makamlar nezdinde talep edilmesini istedi. Bu talebinin sonucu ise olumlu oldu. Rıfat Bali bu konuyla ilgili tüm belgelerin Mösyö Veneziani tarafından bir süredir İstanbul'da ikamet eden Diyarbakırlı bir Yahudiye elden teslim edildiğini aktarır.¹⁶⁶

Alyans teşkilatının bu raporlarında bulunan bilgilere göre Diyarbakır il meclisinde hiçbir Yahudi'nin yer almamasından şikâyet edilmektedir. 17 Kasım 1873 kayıtlı Hariciye Nazırlığına gönderilen yazıda Rabbi Yakir Geron tarafından Diyarbakır Valisi'nden bu durumun düzeltilip vilayet meclisinde Yahudilerden bir kimsenin de bulunması için gerekli girişimlerde bulunmasını rica ettiği görülmüştür.¹⁶⁷

İki yıl boyunca yaklaşık 40 km uzaklıkta olan bir kaynaktan kente su getirmek için yapılan kanal inşaatında Diyarbakır halkının neredeyse tamamı çalıştı. Kanal inşaatı bittikten sonra Yahudiler hariç halkın tamamına su ücretsiz kullanıma sunuldu. Yahudilerin yaşamış olduğu mahalle kanaldan çok uzaktadır bu sebeple suyu da çok pahalı bir ücret karşılığında kullanabilmektedir.

Yahudilerin ibadethanesinde bir çeşme vardı fakat 15 yıl önce (1860-1870) Diyarbakır halkı tarafından çeşme tahrip edilmiştir. Sultan Murat tarafından kendilerine gönderilen bir fermana atıfta bulunarak çeşmenin tekrar inşa edilmesini istediler. Fakat böyle bir ferman Vali'nin makamında kaybolduğu ileri sürüldü. Vali'nin böyle bir ferman ile hiçbir zaman karşılaşmadığı ifade edildi.

Yahudilerin sorumlu olduğu işler arasında en ağırı dört yıldır süren ve dini bayramlar da dâhil olmak üzere aralıksız her gün çalıştıkları demiryolu inşaatıdır. Yahudi topluluğunun hiçbir mensubu bu inşaat işinde çalışmaktan muaf sayılmıyor fakat günde 40 frank öderlerse ancak o zaman muaf tutulmakta. Yahudiler için çok önemli olan Yom Kipur günü çalışmalardan

¹⁶⁶ "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.01.1874.

¹⁶⁷ Galante, 1939: 320-357.

muaf tutulma sebebiyle resmi makamlar katında girişimlerde bulundular. Bunun neticesinde Payitahttan gelen bir takrirle sadece Yom Kipur günü kendilerine dinlenme hakkı tanındı. Diyarbakır'dan 40 km uzaklıkta olan Çermik isimli bir köy vardır. Bu köyde yaklaşık olarak 60 Yahudi ailesi yaşamaktadır. Bu aileler büyük fedakârlıklarla kendi altın ve mücevherlerini satarak, topladıkları para ile eski bir sinagogu tadilata koyarak ibadet kılınır hale getirdiler. Çermik ve Diyarbakır Yahudileri kendileri için Tevrat'ı ve İbraniceyi öğretecek bir din adamına sahip olacak maddi imkâna haiz değillerdir.¹⁶⁸

1875 Ekim tarihli kayıta – Diyarbakır'da ikamet eden bir Fransız'ın aktardığı bilgilere göre Diyarbakır Yahudilerinin durumu şöyledir: Kentin yönetiminde hiçbir Yahudi bulunmamaktadır fakat belediye meclisinde haham İshak İbn Yehuda Kohen isimli bir Yahudi mevcuttur; ancak bulunduğu mecliste başka meclis üyelerine nazaran kendisine hiçbir ücret ödenmemekle birlikte sadece şeklen yer almaktadır.¹⁶⁹

Osmanlı İmparatorluğu Yahudileri olağanüstü/aşırı veyahut keyfi hiçbir vergi ile sorumlu tutmamaktadır. Çalışma günlerinin sayıları kentin diğer Hristiyan ve Müslüman halkı gibi çalıştıkları gün sayısı ile tamamen eşittir. Tüm bunlara ilaveten üstelik para karşılığında kendileri yerine bir işçi bulup onu çalıştırmaları ve böylelikle işlerden de muaf tutulmaları mümkündür.¹⁷⁰

Yahudiler bugün kaybolmuş bir kaynaktan ve 150 yıl önce kendilerine verilmiş olan bir fermanı delil göstererek kentte var olan tek kanaldan su alamadıklarını şikâyet etmektedirler. Diyarbakır halkının tamamı hanelerine su elde etmek için bir bedel ödemektedir ve bu bedeller su mültezimi tarafından toplanmaktadır. Tamamıyla özel şahsa ait olan bu mevzuda hükümet yetkililerinin ve kent idaresinin bir dâhili bulunmamaktadır. Üstelik Yahudi Mahallesi'nin hemen sonunda bir çeşme bulunmaktadır.

Fahri konsolos yaveri Fransız Mösyö Honore Pons dışında Avrupalı güçlerin hiçbirinin Diyarbakır'da bir temsilcisi bulunmamaktadır. Diyarbakır'ın İngiliz konsolosu Erzurum vilayetinde yaşamaktadır.

Diyarbakır Yahudi cemaatinin hemen hemen hepsi yoksuldur ve 60 aileden oluşmaktadır. Aralarından en zengini 600-700 mecdiyelik bir servete sahiptir. Onların ödediği yıllık vergiler 10.000 kuruşu geçmemekle birlikte aralarından sadece 170'i vergi ile mükelleftir. İçlerinden çok azı okuma yazma bilir ve hiçbir okul yoktur kitapları ise eksiktir.¹⁷¹

¹⁶⁸ "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, Birinci yarıyıl 01.10.1875.

¹⁶⁹ "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.10.1875.

¹⁷⁰ Bali, 2016: 374.

¹⁷¹ "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.10.1875.

1876 Mayıs tarihli kayıta – Diyarbakır telgraf merkezinin şefi olan Mösyö Appolinaire Pisani Kentte bir Alyans teşkilatı mektebinin kurulmasını teklif etti. Kendisi Diyarbakır Yahudilerinin bulunduğu sefalet ve cehaletten kurtulmaları için onlar adına çok faydalı olacağını düşünmektedir. Senede 3000 franklık bir bütçenin yeterli olacağını söyleyen Pisani, Bu okulun yönetimi için Bağdat Alyans okulundan mezun bir gencin yeterli olacağını düşünmektedir. Bu gence yıllık 1200 frank ücret ödenebilir. Ayrıca İbranice müderrisi için senede 500 frank, Arapça müderrisi için ise 600 frank, Kira için 200 ve diğer farklı masraflar için senede 500 frank gerekecektir.¹⁷²

1876 Kasım tarihli Kayıta – Diyarbakır Yahudi cemaati Mösyö Appolinaire Pisani aracılığıyla Alyans teşkilatına başvuruda bulunarak tüm masrafları Alyans tarafından karşılanmak üzere bu kentte bir okul kurulmasını arzu etmişler. Bu talep ilke olarak kabul görmüş fakat öğretmen bulunmadığından dolayı uygulamaya konulamamıştır. Mösyö Pisani Alyans teşkilatına Diyarbakır’da ikamet eden gerekli kabiliyet ve eğitime sahip olduğu düşünülen ve okulun öğretmenliğine talip olabilecek birkaç genç hakkında bilgi aktarmaktadır. Gençlerden birisi 21 yaşında Fathalla Kauriz isimli Katolik bir Süryanidir. Kendisi Diyarbakır’ın önde gelen ailelerine mensup olup eğitimini ise Lübnan dağında bulunan Rahip okulunda almıştır. Mösyö Pisani onu kısa bir sınava tabi tutmuştur. Sınav sonucunda kendisinin iyi derecede coğrafya, tarih, fizik ve matematik bilgilerine sahip olduğu anlaşıldı. Ayrıca Almanca ve Fransızca bilmektedir. Kendisine verilecek maaş ayda 100 frank olacaktır. Cemaate İbranice eğitimi ise yerel bir Haham tarafından verilecektir. Mösyö Pisani Alyans teşkilatının Paris’teki genel merkezinden gerekli talimatları aldıktan sonra gereken her şeyi yapacaktır.¹⁷³

1877 Şubat tarihli kayıta Mösyö Appolinaire Pisani Diyarbakır’da bir mektebin inşaa edilmesine yönelik daha önce vermiş olduğu bilgileri tamamlamaktadır. Alyans’ın aktarmış olduğu habere göre bölgeye gönderilen muhabir Mişel Kauriz isimli 21 yaşında önemli bir aileye mensup olan öğretmen adayı buldu. Bu adayın aylık alacağı ücret 600 franktır. Kendisi Arapça ve Fransızca öğretecektir. Alyans teşkilatının muhtemel mali desteğini oluşturacak olan 1200 frank ise İbranice öğretmenine tahsis edilecektir. Paris’teki genel merkez, okul kitaplarını ve okul eşyalarını da temin etmelidir. Genel merkez ise bu bilgileri tüm bu raporları Londra’daki İngiliz Yahudi Birliğine (Anglo-Jewish Association) göndermiş olup bu cemiyetin nihai kararını beklemektedir.¹⁷⁴

¹⁷² “Israelites de Turquie”, Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.05.1876.

¹⁷³ “Ecoles primâires”, Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.11.1876.

¹⁷⁴ “Ecoles primâires”, Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle, 01.02.1877. Şubat 1877, Anglo-Jewish Association (İngiliz Yahudileri Cemi yeti) 1871 yılında İngiliz Yahudileri tarafında kurulmuş ve Yahudilerin

Alyans teşkilatının İngiliz Yahudi Birliğine yolladığı bu raporlar üzerine İngiliz Yahudi Birliği bir karara varmadan önce Diyarbakır Yahudi topluluğu hakkında biraz daha istatistiki bilgiler elde edilmesine yönelik karar verdi.¹⁷⁵

“1880 tarihli kayıta – Bu senenin başında Anadolu’da çok büyük bir açlık baş gösterdi. Şubat ayından itibaren Paris’teki genel merkez, bu bölgede yaşayan Yahudilerin yardım istekleriyle karşı karşıya kaldı. Genel merkez bu şartlar altında hayırsever kişiler aracılığıyla onların bu isteklerine olumlu cevap vererek açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan bu zavallı dindaşlarımıza şu yardımları yollayabildi”:

Bağdat (30.000 Yahudi) 24.500 kişilik yardım

Diyarbakır’a 2500 kişilik yardım

Halep ve çevresi (500 Yahudi) 9500 kişilik yardım

Halep’te Yahudi olmayan halk için 500 kişilik yardım

Musul (1000 Yahudi) 10.000 kişilik yardım¹⁷⁶

“1889—1890 kayıtlı yıllık rapor – Geçtiğimiz yaz Alyans, İngiliz Yahudi Birliği’nin dikkatini ihtida etmiş bir Yahudi’nin Diyarbakır Yahudilerine yönelik yapmakta olduğu eziyetler konusuna çekmiş ve İngiliz Hariciye Vekâleti katında müdahalede bulunulmasını talep etmişti. Rahip A. Löwy’nin İstanbul’a gelişinden istifade ederek mevzuyu kendisine ilettik. Kendisi de bu mevzuyu gayri resmi bir biçimde Payitahta ve İngiliz Büyükelçisine iletti. İngiliz Yahudi Birliği gerekli tüm tedbirlerin alındığını memnuniyetle öğrenmiş bulunuyor.”¹⁷⁷

Yafa Tarım Okulu’nun eski müdürü Jozef Niego¹⁷⁸ 1906 senesinde Jewish Colonization Association¹⁷⁹ vazifelisi olarak Fırat nehrinin geçtiği Güneydoğu Anadolu bölgesini ziyaret etti. Alyans genel merkezinin isteği üzerine de Diyarbakır, Siverek, Zaho, Cizre ve Urfa’yı

ahlâkî, sosyal ve entelektüel düzeylerinin ilerlemesi için kurulmuş bir cemiyettir. Faaliyetleri sırasında değişik ülkelerdeki Yahudi bireylerine ve cemaatlerine yardımda bulunmuştur.

¹⁷⁵ The Association, 1856: 43.

¹⁷⁶ “Divers - Famine en Turquie d’Asie”, Bulletin de L’Alliance Israélite Universelle, İkinci seri sayı 1, İlk yarıyıl 01.10. 1880.

¹⁷⁷ The Association, 1856: 24-25.

¹⁷⁸ Jozef Niego (1863-1950) Edirne’de bir haham ailesinde doğdu. 1899 yılında Tel Aviv yakınlarındaki Mikveh Israel Tarım Okuluna müdür olarak tayin edildi ve 18 yıl boyunca bu görevde bulundu. Daha sonra Alyans’ın kendisine görev vermesiyle Kürt Yahudilerini tetkik etmek için Kürt Yahudilerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri ziyaret etti ve bu konuda bir rapor düzenledi. Diyarbakır Yahudilerini de bu vesileyle ziyaret etti. 1923 yılında İstanbul Küçük İstikrazat Sandığı’nı kurdu. İstanbul Yahudi cemaatinin ileri gelenleri arasında olup Bene Berith (Bene Berit) Cemiyetinin başkanlığını da yaptı. İstanbul Küçük İstikrazat Sandığı ile ilgili bir araştırma için bkz Rıfat N. Bali. “Bir Yahudi Malî ve Sosyal Yardımlaşma Kurumu: Dersaadet Küçük İstikrazat Sandığı”, *Tarih ve Toplum*. Nisan 1997. S. 160 ss. 45-54. Bene Berith Cemiyeti ile ilgili bir araştırma için bkz. Rıfat N. Bali, “Bir Yahudi Dayanışma ve Yardımlaşma Kurumu: B’Nai B’rith XI Bölge Büyük Locası Tarihçesi ve Yayın Organı Hamenora Dergisi”, *Müteferrika*. Bahar-Yaz 1996, sayı 8-9. s. 41-60.

¹⁷⁹ Yahudi Müstemleke Teşkilâtı. 1891 yılında Alman Yahudisi bir hayırsever ve bir bankacı tarafından kurulmuş olan hayır cemiyeti. Amacı zulüm altında yaşayan Yahudileri bulundukları ülkelere göç etmelerine yardım etmektir.

gezdikten sonra Alyans genel merkezine gönderdiği raporda Diyarbakır Yahudi topluluğu hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler nakletmiştir.

İlgili rapor: *Bu bölgede yaşayan dindaşlarımızın durumunu iyi analiz edilmesi için bu bölgenin içinde bulunduğu duruma bir göz atmak gereklidir. Diyarbakır ve Musul bölgenin illeridir. Bölgede idari teşkilat bozuktur, bağımsızlık, mal ve can emniyeti mümkün değildir. Kürtler her şeyden önce hürriyetini ve bağımsızlığını seven biridir. Bölgedeki Kürtler baştan aşağıya silahlı ve sürekli savaşan bir halktır. Yine onlar birbirleriyle mücadele içinde olan aşiret ve kabilelere bölünmüş bir haldeler. Osmanlı İmparatorluğu ile köylüler arasındaki aracılar olan ve bütün vergilerin toplanmasını sağlayan ağalarına körü körüne boyun eğerler. Her köyün ve her kabilenin kendi ağası vardır. Genellikle bir ağa birçok köye ve kabileye liderlik eder. Arazi kadastro bu ücra yerlerde yoktur. Binaenaleyh mülkiyette yoktur. Araziler ağaların malıdır ve ağalar köylüleri bu arazilerde çalıştırlar. Devlet gücü yettiği zaman vergilerini tahsil eder. Alınan bu vergilerin hiçbir kıstası yoktur. Köylerin ve kabilelerin ağaları ile resmi makamalar arasında dostane bir biçimde tespit edilen bir bedeldir. Ağalar ise köylülerden tüm vergileri tahsil eder fakat hazineye istediklerini verirler. Tahsil ettiklerinin büyük bir kısmını kendilerine saklarlar. (...)*

Tüm bu huzursuz halka egemen olmak için hükümet yaklaşık 30 yıl önce asilerin bütün elebaşlarını ikna ederek ve/veya kandırarak İstanbul'a getirtmişti. Fakat Ermeni olaylarından sonra bu bölge eski huzursuz haline döndü, tekrar birçok yıl geriye döndü. Ermeni isyanının bastırılması için devlet erkânı bütün Kürt köylerinin silahlanmalarına izin verdi. (...) Hristiyanlar hırpalanıyorlar, Asuriler Fransa hükümetinin nezdinde himaye edilmesine rağmen eziyet görüyor, Müslümanların kendileri bile sürekli olarak tetikte bekliyor ve yağma, soygunlardan şikâyet ediyorsa bizim hem dindaşlarımız için ne söylemeli? Onların hiçbir önemi kalmamıştır. Yahudiler fakir olup halk tarafından aşağılanmaktadır. Bölgede yaşayan Kürtler Yahudilere karşı, Perslere besledikleri aynı hissiyatı beslememektedirler. Birçoğu bana Pers İmparatorluğunda yolların buradakinden daha güvenli olduğunu ve orada yaşayan Yahudilerin durumlarının da bu bölgede yaşayan Yahudilerden çok daha iyi olduğunu dile getirdi. Diyarbakır ve Musul'daki Yahudiler, halktan dışlanmış, bıçare ve aşağılanmış bir durumda sıkıntı ve yokluk içinde yaşamlarını sürdürmektedir. Geçimlerini kıt kanat sağlamaktalar. Aralarından bazıları eğer birkaç kuruş tasarruf etmeyi başarırlarsa parasını saklaması lazım. Huzur arzuluyorsa bir ağanın himayesine girmesi lazım. Diyarbakır Yahudi topluluğu 122 aile ve 505 kişiden oluşmaktadır. Bunların dağılımı ise şöyledir:

Hükümetin resmi kayıtlarında bulunan 91 aile 357 kişi

Hükümetin resmi kayıtlarında mevcut olmayan 6 aile 23 kişi

Cizre, Nusaybin, Siverek ve Zaho'dan gelmiş olan 25 aile 125 kişi

Toplamda 505 kişi¹⁸⁰

Hepsi de yoksul olup Dicle nehrinin kıyısında, şehrin ayrı bir mahallesinde yaşamaktadırlar. İçlerinden en zengin olanlar 4 kişi olup, her birisinin 1-2 bin Fransız Frangı civarında bir paraya tekabül eden servetleri bulunmaktadır. Topluluğun diğer mensupları en karanlık bir yoksulluk içinde bulunmaktadır. Bazısının bir oda, bir avlu ve dam/terastan oluşan evleri bulunmaktadır, bunların değeri ise 100 franktır. İçlerinden sahip oldukları ev en değerlisi 800 franktır. Diyarbakır Yahudilerinin çoğunluğu çerçi (işportacı) olup çevredeki köylere giderek ticaret yapıyorlardı fakat bu meslek yavaş yavaş yok olmaktadır. Bölgede olan karışıklıklar sebebiyle artık çevredeki köylere/kasabalara gitmekten çekiniyorlar. Köylüler ise tarımı bırakmışlar. Şu an Yahudiler hiçbir meslek yapmıyorlar. Yahudilerin evlerinde konuştukları dil Arapça/İbranice olup meslekleri icabı ile çarşıda sürekli bulunduklarından erkekler Türkçe, Ermenice ve Kürtçe bilmektedirler. Yahudi kadınlar yüzlerini örterek kocaları ile yemek yememektedirler. Tamamen birbirlerinden ayrı bir hayat sürmekteler. Yalnızca yıkanmaya gitmek için meskenlerinden çıkıyorlar. Çarşıya hiç gitmiyorlar. Yahudilerin sahip oldukları sinagog üç bölümden oluşmakta olup her türlü vergiden muaftır. Hasırlar üstünde oturularak dua edilen kapalı geniş bir oda, sıklıkla yazın yapılan ibadetlerde kullanılan büyük bir avlu ve Talmud Tora biçiminde kullanılan çocuklara din eğitimi verilen bir eyvandan oluşmaktadır. Bu çocuklara aktarılan bilgi pek az şeylerdir. Diyarbakır Yahudilerinin çoğunluğu okuma yazma bilmemektedir. Dua esnasında hazanın söylediklerine 'amen' demekle ve kendilerini sürekli arkadan öne sallamakla yetinirler. Sinagog duvarının üzerinde isimler yazılı üç tane taş vardır. İki taşın üzerinde Diyarbakır Yahudi toplumuna hizmette bulunmuş iki "gabay"ın¹⁸¹ isimleri, üçüncü taşın üzerinde ise sinagogun tadilatı için cemaate 100 sterlin bağışta bulunmuş Sör Moses Montefiore'nin ismi bulunmaktadır. Her gün sabah ve akşam olmak üzere düzenli olarak sinagogda toplanılmaktadır. Dindaşlarımızın bütün acılara karşın dinlerine ne kadar bağlı olduklarını ve dinin bütün gerekliklerini yerine getirmek içi nasıl çabaladıklarını görmek harikulade bir şey. Dindaşlarımız ödeme zorunda kaldıkları vergilerden özellikle yakınmaktalar. Önce bir yaşından başlayarak bütün erkek çocukları için ödenmesi gereken yarım mecdiye meblağında bedel-i askeri var. Sonra senede on iki buçuk kuruş tutarında yol parası vardır. 20-70 yaş arasındaki yetişkin erkeklerden alınan yıllık otuz sekiz kuruş tutarındaki kişilik vergisi vardır. En sonunda yapılan ticaretin önemine binaen

¹⁸⁰ Bali, 2016: 376.

¹⁸¹ Sinagogda bulunan müminler, din adamları ve muganniler arasında eşgüdümü sağlayıp ayinin ahenkli bir şekilde sürmesini sağlayan sinagog idarecisi.

ödenen yıllık 15-50 kuruş arasındaki temettü vergisi var. Binnetice dört erkek çocuğu olan bir aile reisi yıllık 70-80 frank civarında vergi ödemesi gereklidir. Bu, hayatını zor idame eden fakir bir kişi için korkunç bir rakamdır. Bana “eğer imkânlarımız buna müsaade ederse biz memnuniyetle vergilerimizi öderiz fakat her gün durumumuz günden güne azalmakta ve iki yakamızı bir araya getirmekte zorlanıyoruz” diyorlar. Diyarbakır Yahudi cemaati her sene kendilerine yüklenen vergilerden kurtulamamaktadır. Devlete birikmiş vergi borçları oldukça çoktur. Alyans genel merkezi bu kentte bir okul kurmaya karar verirse 80 öğrenciden fazlasını bulamayacaktır. Karma bir okul inşa etmeyi düşünürse ise kızlı erkekli 150 öğrenciye sahip olacaktır fakat Diyarbakır Yahudi cemaati son derece fakir olduğundan dolayı masrafların Alyans tarafından karşılanması gerekecektir. Diyarbakır Yahudi cemaati o kadar fakir bir durumdaki aynı zamanda kendileri için Talmud Tora’nın öğretilmesi vazifesini üstlenmiş görevliye ödenmesi gereken yıllık 120 frank tutarındaki ücretin tamamını ödeyememektedir. Bir okul açmak için Yahudi mahallesinde bir ev bulunması istense o ev bile bulunamayacaktır. Bu sebeple okulun inşa edilmesine karar verilecektir. Topluluk, Yahudi Mahallesinde içerisinde içinde bir çeşmesi bulunan geniş bir araziye sahiptir. Bu mekânda okul inşa edilebilir. Bu yerde yapılan incelemeye göre beş odalı bir okulun inşa edilebilmesi için 4000-5000 bin frank civarı para gerekecektir. Diyarbakır Yahudilerinin bir mektebe mı yoksa etkili bir himayeye mi ihtiyaçları vardır bunu bilemiyorum. Okul müdürünü Alyans’ın bir temsilcisi, bir hamileri ve gerektiği hallerde onların haklarını savunan, meseleleri konsoloslar ve resmi makamlar nezdince çözebilecek bir kişi olarak görecekler. İmkânları olsa zaten birçok aile bölgeyi çoktan terk etmiş olacaktı. Fakat onlara kolaylıkla tezkere verilmemektedir. Birisinin bir tezkere alabilmesi için devlete olan bütün borçlarını ödemesi gereklidir. Bu durumda onlar için imkânsız bir şeydir. Diyarbakır Yahudileri bir mektep haricinde mezarlık olarak kullanabilecekleri bir arazi satın almak için bin frank talep etmektedirler. Hali hazırda bulunan mezarlıklarında ölü defnedilecek yer bulunmamaktadır. Ben durumu şahsen gördüm ve bu zavallı cemaatin haklarını onlar adına Paris’teki genel merkez katında savunacağımı kendilerine şahsen taahhüt ettim.’’¹⁸²

Mösyö Nassi 1912 senesinin başlarında Diyarbakır’da on beş ay boyunca Fransızca ve tarih dersleri vermiş olup Diyarbakır Yahudilerine ve şehre ait tasviri dikkat çekicidir:

¹⁸² “Israelites de Turquie d’Asie”, Bulletin Mensuel Alliance Israélite Universelle. 01.06-07.1906. 1906, Jozef Niego’nun bu hesabı veri olarak alınır ise bir mecidiyenin o tarihte kaç Fransız frangına tekabül ettiği yaklaşık olarak tahmin edilebilir ve bu metinde geçen ve Fransız frangı olarak ifade edilmiş olan para birimlerinin de karşılığı çıkarılabilir. Jozef Niego’nun örnek olarak aldığı aile bir baba + 4 erkek çocuk = 5 erkek nüfusedir. Bir mecidiye de yirmi kuruştur.

1912 senesinin başı idi. Bu kentin idadisine Fransızca ve tarih dersleri vermek için hoca olarak tayin edilmiştim. Şehir ilk bakışında dikkatimi çekmişti. Kentin nüfusu yaklaşık olarak 200 bin olup ekseriyetini Kürtler oluşturuyordu. Şehirde Ermenilerde oldukça fazla idi. Fakat en ufak mevzuyu bahane ederek mahallerine sürekli olarak hücum ediliyor, mallarını yağma eden komşuları tarafından da sürekli tehdit ediliyorlardı. Bu sebeple onlar genellikle ya Amerika'ya veyahut başka yerlere göç ediyorlardı. Bu tarihte şehirde Yahudi nüfusu oldukça azdı. 100 civarında haneden oluşuyordu yani toplamda 250-300 kişiden ibaretlerdi. Yahudilerin evleri şehrin kuzeyinde, neredeyse kentin sınırındaydı. Diyarbakır Yahudilerinin halleri ne yazık ki yabancılara ve Batı medeniyetine kapalı kalmış Doğu'nun diğer ırak bölgelerinde olan Yahudiler gibi çok kötü idi. Yahudiler genellikle işportacılık, rakı imalatı ve küçük esnaflık faaliyetleri gösteriyorlardı. Onlar İbranice, Aramice Türkçe ve Kürtçe konuşuyorlardı. Ne kendilerine ait bir okulları ne mezarlıkları ne de Talmud – Tora'ları vardı. Çok yaşlı bir haham pis bir avluda çocuklara İbranice öğretiyordu. Çocukların fazla olmasında ve eğitim – öğretim imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı onlara sadece İbranice'nin temel düzey bilgilerini verebilmekteydi. Binaenaleyh İbranice açısından bilgisiz bir kimse yoktu. Diyarbakır'da bulunmamdan yararlanarak bu çocuklara ücretsiz bir Türkçe öğretmeni tayin edebilme imkânına hâsıl oldum. Ben orada bulunduğum süre zarfında bu zavallı çocukların durumlarıyla ilgilenmeye onlarla hem hal olmaya çalışarak, vaziyetlerinin nasıl olduğunu İstanbul Yahudi cemaati ile resmi makamlara iletebildim. Benim Diyarbakır'dan başka bir yere tayinim çıkınca gazetelerde bu konuyla ilişkili açılmış olan kampanyalarda sona erdi.

Diyarbakır Yahudilerin evleri arasında kalan mimarisi ile dikkat çeken sinagog bulunmakta olup siyah taşlı sütunlara ve narin kubbeye sahipti buna nazaran Yahudilerin evleri birkaç metre karelik alana sahip içerisinde 4-5 ailenin yaşlısı, genci, kadını, erkeği ve çocukları ile üst üste yaşadıkları toprak kulübelere ve eski evlerde yaşıyorlardı. Moses Montefiore İbranice kaleme aldığı yazının ekinde yaptığı bağışı göndermiş olup cemaate de kendisine karşı duyduğu sevgi ve saygının ibaresi olan bu mektubu ceylan derisi üzerine yazılmış eski bir dini metnin yanına saklamıştır. Moses Montefiore'nin mektubuna göre Diyarbakır Yahudilerinden kendisine yollanılmış olan bir telgraf olduğu ve bütün bölgeyi ele alan bir açlık ya da yüksek ihtimalle bir salgın hastalık sebebiyle gönderildiği anlaşıyordu.

Yahudi kadınlar sokaklara başörtülü çıkmakta idiler ve Pesah¹⁸³ gecesi hahamın eşini evin kapısının eşiğinde çömelerek duayı dinlediğini gördüğümde çok şaşırılmışım. Alyans genel merkezi geçmişte bu şehirde bir okul açmayı düşünmüştü. Gözlerimin önünde İsidore Loeb'in

¹⁸³ Yahudilerin Mısırdan çıkışlarını ve hürriyete kavuşmalarını simgeleyen bayram. Bu bayram sırasında mayasız ekmek yenir. Bu ekmeğe "masa" denir.

11 Mayıs 1876 yılında Alyans'a göndermiş olduğu İbranice mektup ve merhum genel sekreterin kendisine “gecenin gündüze dönüşeceği” cevabını verdiği mektup var. Bu haberleşmeler muhtemelen Mösyö Pisani aracılığıyla sürdürülüyordu. Fakat tüm Dünyayı alt üst eden Birinci Dünya Savaşı sebebiyle bu tasarı maalesef gerçekleşemedi ve bu zavallı kişiler üzerinde “gece” ağırlığını halen hissettirmektedir.¹⁸⁴

Diyarbakır'da Alyans Okulu kurma girişimleri Alyans teşkilatı haber bültenlerinde yer alsa da hiçbir zaman bu girişimler gerçekleştirilemedi. Alyans teşkilatı genellikle yereldeki Yahudi cemaatlerinin okullarına maddi destek sağlandığında okul tesis edebilmekte fakat Diyarbakır Yahudileri bu imkânlarla sahip olamamasından dolayı istedikleri okul kurulamadı.

Birinci Dünya Savaşı'nın her şeyi etkilemesinin üzerine ticari ilişkilerimizin olduğu Musul ve Bağdat'ı da kaybettikten sonra Diyarbakır ile bu şehirlerin ilişkileri azaldı.¹⁸⁵ 1916 yılında göç edip Kudüs'e yerleşen Çermik Yahudilerinin yanı sıra Filistin'e ilk göç eden Siverek ve Urfa Yahudileridir.¹⁸⁶ Kudüs'e göç edip kendi adlarını taşıyan bir sinagog kuran Siverek, Çermik ve Urfa Yahudileri 1916 senesinde yaklaşık 200 kişilik bir topluluktur.¹⁸⁷ Şeyh Sait isyanının başlamasıyla da Diyarbakır Yahudilerinin bir kısmı Bağdat, Musul ve diğer şehirlere de göç ettiler. Bu yirminci yüzyılın başında cemaat lideri Al Amadiyahlı haham Betzael ben Şimon'du. Kendisi aynı zamanda şöhetlik de yapıyordu.¹⁸⁸

19. Yüzyılın sonlarında birinci dünya savaşının da sebep olduğu ekonomik, sosyal, siyasi ilişkilerin etkilendiği, milliyetçilik hareketlerinin artmasıyla bunun yanı sıra Siyonizm düşüncesinin fiilen gerçekleştirilmesi ve akabinde İsrail devletinin kurulması, Musevilerin yeni kurulan Yahudi devletine göç etme sürecini hızlandırmıştır. İsrail'e göç eden bu topluluklar yeni vatanlarında kurmuş oldukları sinagoglara vermiş oldukları isimler ile göç ettikleri ülkemiz topraklarıyla (Çermik, Diyarbakır, Urfa, Mardin vb.) aidiyet ilişkilerini sürdürdüklerini göstermiştir.

2.5. 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri

İspanya'dan göç eden Yahudiler Payitahtın ve yerel Müslümanların çoğunluğunun hoşgörüsünün üzerine, kendi dindaşlarının maddi ve manevi desteğini ekleyerek kısa sürede bu çevreye uyum sağlamışlardır. Yeni vatanlarında Yahudilerin gelişimi İspanya'daki Altın Çağ'ı aratmamıştır. İstanbul, İzmir, Selanik ve Safed gibi Osmanlının çeşitli

¹⁸⁴ Bali, 2016: 377-378.

¹⁸⁵ Bali, 2016: 379.

¹⁸⁶ Brawer, 1978: C.9,504.

¹⁸⁷ Bali, 2016: 379.

¹⁸⁸ Bali, 2016: 379.

kentleri Sefarad Yahudileri başta olmak üzere diğer Yahudi gruplarının kültür odakları olmuştur. Dericilik, bakırcılık, tekstil, dokuma ve boyama gibi alanlarda uzman zanaat sahipleri bilgilerini uygularken İspanya'da daha önce devlet hizmetlerinde bulunan Yahudiler de Payitaht hizmetinde, özellikle de dışişleri ve maliye alanında önemli görevler üstlenmişlerdir. Örneğin saray hekimlerinin çoğu Yahudi idi. Bunların arasında Hekim Yakup (ö.1481), Moses Amon(ö.1567) bilinen isimlerin başında gelir. Dışişleri alanında ise Kanuni'nin Frenk Bey Oğlu sıfatıyla çağırdığı ve II. Selim'in Naxos Adası ve Ege Denizi Dükü unvanını tevcih ettiği Jozef Nasi(ö.1579), III. Murat tarafından Midilli Dükü unvanı verilen Osmanlı – İngiltere diplomatik ilişkilerinin mimarı sayılan Salamon Aben Yaeş(ö.1603) önemli isimlerdir.

Osmanlı'da Yahudiler edebiyat alanında da çok önemli atılımlar yapmış ve dünyaca ünlü eserler üretmişlerdir. Bunlardan Jozef Karo(ö.1575) Yahudiliğin temel uygulama eseri Shulhan Aruh'u tamamlamıştır. Sonraki yıllarda Osmanlı'da huzur içerisinde yaşayan Yahudiler, yaşadıkları topluma huzur ve güvenliklerini sağlayan imparatorluğa önemli katkılarda bulunmuş ve devletin gerekli yerlerinde görev verildiği takdirde çalışmışlardır. Bu hoşgörü sonucunda İsrail devletinin kurulmasına binaen yeni kurulan Türk devletinden gitmemiş ve halen ülkemizin batısında varlıklarını sürdürmektedirler. Osmanlı'dan kalan karşılıklı bu hoşgörü ilişkisi Cumhuriyet döneminde sürmektedir. Her ne kadar günümüzde ülkemizin bazı şehirlerinden göç etmişlerse de yaşayanların ya kendileri ya da çocukları doğmuş oldukları şehirlere (Diyarbakır, Mardin, Urfa, İzmir vb.) gelip gitmektedirler.

2.5.1. Cumhuriyet Döneminde Yaşam

Kurtuluş savaşı sonrası cumhuriyetin gelmesiyle Osmanlı İmparatorluğu yerini yürürlüğe konulan kanunlarla çağdaş ve laik bir ülke olması amaçlanan Türkiye'ye bırakmaktadır. Yeni kurulan Türkiye Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve idari yapısında değişiklikleri hedefleyen bir cumhuriyet rejimi olmaktadır. Bu değişikliklerden değişmeyen, olduğu gibi devralınan miras azınlıklar olmakla birlikte Lozan Antlaşması müzakeresinde en tartışmalı maddeleri azınlıklar oluşturmuştur. Lozan Antlaşması'nın maddeleri incelendiğinde ağırlıklı gayrimüslim vatandaşlara haklar tanındığı fark edilmektedir. Gayrimüslim vatandaşların; Diğer Türk vatandaşlara uygulandığı gibi dolaşım ve göç etme özgürlüğünden yararlanma, Müslümanların yararlandığı gibi gayrimüslim vatandaşlarında medeni haklar ile siyasi haklardan yararlanacağı, Hukuk uygulamalarından, hayır kurumu, dinsel sosyal kurumlar, eğitim öğretim kurumları hakkı gibi ve bu kurumlarda kendi dillerini serbestçe kullanma ve dinsel ayinleri özgürce yapmada eşit hakka sahip oldukları, aile ve kişisel durumları mevzusunda gelenek ve göreneklerine uyumlu çözüm hakkı, dini kurumlarına saygı

ve kuruluşları nezdinde gerekli kolaylıkların sağlanması, inançlarına ve dinsel ayinlerine aykırı davranışlarda bulunmaya zorlanmayacakları, hafta tatillerinde herhangi bir resmi işlemi yerine getirmekte mecburiyet koşulmamasına yönelik hakları bulunduğu belirtilmiştir. Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere yeni kurulan devlette (Türkiye Cumhuriyeti) gayrimüslim azınlıklara pozitif ayrımcılık yapmayı yükümlendiği görülmektedir. Bu bölümde Diyarbakır Yahudileri'nin cumhuriyet dönemindeki dini, sosyal, demografik yaşamları anlatılmaktadır.

Diyarbakır Yahudilerinin Cumhuriyet dönemindeki hayatlarına dair bilgiler kaynaklarda çok azdır. Karşılaşılmış tek kaynak 1943 senesinde Diyarbakırlı Yahudi tüccar Şalom Yemin'in İstanbul'a olan ziyaretinde La Boz de Türkiye dergisinin sahibi Albert Kohen ile yapılan musahabedir.¹⁸⁹ Bu mülakatta Şalom Yemin 1943 senesinde Diyarbakır'da ikamet eden 50 aile ve takriben 350 nüfus Yahudi'nin bulunduğunu tahmin etmektedir.

Ticaret, seyyar satıcılık, işportacılık gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Yapılan bu görüşmede Şalom Yemin, Diyarbakır Yahudilerini çok tutucu olarak tarif ederek içinde ibadetlerini yapmış oldukları sinagogun yapılış tarihini takribi 1908 olarak söylemektedir. Mabette 18 Sefer Tora¹⁹⁰ bulunmakta olup hepsinin genel durumlarının da iyi olduğunu söylemektedir. Diyarbakır Yahudi cemaatinin dini lideri zikrolunan dönem içerisinde 30-32 yaşlarında olan Pinhas ben Yaakov Levi'dir. Şalom Yemin bu şahsın hem haham hem de mohel¹⁹¹ olduğunu aktarır.

Şalom Yemin, dini bayram ve gecelerinde Diyarbakır Yahudi esnafının işyerlerini/dükkânlarını tatil ettiklerini ifade etmektedir.

Diyarbakır Yahudileri hakkında uzun yıllar boyunca sürüp giden ve efsaneleşmiş olan bir mevzu da Diyarbakır sinagogunda bulunmuş olan ve daha sonraları kaybolunduğuna inanılan Keter Tora isimli Tevrat'dır. Şalom Yemin 1943 yılında Albert Kohen ile yapmış olduğu musahabede sinagogda çok eski yıllara dayanan bir Talmud yazmasının bulunduğunu, bu yazmanın som gümüşten üretilmiş bir kutu içinde korunduğunu, daha sonraları Ankara da bulunan Milli Kütüphane'ye gönderildiğini aktarmaktadır. Fakat bahsedilen bu yazmanın Milli Kütüphaneye teslim edildiği bilgisi tartışmalıdır. Avram Galanti'ye göre Şalom, Keter Tora'yı aynı mabette bulunan İbn Meymun'un el yazması eseri ile karıştırıyordu, çünkü bir başka şahide göre sinagogda İbn Meymun'a ait bir el yazması eserde mevcuttu. Bu tanık kimdir diye soracak olursak Birinci Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır da bulunan Askeri Hastanede askerlik vazifesini yerine getirmiş olan Leon Eskenazi isimli bir Yahudi hekimdir. Bu hekim Diyarbakır

¹⁸⁹ Bali, 2016: 380.

¹⁹⁰ İki tahta sap üstüne yerleştirilmiş ve hat yazısıyla parşömen üzerine yazılmış Tevrat tomarı

¹⁹¹ Yahudilikte her erkek bebek doğumunun 8. Gününde sünnet edilir. Sünneti mohel yapar. Bu merasim sırasında çocuğa isim konulur ve sünnet sonrası yemek verilir.

Yahudilerine ait mabedi ziyaretinde parşömenler üzerine güzel bir hat yazısı ile yazılmış olan İbn Meymun'un *Yad Ahazaka* isimli yazmasına şahit olmuştur. Bu yazma esere Diyarbakır halkı büyük bir saygı göstererek muhtemelen İbn Meymun'un hekim olması hasebiyle hasta olanlar yazmanın önüne gelip diz çökerek dua ederek Tanrı'dan şifa istemektedirler. O senelerde İstanbul'da ün yapmış olan sahaf Benjamin Behor Yosef isimli şahıs bu yazma eserin mevcudiyetini duyunca hemen Diyarbakır'a gelerek başka eski dini eserler ile beraber bu yazmayı satın almış ve Viyana da bulunan bir kitabevine satmıştır. Bu vesile ile yazmayı görme fırsatı bulan İstanbullu haham Rafael Saban, eserin 18 kilo ağırlığında olduğunu ve parşömen varakların kenarlarında ise elle yazılmış Şeolot Uteşuvot (Sorular ve Cevaplar) bölümlerinin bulunduğunu belirtir.¹⁹²

Bahsedilmekte olan Keter Tora'nın akıbetini Şalom Yemin'in biraderi Yitshak Yemin de benzer bir şekilde ifade ederek ek bir açıklama getirir. Yitshak Yemin'e göre mabette hem Keter Torah hem de İbn Meymun'un el yazması olan eser birlikte bulunmaktaydı. 1933-1935 seneleri arasında Diyarbakır'ı ziyaret eden bir haham, Keter Tora'yı diğer eski dini eserler ile beraber satın almıştı. Yitshak Yemin bu anlatılanlara ek olarak dini inançlara göre Keter Tora'yı satın alan ve satan kişinin Tanrı tarafından cezalandırılıp çok genç yaşta öldüklerini ifade eder.¹⁹³ (Görsel 8)

Bu mevzuya benzer bir şekilde basında karşılaşılmış olan bir diğer bilgi ise Diyarbakır hahamı İlyas'ın 1934 senesinde Halkevine teberru edilen el yazması bir Tevrat'ın varlığıdır.¹⁹⁴ Diyarbakır Müzesinde çalışan görevlilerden edinilen bilgiye göre halen müze koleksiyonunda 1960 yılında Diyarbakır Halkevinden devralınan bir yazma Tevrat nüshası bulunmaktadır. Tevrat şu an sergide olmadığından dolayı özellikleri hususunda daha detaylı bir bilgi edinilememiştir.

Mevzu bahis basın 10 Ekim 1934 senesinde İstanbul merkezli Vakit gazetesinde yayınlanmış olan haberdur. Haber şöyledir: “İki bin senelik bir Tevrat. Diyaribekir, 9(Hususi) Diyarbakır'de Haham İlyas tarafından Halkevine kıymetli bir Tevrat hediye edilmiştir. Bu Tevrat ceylan derisi üzerine yazılmış, dikişlerinde iplik yerine kursak kullanılmıştır. Tevrat 2 bin seneliktir. Kıymeti 20 bin liradan fazladır. Söylenildiğine göre bunun eşi Diyarbekir'e gelen bir İngiliz tarafından alınmıştır. (Görsel 9)

Diyarbakır Yahudileri Cumhuriyet yıllarında Arap şeyh Mahallesi olarak bilinen mahallede oturmaktadır. Kendilerine ait sinagogda yine bu mahallede bulunmaktaydı. 1916 senesinde Filistin'e yapılan ilk göçten hemen sonra 1925 senesinde Şeyh Sait isyanının çıkması

¹⁹² Bali, 2016: 381.

¹⁹³ Bali, 2016: 381.

¹⁹⁴ “İki Bin Senelik Bir Tevrat”, Vakit. 10 Ekim 1934

akabinde Diyarbakırlı Yahudiler ikinci kez Kudüs'e göç ettiler.¹⁹⁵ Araştırmamıza konu bir diğer kaynak bu tarihleri 1929-1933 seneleri arası olarak zikreder.¹⁹⁶ 1948 senesinde İsrail devletinin kurulmasından sonra göçler artış gösterdi. Önce gençler ve fakir aileler olmak üzere ardından diğer aileler ilk gidenleri takip ederek göç ettiler. Bu esnada beş-altı ailenin İstanbul'a yerleştikleri bilinir.

Diyarbakır Yahudilerinin göçünü hızlandıran bir diğer hadise ise 1947-1948 senelerinde vuku bulan bir cinayet oldu. Hadise şöyle anlatılır: Siverek veya Urfa'dan gelen bir şahıs Diyarbakır'a yerleşerek çay ocağı açmıştır. Bu şahıs Yahudi esnafı çay ocağına çekebilmek için onlara parasız bir şekilde zorla çay ikramında bulunuyor ve çay içmeleri için ikna etmeye çalışıyordu. Yahudi ve Ermeni bezzazların bulundukları Buğday Pazarı diye isimlendirilen yerde bezzaz dükkânı sahibi olan Yunus (Yona) isimli bir Yahudi esnaf ve kardeşleri de bu çaycının zorlamaları ile karşılaştılar. Çaycı ile Yunus arasında çıkan tartışmada Yunus (Yona) çaycıyı darp etti ve resmî makamlara şikâyetle bulundu. Bunun sonucu olarak çaycı hakkında dava açıldı. Mahkeme günü geldi. Yunus Kardeşleri ile birlikte mahkeme yolunda çaycının yakınları/ahbabları tarafından kunduracı falca tası ile sırtından bıçaklanarak katledildi. Rıfat Bali bu konuyla ilişkin şunları söylüyor; bu hadise Diyarbakır Yahudileri arasında büyük bir rahatsızlık/korku yarattı ve İsrail devletinin kurulması akabinde bu olaydan da etkilenen Diyarbakır Yahudileri süratli bir şekilde Diyarbakır'dan Kudüs topraklarına göç etmeye başladılar.¹⁹⁷

1949 senesinin sonunda Diyarbakır'da sadece 14 Yahudi aile kalmıştır. Zaman içinde onlar da İsrail'e göç ettikten sonra Diyarbakır'da Yahudi varlığı tamamen sona ermiştir.¹⁹⁸ Bu göçlere katılmayan tek bir insan kaldığı söylenir o da Farha isimli bir kadındır. Ermeni yazar Mıgırdıç Margosyan Farha'yı şöyle hatırlatır: "Diyarbakır'da Yahudi Mahallesi diye bilinen bir mahalle vardı. Bu mahalle şu anda Kore Mahallesi olarak isimlendirilmiştir. (Görsel 10) Moşe diye adlandırdığımız bu insanlar 1950'lerde çekip giderek İsrail'e yerleştiler. Bir tek arkalarında deli bir kadın kaldı. Ferho diye isimlendirilen bir kadın. O gitmek istemedi veyahut götürülmedi mi bilmiyorum. Ferho bütün deliliklerine rağmen adını Selma olarak değiştirdi ve rahat etti."¹⁹⁹

Diyarbakır Yahudileri aile içinde ve kendi aralarında anadil olarak Arapça, gündelik hayatta ise Kürtçe ve Türkçe konuşuyorlardı. Türkçenin yanı sıra yöre halkının bildiği gibi Kürtçeyi de anadilleri gibi konuşuyorlardı. Aralarından hiçbiri, diğer Batı Anadolu ve Trakya

¹⁹⁵ Brawer, 1978: 504.

¹⁹⁶ Cohen, 1975: 34.

¹⁹⁷ Bali, 2016: 381.

¹⁹⁸ Bali, 2016: 381.

¹⁹⁹ Bali, 2016: 381.

Yahudi cemaatlerinin mensuplarının olduğu gibi, Osmanlı/Türkiye Yahudilerinin anadili olmuş olan İspanyolca'yı (Ladino) bilmiyordu. Bu açıdan Diyarbakır Yahudileri'nin Seferat Yahudileri olmadığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır Yahudileri Mizrahi²⁰⁰ Yahudilerindendir. Cumhuriyet döneminde Diyarbakır da ikamet eden Yahudilerin bir kısmı esnaf ve tüccar olup bezzazcılık, kırtasiye ve hırdavat ticaretiyle uğraştılar. İşportacılıkla meşgul olanlar köylere giderek mal takasında bulunup manifatura ve hırdavata verip karşılığında peynir, kitre ve yağ alıyorlardı. Bunlar çerçi olarak bilinmektedir. Diyarbakır Yahudileri arasında kâtiplik, sarraflık veya tefecilikle uğraşan bir kimse bulunmamıştır. Kuyumculukla meşgul olan hiç yok denecek kadar azdır. Maddi durumları iyi olmayan bu kimseler çocuklarını okula göndermemeyi tercih edip küçük yaştan itibaren çalıştırıyorlardı.²⁰¹

Ermeni asıllı Diyarbakırlı yazar Mıgırdıç Margosyan'ın Yahudi komşularıyla ilgili 1940'lı senelere ait hatıraları hem Türk-Yahudi-Ermeni ilişkileri açısından, bununda yanında Yahudilerin o yıllardaki durumlarını tespit etmek açısından öğretici ve bir o kadar ilginçtir. Kendisi yazmış olduğu eserinde şöyle anlatır: *“Kürtçede Yahudilere Cehü denilirdi. Biz Hristiyanlar ise Yahudilere Moşe diye seslenirdik. Biz Ermeniler Gâvur Mahallesinde, Hançepek'de ikamet ediyorduk. Yahudiler bizim kapı komşumuzdu ve Yahudi Mahallesini parsellemişlerdi. Moşelerin yani Cehülerin, Yahudilerin mahallesi, kentin doğusunda, Yeni Kapı surlarının dibindeydi. Başka bir söyleyişle Gâvur Mahallesi, Gavur Meydanı ve Yenikapı surları arasında yaşıyorlardı. Mahallerinde sadece kendileri yaşıyorlardı. Aralarında Türk, Kürt, Ermeni bulunmuyordu. Hepsinin meşguliyeti ticaretti. Zaten bizim oralarda Moşe Yani Cehü demek bir nevi ticaretle uğraşan adam demektir. Zengini de fakiri de alışveriş işleriyle meşgul olurdu. En fakir Yahudi bile ne yapar ne eder bir dükkân açacak kadar sermayesi olmasa dahi kendince ticarete yönelirdi. Hiçbir şey yapamayan birisi bile sırtına bezden bir torba asarak, sokakları bağıra bağıra dolaşır ve eskicilik yaparak geçimini sağlamaya çalışırdı:*

'Şişe aliyam, boş şişeeee...'

'Kepek sataaam, kepek aliyam...'

'Elbise aliyam, eski elbiseee...'

'Yemeni aliyam, eski yemeni...'

²⁰⁰ Doğulu anlamına gelmektedir. Orta Doğu, Kuzey Afrika, Kafkasya, Orta Asya Yahudilerine verilen isimdir. Bkz; Aydın, 2018: 81-105.

²⁰¹ Bali, 2016: 382.

Boş şişeleri, eskimiş yırtık, yamalı elbiseleri, değirmenden geldikten hemen sonra elenen unlardan geriye kalan buğday kepeklerini, ayakkabı ve yemenileri satın alırlardı. Sıkı bir pazarlık yaparak karşılık olarak ödedikleri de 3-5 kuruşu veya delikli yüz para'yı geçmezdi. Zaten elimizde bulunan o yüz paraları da, on paraları da daha annelerimizin avucuna saymadan, biz çocuklar havadaki atmaca gibi, şahin gibi kapar ve doğruca leblebici veya şekerci dükkânlarına giderdik; mevsim yaz olunca ise doğruca dondurma dükkanlarına yönelirdik... Moşeler akşamları ekseriya Melik Ahmet Caddesi'nde bulunan attariye, nalburiye, yün, kaya tuzu, yapağı, zücaciye, zeytinyağı, firkete, makara ipliği, kuka, makas, çengelli iğne, kanaviçe ipliği gibi eşyaları sattıkları dükkânlarının tahta kepenklerini yani darabalarını kapatıp üzerine kilitlerini vurduktan sonra, günlük kazançlarının heyecanıyla hanelerinin yolunu tutuyorlardı. Evlerine gitmeleri için de önce bizim oturduğumuz semt yani Hançepek'ten yani Gâvur Mahallesi'nden geçmek zorundalardı. Çünkü başka da bir seçenek yoktu. Önce Balıkçılarbaşı'ndan aşağıya doğru yürüyerek, Dört Ayaklı Minare'nin yanından geçerek Hançepek kıraathanelerinin önünden evlerinin yolunu tutacaklardı.

Mıgırdıç Margosyan çocukluk hatıralarında Süleyman Nazif İlkokulunda okurken Yahudi arkadaşları ile olan kavgalarını da aktarırken yüzyıllardan beri Anadolu'da mütemekkin Yahudi cemaatlerinin Rum ve Ermeni cemaatleri ile olan ve çoğunlukla kan iftirası²⁰² meselesinden kaynaklanan mevzudan dolayı oluşan gergin ilişkilerin çocukları da etkisi altına aldığını gösterir: "Bizler okul çıkışı tahta çantalarımızı bir tarafa fırlatıp Moşe çocuklarıyla yani Cehülerle birbirimize kavun ve karpuz kabukları fırlatarak savaşırdık. Daha sonraki senelerde savaş yeteneğimizi geliştirerek, kavun ve karpuz kabukları bulamadığımız kış mevsiminde ise, bu kabukların yerine, kartopları içerisine sıkıştırdığımız taşları tercih ederek birbirimizi yaralamaya başlamıştık. Bu tür oyunlarda kazanan taraf ise biz ermeniler/gavurlardık. Çünkü Moşelerin sayısı bizden çok az idi! Sayıca bizden az oldukları halde ama yine de zaman zaman ustaca hazırladıkları sapanla, çatal lastik'le bizleri yaradıkları zamanlar olağandı. Biz tüm bu savaş kurallarını sürdürürken 'ileriii, geriii' bağırarak yerlerimizi değiştirirken yaralanmış ağlayarak evin yolunu tutardık. Eve geldiğimiz vakitte annemiz hemen teşhisimizi koyarak cezamızı verirdi. Biz neden savaşırdık? Biz Gavur

²⁰² Hristiyan antisemitizminin en önde gelen temalarından biri kan iftirasıdır. Bu söylenceye göre Yahudiler Pesah bayramında hamursuzu imal ederken küçük Hristiyan çocuklarının kanlarını karıştırıyorlardı. Bunun için de Pesah bayramından önce küçük Hristiyan çocuklarını kaçırp onları ya öldürüp veya içinde iğneler olan fiçılara sokup kanlarını yavaş akıttıktan sonra öldürüp kanlarını toplayıp hamursuz imal ettiklerini ileri sürerlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sürekli bu tür kan iftiralarına rastlandı. Bu konuda bir araştırma için bkz. Esther Benbassa. "Kampana Çalanlar Davası: 1901'de İzmir'de Cereyan Etmiş Bir Kan iftirası Vak'ası", *Tarih ve Toplum*, İstanbul. Haziran 1986. C. 5. sayı 30, s. 44-50. Bu konuda bir haber için bkz. M. Sabri Koz, "Eski İstanbul'dan Şubat Haberleri", *İstanbul*, S. 5, Şubat 1999, s. 86-89. Bu yazıdaki kan iftirası ile ilgili haber 25 Şubat 1890 tarihli *Sabah* gazetesinde yayımlanmıştır.

Mahallesi'nde sayıları bizden az da olsa bizlerle komşu yaşayan Müslüman dostlarımızla birleşerek kuvvetlerimizi daha da güçlendirerek neden hep Cehülere yani Moşelere harp ilan ederdik? Neden onları kendi mahallerinde kendi sokaklarında eve girinceye kadar taşatutardık? Moşeler kaçıp eve sığındıkları vakit bizler neden beş on kuruşu yan yana getirerek pazar günleri Şehir Sinemasında izlediğimiz Kızılderili Şef Geronimo gibi zafer çığlıkları atardık? Galibiyet bu kadar önemli mi? Evet onlar hep yenilmeli ve hep mağlup olup pes etmeliydi. Zafer hep bizim olmalıydı. Biz hep kazanmalıydık ve onlara derslerini vermeliydik. Çünkü biz onları her zaman kötü tanırdık. Çünkü onların iğneli fiçileri vardı! Onlar çocukları yakalayarak evlerindeki iğneli fiçilere atarak sallıyorlardı! Böylece katlettikleri bu çocukların kanlarını içiyorlardı. Onun için bizler annelerimizin sözlerini dinlemeliydik, ta uzakta Yahudi Mahallesi'ne gitmemeliydik. Akıllı akıllı kendi kapımızın önünde, kendi sokağımızda oynamalıydık. Sonra Moşeler yani Cehüler, sınıf arkadaşlarımız, komşularımız, günün birinde iğneli fiçilerini da toparlayamadan apar topar yok oldular. Moşeler göç ettikten sonra bulundukları mahalle tümüyle boşaldı.”²⁰³

Ermeni asıllı Diyarbakırlı yazar Mıdırıç Margosyan'ın eserinde anlattığı bu olayda Ermenilerin Yahudilere karşı tutumları anlatılmakla birlikte Yahudilerin, Ermeni ve Türklerden ayrı kendi hallerinde yaşadıklarını, hepsinin zengin-fakir fark etmeden ticaretle uğraştıklarını, Ermenilerin Yahudilere karşı kan iftirası meselesinden kaynaklı önyargılı yaklaşım çocukların onlarla hep bir savaş içerisinde olduğunu, ailelerinin bunu yapmamalarını istediği halde karpuz kabukları ve kartopu içine koydukları taşlarla bunu yapmaya devam ettiklerini ve bir sabah kalktıklarında Cehülerin sessiz sedasız göç ettiklerini anlatmaktadır. Bu hadiseden de anlaşılacağı üzere geçmiş tarihlerde yaşanmış bir takım olumsuz olayların yeni nesilleri etkilediği fark edilmektedir.

1984-1989 seneleri arasında Ayşe Gürsan-Salzman geçmişte Yahudi cemaatlerinin yaşadıkları Anadolu şehirlerini gezerek, Diyarbakır'a geldiğinde burada yaşamış olan Yahudi cemaatinden geriye kalan hiçbir şey göremedi. Ona göre geçmiş yok olmuştu. Hemen bir araştırmaya konularak Arşalos isimli Ermeni veyahut Süryani bir bayanın babası olan ve Yahudileri yakinen tanıyan Ali isimli bir çiftçiyle görüşebildi. Çiftçi Ali'ye göre Yahudiler 30 yıl önce şehri tek edip gitmişlerdi. Çoğunluğu İsrail'e göç etmişti. Mahalleleri Yenikapı civarındaydı. Çiftçi Ali'ye göre Diyarbakır Yahudileri hali vakti yerinde insanlardı. Yahudi kadınlar zincire sıralı altın paralardan oluşan kolyeleri boyunlarına takardı. Erkeklerinden bazıları ise metreyle kumaş satarlar, diğerleri tuhafiyecilik yapardı. Fakir olanları da elbet mevcuttu. Bunlarda genellikle seyyar satıcı olarak uzak beldelere giderek manifatura verip

²⁰³ Margosyan, 1995: 54-55

karşılığında gıda malzemeleri ve tahta alırlardı. Çiftçi Ali, Ayşe Gürsan-Salzman'ı Hasırlı Mahallesinde bulunan bir kapının eşiğine götürerek buranın Yahudi Mahallesi olduğunu söyler. Kapının önünde oturan bazı kadınlar ile diyaloga giren Ayşe Gürsan-Salzman kadınların bu kapının yirmi yıl önce sinagoga ve mikveye açıldığını hatırladıklarını aktarmışlardır.²⁰⁴

Ayşe Gürsan-Salzman'ın kente geldiği tarihte artık Museviler yeni kurulan Yahudi devletine çoktan göç etmişlerdir. Onlardan geriye kalan yaşadıkları mahalle ve birkaç şey dışında hiçbir şey bulamamışlardır. Tek buldukları şey Müslüman ve diğer azınlık gruplarında bıraktıkları hoşgörü ve karşılıklı ilişkiden kalan samimiyet olmuştur.

2.6. Yirmi Birinci Yüzyılda Diyarbakır ve Yahudiler

Burada 21. Yüzyılda Diyarbakır'da bulunan önemli bir Yahudi mirası olarak Çermik sinagogu hakkında bilgi verildi. Aynı zamanda Kudüs'te bulunan Diyarbakırlı Yahudi R. Rahel Acemi ile Diyarbakır ve Ailesi ile ilgili görüşlerine yer verildi.

2.6.1. Çermik Sinagogu ve Çermik Yahudileri

Ülkemizin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Diyarbakır ilinin 17 ilçesinden biri de Çermik şehridir. Bu şehirde tarihi bir sinagog yapısının bulunduğu yapılan araştırmalarla tespit edilmiştir. İsmi tam olarak bilinmeyen ama halk arasında çermik sinagogu olarak tanınan bu yapının 600 yıllık bir geçmişi vardır. Daha önce yapılan çalışmalarda bu sinagog hakkında yalnızca varlığından söz edilmiş olup yapının mimari yapısı ile ilgili bilgiler söz konusu değildir. Biz bu araştırmamızda yapının mimari özellikleri üzerinde de durmaya çalışacağız.

Bu bölüm başlığı altında adı tam olarak bilinmeyen bu sinagog yapısının kültürel olarak mimarının belgelenmesi ve korunması üzerinde dikkat çekmek ve hakkında çok azda olsa farkındalığa sebep olmak temenni ediliyor.

Çermik ilçesi eski ismiyle "Aberne" olan günümüze gelene kadar "Cermug", yıllar geçtikçe "Çermük" en son olarak da "Çermik" adını almıştır.²⁰⁵ Tarih boyunca bu ilçede hüküm süren medeniyetler, şunlar olmuştur: Asurlular, Hurri-mitanni, İskitler, Persler, Urartular, Selevkoslar, Eyyubiler, Artuklular, Romalılar, Araplar, Bizanslılar, Emeviler, Hamdaniler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlılardır. Çermik'te bu uygarlıkların bıraktığı miraslar gözle görülür bir şekilde bizleri karşılamaktadır. Bu bölgede farklı dinlere mensup insanların yanında çok sayıda Yahudi ve Ermeni insanlar da bir arada bulunmaktadır.²⁰⁶

²⁰⁴ Salzman, 2011: 122-167.

²⁰⁵ Cömertler, (2004). 3.

²⁰⁶ Üzülmüş, 2002: 9.

Asırlar boyunca pek çok medeniyetin hüküm sürdüğü hatta medeniyetler beşiği olarak bilinen Diyarbakır'da Süryani, Ermeni, Yahudi ve Müslüman gibi farklı dinlere mensup insanların bir arada yaşamasından kaynaklı bu sosyokültürel çeşitlilikleri evlerine, mabedlerine kısacası mimari yapılarına da yansımıştır. Şu an ilçenin geçmişten günümüze birikerek gelmiş olan tarihi yapısına baktığımızda kilise, cami ve sinagog gibi farklı dinlere ait olan ibadet mekânları bu kültürel çeşitliliğin göze çarpan delilidir.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'nın Çermik'te mevcut olan bu sinagogu tescilli bir mekân haline getirmesi bunun yanı sıra girişindeki İbranice kitabesinde sinagog olduğu anlaşılrsa da Türkiye'deki Sinagoglar listesi başta olmak üzere hiçbir kaynakta ismi yer almamaktadır. Şehrin geçirdiği tüm tarihsel süreçler incelendiğinde bu sinagogun imarında Yahudi cemaatlerinin katkıda bulunduğu anlaşılrsa da bu durum görmemezlikten gelinmektedir. Ciddi problemlerle karşı karşıya kalan bu yapı günümüzde özel mülkiyete sahiptir. Bu bilinçsizlikle devam edilecek olursa Çermik'teki bu sinagogun varlığı yakın zamanda unutulup sosyal ve fiziki açıdan da tarihi bir yer kaybolmuş olacaktır. Bir kentin oluşumunu o kentteki tarihi yapılar sağlamakta olup bu tarihi yapıların dünyanın neresinde olursa olsun korunması gerekmektedir.

Geçmişten günümüze birçok Rabbi Çermik'e misafir olmuştur. Bu misafir din adamlarının aktardığına bakacak olursak; 1825 yılında bölgeye Rabbi Beth Hihel gelmekle beraber Çermik'te yedi/sekiz yüz yıllık yazma eserlerinin bulunduğu çok eski bir sinagog olduğunu ve 40'a kadar Yahudi ailenin ikamet ettiğini aktarmıştır. İki yıl sonrasında 1827 yılında Rabbi David Çermik'te 2 sinagog ve 40'a kadar ailenin yaşamakta olduğunu, haham J.J. Benjamin 1848 yılında kenti ziyaret ettiğinde kentte 100 ailenin bulunduğunu; 1853 yılında misafir olan seyyah Rabbi Peterman ise eski bir sinagog bulunduğunu ve 60 Yahudi ailenin bu bölgede ikamet ettiğini; Seyyah M. Edelman 1880 yılındaki ziyareti esnasında Yahudilere ait 300 evin mevcut olduğunu; 1884 yılında kente gelen Efrayim Niemark ise 30 Yahudi'nin varlığını dile getirmektedir.²⁰⁷

1308, Ramazan (1891) yılında Arifi Paşa Seyahatnamesinde, Çermik'e geldiğini ve Çermik'te 1435 Hristiyan, 247 Yahudi, 2594 Müslüman vatandaşın bulunduğu, Yahudilerin Çukur isimli mahallede yaşadıklarını ve Arapça konuştuklarını ve 1 havra bulunduğunu belirtmektedir.²⁰⁸

Çermik, Siverek ve Urfa Yahudileri, Birinci Dünya Savaşının bitmesinin hemen ardından 1916 senesinde Filistin'e göç etmişlerdir. Yahudiler Çermik'ten ayrılıp Kudüs'e

²⁰⁷ Bali, 2016: 379-383. Tezokur, 2010: 249-251.

²⁰⁸ Korkusuz, 2003: 146-148.

yerleştikten sonra kendilerine ait bir sinagog inşa etmişlerdir. Şeyh Said isyanı ile birlikte 1948 yılında Diyarbakır'dan göç edenlerin sayısı gittikçe artmıştır. Türkiye'nin çeşitli diğer illerinden ve Diyarbakır'da bulunan Yahudi cemaatinin göçleri, 1948 yılında İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte hız kazanmıştır. Kurulan İsrail Devleti'ne, 1949 yılında Diyarbakır'da kalan son 14 Yahudi aile 1950'li yıllarda Yahudilerin tamamının İsrail'e göç etmesiyle şehri terkederek Yahudi varlığına tamamen son verilmiştir. Yahudilerle ilgili araştırmalar yapan Ayşe Gürsan Salzmänn, Anadolu'da Yahudilerin yaşadığı şehirleri gezerek Diyarbakır'da yaşamış olan Yahudilerden geriye hiçbir şey kalmadığını belirtmiştir. Fakat bu tespit yanlıştır. Gerek Diyarbakır'da gerekse de Anadolu'nun diğer şehirlerinde yaşayan Yahudi cemaatlerinden geriye birtakım şeylerin kaldığı kesindir. Bunlardan biriside Çermik'te bulunan sinagogdur.²⁰⁹

Yahudilik Hz. Musa'ya M.Ö. 15.yy'da indirildiğine inanılan vahiy aracılığıyla başlamış olup günümüze kadar gelmiş olan bir dindir. Yahudi; Hz. Musa'ya inen Yahudilik dinini benimseyen topluluğun adına denir. Topluluk adını Tevrat'a göre İshak'ın dördüncü oğlu olan Yahuda'ya izafeten almıştır. Ona izafeten İsrailoğullarına "Yahudi" denilmiştir.²¹⁰

Yahudiler ibadet etmekte oldukları yerlere "Sinagog" kelimesini kullanmıştır. Sinagog kelimesi Yunancadaki Synagoge'den gelmiş olmakla birlikte toplanma yeri manasına gelmektedir. Yahudiler sinagog yerine bazen de "tarihi dua evi" anlamına gelen "proseukhe" kelimesini kullanmıştır. Bu Türkçe de havra olarak da bilinmektedir. Yahudiler göçebe hayatı yaşıyorlar iken çadır şeklinde taşınabilen ibadet mekânları yapmışlardır bu durum yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte taştan bir tapınak halini almıştır. İbadet etmekte oldukları yerlere "Sinagog" kelimesini kullanmıştır. Sinagog kelimesi Yunancadaki Synagoge'den gelmiş olmakla birlikte toplanma yeri manasına gelmektedir. Yahudiler sinagog yerine bazen de "tarihi dua evi" anlamına gelen "proseukhe" kelimesini kullanmıştır. Türkçede de havra olarak bilinmektedir. Sinagogların kökenini Peygamberin sözlerini işitmek için cemaatin bir araya gelmesi oluşturmakla beraber M.ö. 6 yy'daki yaşanan Babil sürgünü esnasında ortaya çıkan Tapınak yokluğunu doldurmakta amaçlanmıştır.²¹¹

Bu dinin inancına göre sinagogların asıl amacı kutsal kitabın okunarak öğretilmesidir. Musevilerin ibadet yerleri olan sinagogların mimarisi, bulundukları yerin ekonomisine, nüfusuna ve coğrafi etkilerine göre şekil almakla beraber ibadet yerlerinde genellikle üç boyutlu

²⁰⁹ Payaslı Oğuz ve Kakdaş Ateş, 2020: 1-11.

²¹⁰ (Tekvin, 29/35, 49/8).

²¹¹ Gutmann, 1972: 36-37.

süslemeler, resimler ve heykeller bulunmamaktadır. İbranicede Mizrah tüm sinagogların doğu yönüne bakacak şekilde inşa edilmesi manasına gelmektedir.²¹²

Ülkemizdeki sinagogların en belirgin özellikleri Ehal ve Tora'nın bulunmasıdır. Genellikle ön cephe tarafında ve mimari süslemelerle zenginleştirilen kısım Ehal'dir. Yahudiliğe göre sinagoga girmeden önce ellerin avludaki çeşmede yıkanması gerekmekte buradaki avlu ibaresi İslam mimarisinde bulunmaktadır. Türkiye' de çoğu sinagoga avlu yer almaktadır.²¹³

Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından Çermik Çukur Mahallesi, Divane mevki 465.Ada 6 no.'lu parselde bulunan yapı, 2002 yılında Sinagog olarak tescillenmiş ve günümüzde ise tescillenen bu yapı mülkiyet sahibi tarafından konut olarak kullanılmaktadır. Bu tarihe kadar gelmiş olan Sinagogun giriş kapısının hemen üst kısmında İbranice yazılmış olan bir kitabe olduğu bilinmektedir. (Görsel 11)

Etrafı yüksek avlu duvarlarıyla çevrilmiş olan Sinagog iki sokağın kesişimin de bulunmakta kuzey ve güney yönünde yerleşen dikdörtgen ve tek kattan oluşan bu yapının hemen doğusunda bir avlu bulunmaktadır. Avlunun Divane sokağından yapılan girişindeki kendine özgü yapısıyla taç kapı bugün kullanılmamaktadır. Diğer bir girişi olan Kuruluş sokağındaki kapı ise daha sonraki süreçlerde açılmıştır.²¹⁴ (Görsel 12)

Günümüzde bu yapıyı konuta dönüştürmek için kuzeyinde bulunan kısmı betonarme müdahalelerle kendine özgü olan yapısını bozmakla birlikte ana ibadet mekânı konut olarak kullanılmaktadırlar. Bugün konut olarak kullanılan ana mekânın ölçüleri 13*7 m'dir. Bu mekân birbirinden bağımsız iki neften oluşmakta olup iki sütun ve yan duvarlara oturan üç kemerli bölümü bulunmaktadır.

Birinci nef kısmının güney duvarında bulunan duvar yüzeyinden ön tarafa doğru çıkıntı yapan sivri kemerli niş "Ehal"dir. Kemer kısmında bulunan kilit taşında parohet denilen asma askı olduğu görülmektedir. Bu kilit taşının üzerinde bulunan süslemelerdeyse arapça rakamlarla 5632 yazmaktadır.²¹⁵

İki nefli ana mekâna sahip olan sinagog, bazalt ve kalker taştan yığma yapım tekniği ile yapılmıştır. Bazalt sütunlar, bu dikdörtgen mekânı iki nefe bölmekte ve üç sivri kemerle bu kemerleri kaldırmaktadır. Yapının üstü toprak dam, taşıyıcı duvarlar ise bazalt olup çok az miktarda kalker malzemesi de kullanılmıştır. Bu malzemeler ayrıca süsleme amaçlı mekânın iç

²¹² Özmenli, 2014: 1281-1292.

²¹³ Güler, 1992: 11.

²¹⁴ Payaslı Oğuz ve Kakdaş Ateş, 2020: 1-11.

²¹⁵ Payaslı Oğuz ve Kakdaş Ateş, 2020: 1-11.

kısımlarındaki duvarlarda da görülmektedir Avlunun zemini ise tamamen bazalt taşı ile döşenmiştir.²¹⁶

Yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler sonucu ulaştığımız bilgilerde yazılı kaynaklara göre 18. yüzyıldan itibaren 20. yüzyılın başlarına kadar Çermik'te bir Yahudi cemaatinin bulunduğu ve ibadetlerini yaptıkları bir mekânları olduğu fark edilmektedir. Bu mekânın ibadet mekânı olduğunun ispatı şöyledir; sinagoglarda bulunan avlu, avlu içerisinde bulunan su düzeneğinin olması ayrıca ibadet alanındaki Ehal'in bulunması klasik sinagog mimari ögesidir. Sinagogun hemen girişindeki kapının üzerindeki İbranice kitabeden de anlaşıldığına göre 5176 tarihi ile bu yapının 1416 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki sinagogun Çermik'te bu denli önemli olmasının sebebi, kültürel mirasın oluşumuna ve bu mirasa katkı sağlamasındandır. Günümüzde Çermik'te bulunan bugüne kadar hiçbir onarım görmeyen bu sinagog, cemaatinin bulunmaması sebebiyle bugüne kadar koruduğu özgünlüğünü yavaş yavaş kaybederek yıkılma tehlikesi içerisine girmektedir. Bu kültürel mirası yaşatmak ve özgün değerini korumak için acilen onarımın yapılması ve koruma altına alınması gerekmektedir.²¹⁷

Çermik'te vaktiyle Yahudilerin hayat sürdüğünü ispatlayan tek şey halen ayakta duran ve şu an bir özel kimse tarafından konut olarak kullanılan sinagogtur. Sözü geçen bu yapının bir zamanlar sinagog olduğunu belgeleyen tek şey giriş kapısında ki İbranice kitabedir. İbranî takvimine göre 5176 Miladi takvime göre 1416 senesinde sinagogun inşasının bittiğini beyan eden kitabe yüzyıllarca Yahudilerin burada yaşamış olduğunu sessiz bir şekilde hatırlatmaktadır.

Kitabenin Çevirisi: (Görsel 13)

Rab'ın adıyla yapalım ve başaracağız.

Bana yardım, gökleri ve toprağı yaratan Rab'dandır.

Girişin mübarek olsun, çıkışın mübarek olsun.

Sinagogun bitişi.

Onlar sevinç ve meserretle götürülecekler; Kral sarayına girecekler.²¹⁸

Kadir olan Allah size merhamet ihsan etsin²¹⁹

Bugün İsrail'de doğma büyüme Diyarbakırlı olan yaklaşık yirmi Yahudi yaşamaktadır. Diyarbakırlı Yahudiler İsrail'e göç ettikten hemen sonra 1948/1949 senelerinde biri Netsah İsrail, diğeri de Tifereth İsrail isimli iki sinagog inşa ettiler. Sinagog onlar için halen bir

²¹⁶ Payaslı Oğuz ve Kakdaş Ateş, 2020: 1-11.

²¹⁷ Payaslı Oğuz ve Kakdaş Ateş, 2020: 1-11.

²¹⁸ *Kitab-ı Mukaddes*. Mezmurlar, Mezmur Bap 45. Âyet 15

²¹⁹ *Kitab-ı Mukaddes*. Tekvin Bap 43 ayet 14

buluşma adresi olmaktadır. İsrail’de doğmuş olan yeni nesilleri ise artık ne Türkçe nede onlar gibi Kürtçe konuşamamaktadırlar.

2.6.2. Diyarbakır’a özlem R. Rahel Acemi ve Ailesi

Bu bölümün içeriğini oluşturan en temel kaynak 6 Şubat 2022 tarihinde zoom uygulaması üzerinden gerçekleştirilen röportaj kayıdır. Sosyal medya (facebook) platformunda Diyarbakır Yahudileri ‘‘Diyarbakır jews’’ diye aktif bir grup bulunmaktadır. Bu grubun yaklaşık 1000 üyesi vardır. İncelendiği kadarıyla grubun tüm üyeleri Diyarbakır Yahudisi olmamakla birlikte içlerinde annesi babası Diyarbakır’da doğmuş veyahut kendisi orada doğmuş kişiler bulunmaktadır. Çalışmamız için bu kişilerden olan Rimon Rahel Acemi ile irtibata geçilerek kendisine araştırmamızın konumu aktararak röportaj teklifinde bulunuldu. Rimon Rahel Acemi babası ve dedesi Diyarbakır’da doğmuş daha sonra Kudüs’e göç eden ailenin bir çocuğudur. Kendisi bu göç durumunda irtibatı zaruri olarak kesilen akrabalarını aramaktadır. Bu röportaj 15 soru içermektedir.

1)Göç koşulları nelerdi?

R: Koşullar benim ailem(ebeveynlerim) için pekiyi değildi. Çünkü onlar Diyarbakır’dan kamışlıya göç etmişlerdi. Babam ve dedem kabala ile uğraşıyorlardı. Siz kabala nedir biliyor musunuz? Kabala çok gizli araştırmalar/çalışmalardır. Onlar (babam ve dedem) kamışlıya sürgün edildiklerinde babamın amcaları kamışlıda yaşıyorlardı. Yedi yıl orda kaldıktan sonra babam Kudüs’e gitmek istedi. Evet onlar için çok zordu, çünkü bütün yolu yayan gittiler. (Görsel 14)

Konuşmacının söylediklerinden anlaşılacağı üzere Diyarbakır Yahudilerinden kabala ile uğraşanlarda bulunmaktadır. Kabala Yahudi mistisizmde ezoterik bir disiplin, düşünce okulu veyahut kurallar bütünüdür. Yahudiliğin içinde bulunan mistik dini yorumların temelini oluşturur. Kamışlı ile Diyarbakır arası yaklaşık 420 km’dir. Kamışlı bugün Suriye topraklarına ait bir ildir. Anlaşılan şu ki Diyarbakır Yahudileri direk Kudüs’e göç etmemişlerdir. Rimon Rahel Acemi’nin ailesi önce Kamışlı’ya göç etmiş ve daha sonra İsrail’e gitmişlerdir. Buradan anlaşılan Mezopotamya’nın hemen hemen ekseriyetinde Yahudiler bulunuyordu.

2) Diyarbakır ile ilişkileriniz şu an hala devam ediyor mu?

R: Evet, aramızdan bir iki kişi var. Aslında ben halamın torununu arıyorum. O bir Müslüman hanımla evlendi ve bildiğim kadarıyla Diyarbakır’da kaldı. Ben akrabamı ararken benim için çok tuhaf bir durumla karşılaştım: Ben birisiyle görüştü o bana bir fotoğraf vererek bu senin dedendir dedi.

F: Tam olarak anlayamadım siz akrabalarınızı arıyorsunuz ve herhangi bir akrabanıza ulaşabildiniz mi peki?

R: Hayır, akrabalarımı bulamadım.

F: Ben sorunun cevabını tam olarak alamadım, Yahudilerin hala Diyarbakır ile bir ilişkileri/bağlantıları var mı?

R: Benim üvey dedem, üvey nenem 45 sene öncesine kadar (1977-1980) Diyarbakır'ı ziyaret ederlerdi. Çünkü onun kız kardeşi de oradan birisiyle evliydi ve buna benzer pek çok kişi daha vardı. En son benim kuzenim hocasını Diyarbakır'a göndermişti diye işittim. Buradan (İsrail'den) pek çok insan hala o toprakları ziyaret ediyor. Kocamın kardeşi 17 yıl (2005) önce Diyarbakır'daydı.

Resmi kaynaklarda 1948'den sonra Diyarbakır'da herhangi bir Yahudi'nin izine rastlanılmasa da onlar Diyarbakır'a gelip gitmektedirler. Bir diğer durum Müslüman ve Yahudi halkın birbirleriyle olan kaynaşmasıdır. Yahudiler ile Müslümanlar birbirlerinden kız alıp vermiş ve güzel bir ilişki sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu her ne kadar ihtidaya sebep olsa da evlilik durumu Müslüman ve Yahudi münasebetinin boyutunu göstermek için önemlidir. Resmi kaynaklardan yola çıkarak Yahudilerin Diyarbakır ile ilişkisi kalmamıştır demek yanlış olur. Bilakis onlar hala turist olarak da olsa hala memleketlerine gidip gelmektedirler.

3) Diyarbakır Yahudileri İsrail'e kendi istekleri ile mi göç ettiler?

R: Zorunlu olarak göç ettiklerini zannetmiyorum, ancak şartları iyi değildi.

F: O zaman gönüllü olarak mı göç ettiler bu şekilde anlayabilir miyiz?

R: Tamamen gönüllü olduğunu da söyleyemem, mesela babam şimdinin aksine 100 yıl önce 25-30 yaşlarındaydı. Hem annem hem babam Ermenilerle olan problemlerini hatırladıklarını söylerdi. Fakat sonuç olarak onlar aynı bölgede yaşıyorlardı ve birbirleriyle ilişki içerisindeler. Her Yahudi için Kudüs bir hayalden, düşünceden ibarettir. Babamda bu hayalini gerçekleştirdi diyebilirim.

Konuşmacının burada söylediklerinden yola çıkarak Yahudilerin göç etmesinden bir zaruriyet olmaması önemlidir. Yahudiler için bugünkü İsrail toprakları kutsal sayılmaktadır. Diyarbakır Yahudileri Kudüs'e göç ederken özlem duydukları kutsal topraklara geri dönmüşlerdir. Evet, kimi zaman Ermenilerle, Müslümanlarla, sorunlar yaşamışlardır fakat bu onların göç etmelerinin temel sebebi olmamıştır.

4) Hangi şehirde yaşıyorsunuz? Diyarbakır cemaatine ait bir sinagog var mı? Sinagog ve cemaati hakkında bilgi verir misiniz?

R: Kutsal toprak olan Kudüs'te yaşıyorum. Kudüs'e gitmek babamın hayaliydi. Diyarbakır cemaatine ait sinagogun altında yaşıyorum. (Görsel 15) Sinagog bulunduğum evin

hemen altında. Burada sinagog bulunmakla birlikte yönetimi Diyarbakır Yahudileri tarafından değil Avrupalı Yahudiler tarafından yapılmaktadır. Minyan oluşmadığı için sinagog şu an aktif değil. Minyan nedir bilirmisin?

R: Minyan Yahudilerin toplu ibadet yapabilmesi için zorunlu olan 10 kişidir. Biraz ötemizde çermiklerin ve Urfalıların sinagogu vardır. Diyarbakırlılar toplu ibadet edip, ilahi söylemek için bu sinagoglara gidiyor. Çünkü onlar birbirlerine çok yakındır.

F: Diyarbakır cemaatinin başka sinagoglara gitmesinin sebebi 10 kişiyi dolduramadıkları için mi yoksa başka bir sebebi mi var?

R: Bakınız, İbadet etmek için başka bir sinagoga gitmekte bir sakınca yoktur. Fakat gönül istiyor ki cemaatimize ait dualar edip kendi ilahilerimizi söyleyebileceğimiz bir yer olsun. Babam bunu yaşayabilmesi için kendilerine ait sinagoga 4-5 km kadar yürüyordu.

İfadelerden yola çıkarak Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinden göç eden Yahudiler bugün İsrail’de kendilerine ait kimliklerini koruyabilmeleri için sinagog kurmuşlardır. Örneğin Urfa cemaati sinagogu (Görsel 16), Diyarbakır cemaati sinagogu, Nusaybin cemaati sinagogu (Görsel 17), Çermikliler sinagogudur. Diyarbakır Yahudileri sinagogunda, toplu ibadet edilmesi için asgari 10 kişi oluşmadığından dolayı aktif değildir. Fakat Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinden göçen diğer illerdeki cemaatler ile birleşerek toplu ibadetlerini yapmaktadırlar. Esasında Çermik’te Diyarbakır’ın bir ilçesidir. Anlaşılan Diyarbakır merkezde bulunan Yahudiler ile ilçelerde bulunan Yahudilerin ibadet mekanları birbirinden farklıdır. Her ne kadar mekanlar farklı olsa da bu dindaşlar bir araya gelmeyi İsrail’de sağlamışlardır.

5)Diyarbakır’a Yahudiler ya da sizin aileniz hangi tarihte gelmiştiler ve hangi tarihte gittiler? Hangi mahallede yaşadılar?

R: Ali Paşa mahallesi civarında yaşıyorlardı. Ancak benim büyük dedem gençken İran’dan Diyarbakır’a gelmişler. Benim ve babamın soyadı Acemidir. Arapça’da Acemi demek iranlı demektir. Ne zaman geldiklerini tam olarak size söyleyemiyorum. Ancak takribi 80 yıl önce dedem Diyarbakır’dan Kamışlı’ya göç etti. Kamışlıdan babam, annem ve üç çocuğu ile birlikte İsrail’e geldiklerini söyleyebilirim. Bu konuştuğumuz tarihler 1945-46 civarındadır.

F: Dedeniz İran’dan Diyarbakır’a tam olarak hangi tarihte geldi?

R: 15. yy’da İran’ın Osmanlıya karşı savaşı kaybettiğinde oradaki Yahudiler ve Hristiyanlar savaş sonrası kaçarak Diyarbakır’a gelmişlerdir.

Rimon Rahel Acemi’nin ailesi Diyarbakır’a 15. yy. da İran’dan gelmiştir. Yaklaşık 5 asır boyunca Diyarbakır’da yaşamışlardır. Bu yüzden soy isimleri Acemi yani İranlı veyahut İran’dan gelen anlamına gelmektedir. Fakat İran’dan nasıl, hangi şekilde geldikleri tam olarak bilinmemektedir.

6)Diyarbakır’da dini inançlarınızı nasıl yaşıyorsunuz?

R: Onların güzel bir hayatı vardı. Kabala ile alakalı bir şey biliyorsanız eğer, biri kabala ile uğraşıyorsa mistik hayatı yaşayabilir. Benim annemden duyduğuma göre evet gerçekten onların güzel bir yaşantısı vardı.

Babasının su dolu bir kâse de Sekina’yı gördüğünü ifade eden Rimon Rahel Acemi Kabalist bir söylemde bulunmuştur.

7) Diyarbakır Yahudilerinin nüfus, sosyal hayat ve dini durumlarındaki değişimler, bu değişikliklerin sebepleri hakkında neler düşünüyorsunuz?

R: Sana bir şey anlatacağım. Bir yerde çalışan İsraililerin arka planına baktığımızda 1 ay geçtikten sonra; insanların birbiriyle arkadaş olmadığını anlarsınız. Şunu söylemek zorundayım; benim aksime eşimin kardeşi Diyarbakır’a 2 kez gitti ve oradaki halkın çok iyi olduğunu söyledi. Elbette bölgesel farklılıklar vardır.

Rahel burada sosyal hayattaki insanların davranış ve tutumlarına değinmektedir. Aslında bir Batı (İsrail) Yahudileri ve Doğu, Güneydoğu Yahudileri karşılaştırması yapılmıştır. Batıdaki Yahudilerin zamanla artık modernleştiğini ve geleneklerine bağlı kalmadıklarını eleştirmektedir. Burada ki Yahudiler (Yani bulunduğu yeri kastederek) birbirini tanımak istemediğini ve herkesin kendi köşesine çekilmiş bir vaziyette olduğunu belirtmektedir. Diyarbakır hakkında bu durumların olmadığını, halkın çok iyi olduğunu ifade etmektedir.

8) Sizin için Diyarbakır neyi ifade ediyor?

R: Evim gibidir. Her şeyden önce babam Diyarbakırlıydı ve bizlere her zaman Diyarbakır’dan söz ederdi. Dolayısıyla Diyarbakır benim memleketimdir. (Görsel 18)

F: Bütün koşullar uygun olursa eğer İsrail’i mi tercih edersiniz Diyarbakır’ı mı?

R: Bu benim için çok zor bir soru. Ben bu soruyu cevaplayamayacağım fakat size başka bir şekilde ifade edebilirim. Hollanda’da 7 yıl eğitim görüp geri İsrail’e döndüm. Diyarbakır babamın memleketiydi orası benim bir parçamdır ancak ben burada kendimi daha çok güvende hissediyorum.

Rahel’in burada güvenlik vurgusu önemlidir. İsrail Devleti Yahudilerin güvenliğini sağlayan, Yahudiler için kurulmuş olan bir devlet olup Diyarbakır’da doğan büyüyen Yahudiler için anlamlı bir yer olsa da İsrail’in onların güvenliğini sağladığı için yaşamak istedikleri yerin İsrail olduğunu ifade etmektedirler.

9) Babanızın mesleği neydi? Aileniz hakkında bilgi verir misiniz?

R: Babam kabalistti. Onun el yazması kitapları bulunmaktaydı ve ben onların hepsini okudum fakat hiçbir şey anlamadım. Aynı Zohar’ı anlayamadığım gibi fakat Babam Zohar’a çok vakıftı. Zohar’ı anlayabilmeniz için yaklaşık 40 yılınızı vermeniz lazım. 40 yılın sonunda

bile istenilen seviyeye gelinemeyebiliyor. Babam buraya geldiğinde çok zor bir hayatı olduğu için yüksek gizli ilme vakıf olmasına rağmen inşaatlarda çalışıyordu. 5 erkek 2 kız kardeşim var. Ailem İsrail'e geldiklerinde 2 erkek 1 kız çocukları vardı. En büyük çocukları 17 yaşındayken muhtemelen 1948 savaşında öldürüldü. Şimdi sadece 2 kız 2 erkek çocuk hayattadırlar. Babam çok özel bir insandı ama kimse değerini bilmedi.

Rahel'in babası kabalistti yani kabala ile ilgilenenlere kabala üyesi olanlara verilen bir isimdir. Zohar Yahudi mistisizminin en önemli eserleri arasında yer almaktadır. Orta Çağ'da Aramice ve İbranice dillerinde yazılmış, Tevrat'ın mistik yorumu olan bir grup kitaptan oluşmaktadır. Rahel'in 1948 savaşı diye bahsettiği savaş ise Arap- İsrail savaşıdır. Yahudiler için kurulan İsrail Devletinin ilanından hemen sonra Arap birliğinin İsrail'e karşı açmış olduğu savaştan bahsetmektedir.

10) Diyarbakır Yahudileri Diyarbakır'da bulundukları dönem zarfında eğitim faaliyetlerini ve eğitim ihtiyaçlarını nasıl karşılıyorlardı?

R: Yahudilerin kendilerine ait özel eğitim kurumları vardı. Eğitim ihtiyaçlarını oradan karşılıyorlardı.

F: Türk eğitim kurumlarına gidiyorlar mıydı?

R: Hayır, Yahudilere ait özel eğitim kurumlarına gidiyorlardı.

Çalışmamız ile ilgili ele aldığımız kaynaklarda da bunu net bir şekilde görmekteyiz. Diyarbakır Yahudileri eğitim ihtiyacını kendi özel çabalarıyla ve Alyans teşkilatının birtakım girişimleri ile karşılamaya çalışmışlardır. Düzenli bir eğitim alt yapısı oluşmadığından dolayı eğitim faaliyetlerinin zaman zaman aksadığını belirtmektedirler.

11)Diyarbakır Yahudilerinin gelenekleri hakkında bilgi verebilir misiniz? Düğün, Nişan, Sünnet, Yas, Bayramlar vb...

R: Özel ve kutsal günler sinagogda kutlanır. İbadet daha uzun... Kutsal günlerde sinagoga gidilir dua edilir ve eve dönülür. Her kutsal güne özel farklı yemekler yapılır. Mesela Roş Haşanah²²⁰da nar yiyoruz. Elma ve bal da yeriz ki yeni yılımız tatlı ve güzel geçsin. Aynı zamanda kellede yeriz ki aklımız artsın diye düşünürüz. Pesah²²¹'da ekmek yemeyiz. Matsa yeriz. Her cuma akşamı ailecek toplanılır ve oturulur.

12) Diyarbakır'da ata mirasları var mı?

R: Var olduğunu zannetmiyorum çünkü babamın dedesi sürgün edilmişti ve kimse dönüp bunun ardını arkasını soruşturmak istemedi. Benim bir arkadaşım Diyarbakır'da hiç aktif bir sinagogun kalmadığını söyledi.

²²⁰ Yahudiler tarafından kutlanılan İbrani takviminin yeni yılı.

²²¹ Pesah, fışık veyahut hamursuz bayram. Bir Yahudi dini bayramıdır. Mısır'da kölelikten kurtulan İsraillilerin göç hikayesi anılır.

Yaptığımız araştırmalarda da Diyarbakır'da şu an aktif bir sinagog bulunmadığını anlamış bulunmaktayız. Sadece şu an Çermik'te konut olarak kullanılmakta olan bir sinagog bulunmaktadır. Diyarbakır merkezde sinagog olduğu ifade edilen yerler şu an başka mekanlara dönüştürülmüştür. Arşivlerde Kent müzesinde Yahudilerden kalan el yazması nüshalar bulunduğu söylenmektedir.

13)Diyarbakır'da bulunduğunuz dönemde Yahudi Müslüman ilişkileri nasıldı?

R: Bir sıkıntı yoktu. Çünkü babam Müslümanlar için bir şeyler yapıyordu ve karşılığını da alıyordu.

Her ne kadar Müslüman ve gayrimüslimlerin arasında olan birtakım sıkıntılar bahsedilse de genel olarak bölgede yaşayanların dini inanç ve etnik kökeni fark etmeksizin birbirleriyle ilişkilerinin gayet iyi olduğu anlaşılmaktadır. Gerek ticari anlamda gerekse de hayatın diğer alanlarında Yahudiler ve Müslümanlar birbirleriyle münasebet içinde olmuşlardır.

14) Diyarbakır Yahudileri İsrail haricinde hangi ülkelere göç ettiler? İsrail'e gelmeyenler hakkında bilgi verir misiniz?

R: Evet, benim babamın akrabalarından bazıları Amerika'ya sığındılar. Kayınbiraderimin akrabaları da Urfa'dan Amerika'ya sığındılar. Bunların haricinde bir bilgim yok.

1948 yılında İsrail devleti kurulduğunda dünyadaki tüm Yahudilere Siyonist çağrıda bulunulmuştur. Liberal reformist olan Yahudiler Amerika'yı tercih etmişlerdir.

15)Diyarbakır Yahudilerinin belli bir mezhebi var mıydı?

R: Ortodoks Yahudiliği'ne çok bağlıydılar. Bu sadece Diyarbakır Yahudileri için geçerli bir şey değil, Hemen hemen diğer tüm dünya Yahudileri için geçerlidir. Son olarak şunu söyleyebilirim. Son 10 yılda insanlar geleneklerine daha bağlı kalmaya çalışıyorlar. Yahudiler İsrail'e geldiklerinde iki ayrı gruptu. Avrupa'dan gelenler ve Asya'dan gelenler. Asya'dan gelenlerde diğerleri gibi oldular.

Bu söylemlere bakılacak olursa Rahel Reformist Yahudiler²²² ile ilgili rahatsızlığını ifade etmektedir.

²²² İlk defa din ile dünya işlerini birbirinden ayıran mezheptir. Reformist Yahudiler ibadet şeklini, kadın-erkek ayrılığını ve Cumartesi yasaklarının bazılarını kaldırmışlardır. Mesela ışık yakmak, taşıt kullanmak, Ortodoks Yahudilikte kesinlikle yasak iken Reformist Yahudiler, sinagoga gitmek, dinlenmek ve eğlenmek maksadıyla ışık yakılabilir derler. Reformistler, başta Mesihçilik olmak üzere geleneksel Yahudiliğin birçok ilkesini kabul etmezler. Talmud'un herhangi bir kutsallık değeri yoktur. Tevrat'ı Tanrı tarafından vahyedilmiş bir kitap olarak görmezler. Onlara göre Tevrat, atalarının yaşadığı dinî tecrübenin kaydedildiği bir kitaptır. Onun içindeki emir ve yasakların birçoğu bugün geçerliliğini yitirmiştir. İçindeki kıssalar da tarihî gerçeklikleri yansıtmamaktadır. Bkz; Tiryaki, 2006: 1-96.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIR YAHUDİLERİNİN DEMOGRAFİK, SOSYAL, EKONOMİK VE DİNİ ÖZELLİKLERİ

Diyarbakır Yahudilerinin demografik, sosyal, ekonomik durumları ve dini yaşantıları yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Bu değişimin sebepleri ve neticeleri incelendiğinde Tanzimat'tan günümüze kadar olan Diyarbakır Yahudi cemaatinin demografik, sosyal, ekonomik ve dini özellikleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. Çok kültürlü bir ortamda yaşayan Diyarbakır Yahudileri haliyle farklı etnik kökenli topluluklar ile etkileşim halinde olmuştur. Bu etkileşimin sonucunda gerek Yahudilerin kendi arasında gerekse de toplumun başka fertleriyle olan ilişkilerinden birtakım sorunlar gelişmiştir. Sorunların çözümü için kentin ileri gelenlerine ve yerel idarelere başvurulmuştur. Bu bölümde Diyarbakır Yahudilerinin eğitim, iktisadi, sosyal hayatları hakkında elde edilen bilgiler sunulmuştur.

3.1. Nüfus

Diyarbakır Yahudilerinin Tanzimat sonrası nüfus, sosyal hayat ve dini durumları hakkında bilgi vermeden önce kısaca tarihi süreç içerisindeki nüfus durumlarına değinmek konunun daha anlaşılır olmasında fayda sağlayacaktır. Diyarbakır Yahudilerinin varlığı yüzyıllar öncesine gitmektedir. Başvekâlet Arşivi'nde var olan 15. ve 16. Yüzyıllara ait tahrir defterlerinde Yahudi varlığına rastlanmaktadır.²²³ 10 Eylül 1515'de Osmanlı himayesi altına giren Diyarbakır'da 1518 yılında ilk tahrir yürütülmüştür. 28 Hane (tahmini 157 nüfus), 3 mücerred Yahudi'nin bulunduğu ilk tahrir bilgilerinde 1540 senesine gelindiğinde kısmi bir artış yaşandığı ve 11 mücerred, 27 hane (tahmini 160 nüfus) %2'lik bir artışa ulaştığı görülmektedir.²²⁴

1568'de 59 hane (tahmini 495 kişi), 11 mücerred Yahudi'nin Diyarbakır'da bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Nüfuslarında %200'lük bir artışın meydana geldiğini göstermektedir. Bu durum doğum oranlarının bir hayli yüksek olduğunu göstermekle birlikte dışarıdan göç gelme ihtimalini de akla düşürmektedir. Zira aynı yıllarda kentin genel nüfusunda da büyük bir artış yaşanmıştır. Hem Diyarbakır Yahudi cemaatinin hem de şehrin tecrübe etmiş olduğu bu nüfus artışı, eyaletin ve tâbi yerlerin kaydetmiş olduğu ekonomik büyümeden kaynaklandığı gibi Safevîlerle girişilen mücadeleyle de oldukça yakından alakalıdır.²²⁵ İnsanlar savaşlarla

²²³ Epstein, 1980: 217.

²²⁴ İlhan, 1991: 57-66; Öksüz, 2019: 534.

²²⁵ Bu bağlamdaki değerlendirmeler için bkz: İlhan, 1991: 57-66.

birlikte güvenli mekânlar bulabilmek niyetiyle korunaklı yerlere gitmeyi tercih etmişlerdir. Bu korunaklı ve güvenli yerlerden biri de dönem içerisinde Diyarbakır surlarının olduğu yerlerdi. Nitekim Diyarbakır surlarının büyüklüğü ve sağlamlığının yanı sıra dönemin en önemli önde gelen ticari merkezlerinden biri olarak bilinirdi.

1691 tarihli cizye kaydında 20 çerçi, 4 penbeci (pamukçu), 2 tacir, 14 attar, 4 çizmeci, 2 kışlakçı, 1 kavvaf, 4 bezzaz (manifaturacı), 6 kalıcı, 15 eskici, 2 babuci, 1 koltukçu, 1 helvacı, 1 keçeci, 2 sarraf, 1 kalğardan oluşan 80 nefer Yahudi'nin (tahmini 400 kişi) Diyarbakır'da yaşamlarını sürdürdüğünü haber vermektedir. Bu kayıt Diyarbakır'da ikamet eden Yahudilerin meslekleri hakkında bizlere çok önemli bilgiler vermesi bakımından oldukça kıymetlidir.²²⁶

1712, 1762 seneleri ve o yüzyılın sonunda üç büyük veba salgının yaşandığı Diyarbakır'da 1816 ve 1827 yıllarında da aynı salgının tekrar zuhur ederek birçok kişinin hayatını kaybetmesine sebep olduğu görülmektedir. Bu salgınların akabinde 1843 ve 1879 yıllarında kenti etkisi altına alan kolera salgını ortaya çıkmıştır. Ayrıca yine 1805, 1810, 1817 ve 1845 senelerinde yaşanan kıtlıklar da kenti olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Tüm bunlara ek olarak 1825-1843 seneleri arasında güvenlik zafiyetlerinden dolayı kentte zaman zaman askeri sınıfların ayaklanarak etrafa ve halka zarar verdiği anlaşılmaktadır.²²⁷

Yolculuğuna Halep'ten başlayarak Mardin ve Urfa'yı takip ederek 27 Haziran 1816 senesinde Mardin Kapıdan Diyarbakır'a giren J. Silk Buckingham, nüfusun 50 bin olduğu şehirde büyük bir çoğunluğun asker, tüccar, devlet memuru ve sanatkâr olduğunu ve Osmanlı Türklerinden oluştuğunu bildirir.²²⁸ 500 ailenin Katolik (Türk, Ermeni, Arap), bin ailenin Ermeni, en az 400 ailenin Süryani ve 50 Rum ailenin kente yerleştiğini belirten J. Silk Buckingham Yahudilerin çoğunun Halep, Bağdat ve İstanbul'a göç ettiğini ve onlardan yalnızca bir düzineden fazla ev kalmadığını söyler fakat tam bir sayı belirtmez.²²⁹ Gezgin'in Diyarbakır'da bulunduğu zamanda veba salgının olduğu düşünüldüğünde Diyarbakır Yahudilerinin çoğunluğunun salgın bitene kadar daha korunaklı yerlere gittikleri düşünülebilir. Çünkü eski dönemlerde bir yerde veba salgını zuhur ettiğinde o yerdeki ahali tehlike geçinceye kadar bulundukları yerden uzaklaşırlardı.

1824 senesinde Yahudi seyyah Rabbi David D'Beth Hillel, Urfa Çermik güzergâhını takip ederek Diyarbakır'a gelmiştir. Kentte 40 civarında Yahudi ailenin yaşadığını ve kendilerine ait sinagoglarının da bulunduğunu söylemektedir. Rabbi David Hillel, şehirde 30 bin Müslüman aile ve ekseriyetinin Ermenilerin oluşturduğu 3 bin Hristiyan ailenin ikametgâh

²²⁶ Erpolat, 2004: 204.

²²⁷ Göyünç, "Diyarbakır." Dia, 1994: 468.

²²⁸ Tekin, 2020: 129.-133.

²²⁹ Buckingham, 1827: 213-214; Tekin, 2020: 129.-133.

ettiğini belirtmektedir.²³⁰ Muhtemelen vebadan dolayı kenti terk eden Yahudiler bir daha dönmeyi düşünmemişlerdir. Vakıa o dur ki bu tarihten üç yıl sonra ikinci bir veba istilasına daha patlak vermiştir.²³¹

Tanzimat'ın ilanından üç yıl önce 1836 yılı Muharrem 1252/Nisan ayında 27'si evsat 111'i ednâ toplam 138 cizye mükellefi Yahudi'nin kentte yaşadığı anlaşılmaktadır. Evsatlar 30'ar ednalar 15'er para üzerinden cizye ödemekle yükümlü kılınmışlardır.²³²

Hillel'den 14 Buckingham'dan 22 sene sonra 1838 yılında kenti ziyarete gelen ve 8 Mart'ta Diyarbakır'dan uzaklaşan Rahip Haratio Southgate 500 Ermeni, 50 Yahudi, 1500 Müslüman, 15 Şemsî'nin de içinde bulunduğu 300 kadar Yakubi, 25 Süryani Katolik, 150 Ermeni Katolik ve 20 Rum olmak üzere toplamda 2700 ailenin kentte ikamet ettiğini bizlere bildirmektedir.²³³

Diyarbakır Yahudilerinin geleneklerine göre Asur ülkesinden sürgün edildikleri günlerden beri Diyarbakır'da bir Yahudi cemaati var olmuştur. Haham Yehuda Mizrahi'nin evladı Al-Amadiyahlı haham Yakov'un Ninova'daki Yahudi cemaatine göndermiş olduğu mektuba göre 17. Yüzyıldan beri Yahudiler Diyarbakır'da mevcuttur. 1834 yılında kentte 5 bin kişi yaşamakta ve bunların aralarında ise çok az sayıda Yahudi bulunmaktaydı. 1835 senesinde ise Diyarbakır'da 8 bin hane mevcut olup bu evlerin 50'si Yahudilere aitti.²³⁴

Yahudi seyyah Efraim Neumark, 1844 senesinde şehri ziyaret ederek iki yüze yakın Yahudi'nin ikametgâh ettiğini ve içlerinde varlıklı ailelerin bulunduğunu ifade eder. O gördüklerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Takriben iki yüz kardeşimize rastladım, onların içinde zengin olan kimselerde vardır. Lord Montefiore'yi²³⁵ sinagog inşa etmek için kendilerine yardım etmeleri konusunda ikna ettiler.”*²³⁶ Efraim Neumark'tan hemen dört yıl sonra kenti ziyarete gelen bir başka isim Yahudi seyyah Benyamin Haşenidir. O da şehirde iki yüz elliye yakın Yahudi hane yaşadığını ifade etmektedir.²³⁷

Yahudi Seyyah İsrail Joseph Benjamin, 1846 ile 1855 yılları arası sekiz sene süren bir yolculuğa çıkarak Şam, Halep, Urfa, Siverek ve Çermik'in ardından 1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret ederek kentte yaklaşık 250 Yahudi ailenin hayatlarını idame ettirdiğini ifade etmekte²³⁸

²³⁰ Hillel, 1832: 45-47.

²³¹ Öksüz, 2019: 535.

²³² “Yahûdi cemaatinin cizye tâhsilâtı beyân ider” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Bab-ı Defteri Cizye Muhasebesi Kalemi Defteri (D.CMH.d.), 27350, 82-85. Nefs-i Amid'e aid cizye defteri. A.g.tt H. 1252 S. 40-41

²³³ Southgate kentte 2700 evin bulunduğunu söyleyerek zikrolunan taifeler üzerinden evleri ifade etmiştir. Fakat 155 hanenin kimlerden oluştuğunu belirtmemiştir. Olasılıkla geri kalan aileler idari/askeri sınıfa mensuplardı. Southgate, 2012: 295-296.

²³⁴ Bali, 2016: 368.

²³⁵ Sör Moses Montefiore (1784-1885) yılları arasında en ünlü İngiliz Yahudi hayırseveridir.

²³⁶ Bali, 2016: 368.

²³⁷ Bali, 2016: 369.

²³⁸ Benjamin II, 1859: 58.

ve Benyamin Haşene'nin aktarmış olduğu bilgileri de doğrulamaktadır. Benjamin ile Haşeni'nin vermiş olduğu veriler esas alınır 1816 yılında nüfusları oldukça azalan Yahudiler 1838 senesinden itibaren göç edenlerin geri gelmeleriyle toparlanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Yahudiler, şehirde patlak veren salgın hastalıklardan korunmak sebebiyle geçici bir zaman için başka yerlere göç etmeyi tercih etmişlerdir.

1853 senesinde Seyyah haham Peterman Diyarbakır'ı ziyarette geldiğinde şehirde 60 Yahudi aile ve eski bir sinagogun varlığından bahseder. 1859 yılında takriben otuz fakir aile mevcuttur.²³⁹

1870 Nisan/1287 Muharrem tarihli Salname-i Diyarbakır'a göre Yahudilere ait bir okul, bir mezarlık, bir havranın²⁴⁰ bulunduğu kentte 137 kadın 143 erkek²⁴¹ yani toplam 280 Musevi'nin yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu rakamlara muhtemelen çocuklar dâhil edilmemiştir. Çocuklarda yukarıda ifade edilen sayılara eklendiğinde şehirde yaklaşık 840 Yahudi'nin oturduğu ileri sürülebilir.

1874 Senesinde Diyarbakır'da çok şiddetli bir deprem yaşanmıştır. Şehirde bulunan 200 hane tahrip olmuş ve birçok kişi vefat etti ve yaralandı. Diyarbakır Yahudilerinin de bu depremden zarar gördükleri şüphesizdir.²⁴²

1880 yılında Diyarbakır'ı ziyarette gelen seyyah M. Edelman ise buradaki Yahudileri nüfusu hakkında "Burada kardeşlerimizden takribi üç yüz aile var" diye ifade eder.²⁴³

1880 senesinin kış mevsiminde İstanbul'u ziyaret eden ve devrin Dünya Sağlık Örgütü'nün görevlisi olarak İmparatorluğun birçok vilâyetinde 30 yıl süreyle karantina doktoru olarak vazife sürdüren Alman hekim Lamec Saad'ın Diyarbakır'ı ziyaretinden sonra kaleme almış olduğu gözlemlerinin şehrin nüfusu ile alakalı olduğu kısmı şu şekildedir: "Kent 30 bini bulan nüfusu sahiptir. Bu nüfus çok farklı dinlerden ve milletlerden meydana gelmektedir; şehirde takriben 10 bin Müslüman, 8700 Gregoryen Ermeni, 1600 Keldanî, 1200, Katolik Ermeni, 2 Bin Suriyeli (Süryanî) Yakubî, 1000 Protestan, 300 Ortodoks Rum, 500 Suriyeli (Süryanî) Katolik, 1500 Katolik Rum ikamet etmektedir."²⁴⁴

Diyarbakır'da ikamet eden Müslümanlar 28 camiye ve 32 mescide, bir askeri okul, bir kız okulu, 7 kütüphaneye, 5 tekkeye ve 35 sıbyan okuluna sahiptirler. Şehirde takriben 80 aile olarak ikamet eden Yahudiler yoksulluk sınırında olmakla birlikte genellikle meşgul oldukları

²³⁹ Bali, 2016: 369.

²⁴⁰ İzgöer, 1999: 124.

²⁴¹ İzgöer, 1999: 125.

²⁴² Bali, 2016: 369.

²⁴³ Bali, 2016: 369.

²⁴⁴ Saad, 1998:137-138.

iş bakkalcılık ve çerçiliktir. Kırsal kesimde ikamet edenlerse ekseriyetle Kürtlerdir.’’²⁴⁵ 1888 senesinde Diyarbakır’da 450 Yahudi, 1893 yılındaysa 100 hane bulunuyordu.²⁴⁶

Diyarbakır Yahudilerinin nüfusu için en doğru kaynaklardan biriside Cumhuriyet’in kuruluşundan hemen sonra yapılmış olan resmî nüfus sayımı istatistikleridir. Osmanlı dönemine bakılırsa salnamelerde bulunan bilgileri, seyyahların bu bölge hakkında seyahatnamelerine yazdıklarını ve 1897 yılında yapılan ilk nüfus sayımını incelemek gerekir.

²⁴⁵ Bu cemaatlerin her birisinin kendilerine ait ibadethanesi ve okulları vardır; öyle ki Gregoryen Ermenilerin şehirde iki kilisesi mevcuttur. Kentin ticareti hemen hemen Hristiyanların elindedir; ticarete ve sanayide çok önemli bir yere sahiptirler; çok büyük bir kısmı ya toprak sahibidir veya en azından hali vakti yerinde kimselerdir. Kısmen bazı kesintilere de uğramış olsa da yaklaşık iki yüzyıldır Diyarbakır’da Kapusen misyonerliği mevcuttur; özellikle son dönemlerde bu misyonerliğin yapmış olduğu faaliyetler gittikçe önem kazanmaktadır; misyonerliğin erkek okulunda Türkçe, Arapça ve Fransızca öğretilmektedir; bunun yanı sıra beş Fransız rahibesinin vazifelendirildiği bir kız okulları mevcuttur. Amerika’dan düzenli olarak kente metodist misyonerler gelmektedir. Kentteki Müslüman nüfus ise gün geçtikçe azalmaktadır; Şehirde çalışan memurlar ve birkaç büyük toprak sahibi haricindeki Müslümanların çoğunluğu yoksul ve kentte bahçıvanlık, eskicilik, katırcılık, hamallık ve genellikle Müslümanların yanında nadir de olsa Hristiyanların yanında hizmetkâr olarak çalışmaktadırlar. Kentin sanayisinde sahip oldukları tek alan leblebicilik. Bu mesleklerin haricinde bazı Müslümanlar lüle yapımcılığı ve eyercilikle geçimini yapmaktadır. Şehirde bir kişide terzilikle uğraşmaktadır. “Saad, 1998: 137-138”.

²⁴⁶ Bali, 2016: 369.

18,19. ve 20. Yüzyıllarda Diyarbakır Yahudilerinin nüfusu bu kaynaklara göre inceleyip verileri bir tablo halinde sunacak olursak şöyledir.

Yıl	Nüfus	Erkek/Kadın
18. yüzyıl	70-80 ev	-
1827	Bir düzine hane	-
1855	200 hane	-
1873	200 şahıs	-
1881-1882/1893	394 şahıs	202/192
1888-1889	450 kişi	-
1893	285 kişi	153/132
1894	1051 kişi	-
1895	1291 şahıs	679/612
1896	1305 şahıs	693/612
1897	1381 kişi	657/724
1905	2792 kişi	1434/1358
1906	1165 şahıs	572/593
1906-1907	389 kişi	187/202
1913-1914	2538 kişi	-
1914	520 kişi	-

18. Yüzyıl'da Diyarbakır'da Yahudi nüfusu takriben 70-80 hanedir.²⁴⁷ Bunların içerisinde kaç erkek ve kadın olduğu bilinmemektedir. 1827 yılında ise kayıtlara bir düzine hane olarak işlenmiştir yine kadın ve erkek sayısı tam olarak bilinmemektedir.²⁴⁸ 1855 senesinde ise Yahudilere ait kentte 200 hane bulunmaktadır.²⁴⁹ 1873 yılında şehirde bulunan Yahudilerin sayısı 200 kadardır.²⁵⁰ 1881/1882-1893 yılında Yahudilerin sayısı 394 kişidir bunların 202'si erkek olup 192 kişisi kadındır.²⁵¹ 1888-1889 yıllarında şehirde 450 kişi bulunmaktadır.²⁵² 1893 senesinde ise kentte toplam Yahudi nüfusu 285 kişi olup bunların 153'ü erkek, 132'side kadındır.²⁵³ 1894 yılında şehirdeki Yahudi nüfusu oldukça artış göstererek 1051 kişiye ulaşmıştır.²⁵⁴ 1895 yılına gelindiğinde ise nüfus hala artmakta olup 1291 sayısına

²⁴⁷ Bali, 2016: 380.

²⁴⁸ Buckingham, 1982: 2251.

²⁴⁹ Bali, 2016: 380.

²⁵⁰ Bali, 2016: 380.

²⁵¹ Karpat, 1985: 134.

²⁵² "The 18th Annual Report of the Anglo-Jewish Association." 1888-1889: 44.

²⁵³ Bali, 2016: 380.

²⁵⁴ Karpat, 1985: 155.

ulaşmıştır.²⁵⁵ Bunlardan 679 kadarı erkek 612'si kadındır. 1896 yılında şehirdeki Yahudi nüfusu 1305 şahıs olmak üzere bunların 693'ü erkek, 612'si kadındır.²⁵⁶ 1897 senesinde 1381 Yahudi bulunmakta olup 657'si erkek 724'ü kadın nüfusundan oluşmaktadır.²⁵⁷ 1905 senesine gelince Yahudi nüfusu oldukça artış göstermiş 2792 kişiye ulaşmıştır.²⁵⁸ Bunlardan 1434'ü erkek 1358'i ise kadındır. 1906 yılına gelindiğinde ise şehirdeki Yahudi sayısında epey bir azalma yaşanmış 1165 kişiye düşmüştür. Bu rakamın 572'si erkek 593'ü ise kadınlardan oluşmaktadır.²⁵⁹ 1906-1907 yıllarında kentteki Yahudi nüfusu ciddi bir azalış göstererek 389 kişiye ulaşmıştır. Bu sayının 187'si erkek, 202'si ise kadındır.²⁶⁰ 1913-1914 yılları arasında şehirdeki Yahudi nüfusu bir önceki yıllara göre yüksek bir artış göstererek 2538 kişiye ulaşmıştır.²⁶¹ 1914 yılının sonlarında ise bu rakam 520'e düşmüştür.²⁶²

Cumhuriyet döneminde ise Diyarbakır Yahudilerinin nüfus seyri resmi istatistiklerden elde edilen verilerle bir tablo haline getirilecek olunursa şöyledir:

1927	1935	1945	1955	1960	1965
E K	E K	E K	E K	E K	E K
219 173	172 164	239 202	- -	7 5	20 14
T:392	336	441	21	12	34

T=Toplam, E=Erkek, K=Kadın

Cumhuriyet döneminin 1927 senesinde Diyarbakır'da toplam Yahudi nüfusu 392 kişidir. Bunların 219'unu Erkek, 173'ü ise kadınlardan oluşmaktadır.²⁶³ 1935 senesinde ise şehirde 336 Yahudi olup bu rakamın 172'si erkek 164'ü ise kadındır.²⁶⁴ Bu sayı 1945 yılında artış göstererek 44'e ulaşmışla beraber bunların 239'u erkek, 202'si kadındır.²⁶⁵ 1955 senesinde bölgedeki Yahudi sayısı epey azalarak 21 kişiye düşmüştür. Bu tarihteki erkek-kadın sayısı bilinmemektedir.²⁶⁶ 1960 yılına gelince Yahudilerin sayısı en dibe inerek şehirde sadece 12 kişi kalmıştır. Bunların 7'si erkek, 5'i kadından oluşmaktadır.²⁶⁷ 1965 senesinde şehirdeki Yahudi

²⁵⁵ Karpat, 1985: 156-157.

²⁵⁶ Karpat, 1985: 158-159.

²⁵⁷ Güran, 1997: 24.

²⁵⁸ Bali, 2016: 380.

²⁵⁹ Behar, 1996: 56.

²⁶⁰ Karpat, 1985: 164-165.

²⁶¹ McCarthy, 1998: 102.

²⁶² Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*. Sf. 176

²⁶³ T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Ankara, 1929. Sf. 9-10.

²⁶⁴ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara. 1937. tablo 2

²⁶⁵ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı. Yayın no. 286, Ankara, 1950, s. 168.

²⁶⁶ Shaw, 1991: 285.

²⁶⁷ T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü. 23 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı. Yayın no.444, Ankara. 1963. s.170 ve 172

nüfusu bir miktar artış göstererek 34 sayısına ulaşmıştır. Bu rakamın 20'si erkekleri 14'ü ise kadınları teşkil etmektedir.²⁶⁸

Tablodan belli olduğu üzere 1945 senesinden sonra 1955 yılında yapılan nüfus sayımı ile Diyarbakır Yahudi halkının nüfusunun bu kadar azalmış olmasının en temel sebebi 1948 senesinde kurulmuş olan İsrail devletidir. 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasının hemen akabinde Diyarbakır Yahudi topluluğu ve Ülkemizdeki diğer Yahudi cemaatleri kurulmuş olan bu yeni ülkeye göç ettiler.

3.2. Eğitim

Batıdaki Yahudiler modern tarzda Doğulu Yahudileri eğitmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. 1854 senesinde Albert Cohn eliyle çağdaş eğitim yapan okulların Kudüs, İstanbul ve İzmir'de kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğundaki Yahudiler Batı usulü eğitim ile tanışmışlardır. Fakat geleneksel (Ortodoks) Yahudilerin bu usuldeki tedrisata olan karşı tutumlarından dolayı bir müddet sonra okulların kapatılmasına sebep olmuştur.

1860 yılında Alliance Israelite Universelle'nin²⁶⁹ kurulmasıyla Doğulu Yahudilerin eğitimi mevzusundaki faaliyetleri, 1864-1865 senesi arasında Edirne ve Gelibolu'dan başlanarak zamanla Osmanlı imparatorluğunun farklı mekânlarında eğitim kurumlarının yeniden düzenlenmesine vesile olmuştur.²⁷⁰

Kudüs, Edirne, Selanik, İzmir ve diğer şehirlerde modern tarzda okullar açılmasına rağmen Diyarbakır'da bu biçimde herhangi bir faaliyette bulunulmamıştır. Esasında Alliance Israelite Universelle'nin 1876 yılında Diyarbakır'da modern tarzda eğitim okulu açılması için bir girişimde bulunduğu bilinmekle birlikte bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Alliance Israelite Universelle'nin eğitim kurumu açma girişimi tasavvurdan öteye geçememiştir. Bu teşebbüsleri başarısız olmakla beraber Alliance Israelite, 1860 yıllarından sonra Diyarbakır Yahudileri hakkında çeşitli haberler ve raporlar yayınlarak dünya Yahudi kamuoyunu bilgilendirmeye çalışmıştır.²⁷¹

1870 senesinde Yahudi çocuklarının eğitim ve öğretimine yönelik, kentte bir okulun mevcudiyetine²⁷² bulgu olmakla beraber modern tarzda bir eğitim öğretimin varlığına yönelik

²⁶⁸ T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü. 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı İdari Bölünüş, yayın no. 537. Ankara. 1968. s. 229.

²⁶⁹ Yahudilerin maddi manevi kalkınmasına yönelik kurulan uluslararası bir teşkilattır. 1860'da Paris'te kurulmuştur. Kurucularının amacı, Yahudi antisemitizmine karşı kendilerini savunabilmeleri ve tüm Yahudilerin vatandaşlık hakkına kavuşabilmelerini, onların eğitim faaliyetlerini ve faydalı işlerde çalışmalarını sağlamayı başarmalarını amaçlıyordu. Bu teşkilat Osmanlı Devleti'nde Fransızca konuşulan okullar kurdu. 1924 senesinde Millî Eğitim Bakanlığının anadilde öğrenimin tercih edilmesi üzerine Ülkemizdeki tüm kuruluşlarını kapatmıştır.

²⁷⁰ Rodrigue, 1990: 1-100.

²⁷¹ Bali, 2016: 72-93."

²⁷² İzgöer, 1999: *Diyarbakır Salnâmeleri*. 1287, Def'â 2, 124.

herhangi bir delil bulunmamaktadır. Alliance’ın eğitim ve öğretim faaliyetlerine karşılık Doğu muhafazakâr Yahudileri arasındaki tepkiler ele alındığında bu bağlamda Diyarbakır Yahudi cemaatinin tavrının ne olduğunu saptama mümkün değildir.

3.3. Gelenekler

Diyarbakır Yahudilerinde hâkim olan unsur Ortodoks Yahudiliktir. Yahudi şeriatına sıkıca bağlı olan Yahudilerdir. Tanrının adını lüzumsuz yere ağza almama emrini ihlâl etme korkusuyla, ibadette bile Tanrının adını telaffuz etmezler. Onun yerine, “efendimiz” anlamında “adonay” derler. Şabat gününe mutlaka uyulur. Seyahat etmek dahi yasaktır. Sinagogda Kadınlar ayrı bir paravanın arkasında otururlar. Çocuklar erkek ve kız okullarında ayrı ayrı eğitim görür. Kadınlar başlarını örterler. Erkekler siyah ceket, siyah şapka ve beyaz gömlek giyerler. Erkekler sakallıdır. Kulaklarının arkasından sarkan uzun örgülü saçları vardır. Bu bölümde belli başlıklar altında Diyarbakır Yahudilerine ait gelenekler anlatılmıştır.²⁷³

3.3.1. Aile Gelenekleri

Dua, Beddua Örneği:

Dua Örneği:

*Günaydın/Sabahların Hayırlı olsun/Ömrün uzun olsun/Düşmanların kefenlensin, ölsün/Sıcak kahvaltılar hazırlansın, soğusun.*²⁷⁴

Beddua Örneği:

*Nazara Karşı Efsunlama/ Bu yerde her kim ki seni sevmiyor, /Kafasını bir şahin alıp götürsün/Bu mahallede her kim ki seni sevmiyor/Cüzam belasına tutulsun. /Bu hanede her kim ki seni sevmiyor/Kafasını tavuk gagasın.*²⁷⁵

3.3.2. Nişan

Farklı şehirlerdeki Yahudi cemaatleri nişanlanacak kız için müstakbel nişanlısı başlık parası vermezdi. Diyarbakır Yahudileri buna nazaran erkek tarafı müstakbel eşinin babasına otuz kaime ya da altmış mecdiyelik bir başlık parası(kontado) verirdi. Erkek tarafının soyluları ve dostları nişanın olacağı gün kız tarafına giderek kızı ailesinden isterlerdi. Bu törene damat adayı eşlik etmezdi. Damat adayı bu törene gitmezdi. Nişan din görevlisinin gözetimi altında kız babasının rızasıyla ve yine damat olmadan tamamlanırdı. Erkek tarafından alınan kontadoyu

²⁷³ Harman, 2013: 212-218.

²⁷⁴ Tezokur, 2010: 251.

²⁷⁵ Tezokur, 2010: 251.

kız tarafının soyluları istemezse başlık parası fakirlere dağıtıldı. Gelin adayı nişan merasimi esnasında beyaz bir peçeye bürünüp yemin eder ve nişan tamamlanmış olurdu.

3.3.3. Düğün

Diyarbakır Yahudilerinin Düğün geceleri genellikle Şabat²⁷⁶ akşamlarıdır. Evde yapılan düğün merasimi kız tarafının evinin önünde gerçekleştirilirdi. Eve gelen Rabbi ketubayı²⁷⁷ yazıp imzalar. Düğün bittikten sonra gelin aile ve akrabalarının eşliğinde damadın evine götürülür, Burada 2-3 gün süren akraba ve arkadaşlarının yer aldığı ziyafetler düzenlenir.²⁷⁸

3.3.4. Yas

Diğer Yahudi cemaatleriyle Diyarbakır Yahudilerinin cenaze törenlerinde yapılan merasimlerinin birbirinden farkı çok azdır. Bu fark tören esnasında ağıtçı kadınların çağrılmasıydı. Ağıtçı kadınların çağrılması Diyarbakır halkının hemen hemen hepsinin yaptığı bir uygulamaydı. Ağıtçı kadınlar ağlayışları ve söyledikleri namelerle eve hüznü bir hava verirlerdi. Yasın 7 gün sürmesine özen gösterirlerdi. Aile yakınlarının/dostlarının eliyle hazırlanan akşam yemekleri yas boyunca evde verilirdi. Vefat eden kişinin mezarına asla bir şey koyulmaz ve asla isim yazılmazdı. Ailelerin mezarlarının birbirinden ayırmak ve karışmasını önlemek için her aileye ait bir işaret bulunurdu.²⁷⁹

3.3.5. Yahudi Mahallesi ve Cemaat Yapılanması

Yahudiler Diyarbakır'da yaşadıkları müddetçe kendi adlarını taşıdıkları bir mahallede ikamet ettikleri bilinmekle birlikte bu yerin müstakil bir yer olmadığı ve Arap Şeyh Camii Mahallesi'nin bir parçasını oluşturduğu ileri sürülebilir.²⁸⁰ Ayşe Gürsan Salzman'ın yapmış olduğu araştırmada Yahudi mahallesinin yeri tam olarak tespit edilmemekle birlikte Yenikapı etrafını belirtmektedir.²⁸¹ Kesinlikle Batı'daki gibi getto usulünde etrafından kopuk bir Yahudi Mahallesi kentte bulunmamaktadır. Gerçekten de tezimizde ele aldığımız arşiv çalışmaları

²⁷⁶ Şabat kutsal dinlenme günüdür. Cuma akşamı günbatımından başlayarak Cumartesi günbatımında sona erer. Bu zaman içerisinde hiçbir faaliyette bulunulmaz. Araçlara binilmez, ateş ve elektriğe dokunulmaz, yemek pişirilmez.

²⁷⁷ Yahudi şeriatında dini nikâhta iki tanık önünde haham tarafından yazılan ve evlenen kimselerce de imzalanan evlilik akdi.

²⁷⁸ Bali, 2016: 379.

²⁷⁹ Bali, 2016: 379.

²⁸⁰ Mahallenin adı sicil kayıtlarında Arap Şeyh Mahallesi bkz: 11 Haziran 1842/Evâil-i Cemâziyelevvel 1258 tarihli mahkeme kaydı BOA.MŞH.ŞSC.d., 3775 ve Arap Şeyh Camii Mahallesi Kasım- Aralık 1849/Evâsıt-ı Receb tarihli mahkeme kaydı için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3707 olarak geçmektedir.

²⁸¹ Salzman, 2011: 122.

(salnameler, siciller) gösterir ki mahalledeki Yahudiler ticari faaliyet başta olmak üzere muhtelif toplumsal ilişkiler geliştirmişlerdir.

3.4. Bayramlar

Kentte yaşayan Yahudilerin dini bayramlarına ilgili bilgilere sicillerden ulaşmak mümkün gözükmemekle birlikte bu konuda salnameler önemli malumatlar içermektedir. Diyarbakır Yahudileri Ali Pınarı'nda panayır organize eden Yahudilerin Kara Bayramı (28 Temmuz 1869/18 Rebûlâhir 1286²⁸²; 5 Ağustos 1870/8 Cemâziyelûlâ 1287²⁸³; 28 Temmuz 1871 Cuma/10 Cemâziyelûlâ 1288²⁸⁴, 15 Ağustos 1872 Perşembe/10 Cemâziyelâhir 1289²⁸⁵, 5 Ağustos 1873/10 Cemâziyelâhir 1290 Pazar²⁸⁶) Çorap Bayramı (5 Ekim 1870/10 Receb 1287²⁸⁷; 12 Ekim 1872/ 9 Şaban 1289²⁸⁸), Şükür Bayramı (7 Mart 1871/15 Zilhicce 1287²⁸⁹; 24 Mart 1872/14 Muharrem 1289²⁹⁰; 15 Mart 1873/15 Muharrem 1290 Cuma²⁹¹) Gül Bayramı (12 Haziran 1872/6 Rebûlâhir 1289²⁹²; 3 Haziran 1873/6 Rebûlâhir 1290 Pazar²⁹³) ve Kamış Bayramı (17 Ekim 1872/14 Şaban 1289²⁹⁴; 7 Ekim 1873/ 14 Şaban 1290 Pazartesi²⁹⁵) ile Musevi yılbaşını (İbtidâ'-i sene-i Mûseviyye, 6 Eylül 1869/29 Cemâziyelûlâ 1286²⁹⁶; Ra's-i Sene'-i Yahûdi 5634 sene, 23 Eylül 1873/30 Receb 1290 Pazartesi²⁹⁷) kutladıkları görülmektedir.

Diyarbakır Yahudileri dini bayramları oldukça görkemli bir şekilde kutluyorlardı. Kutlamalar sırasında bölgedeki diğer Yahudi cemaatinde pek görülmemiş olan yöreye has bazı özel ritüeller yapılıyordu. Pesah bayramının ilk 2 günü ananevi seder²⁹⁸ sofrasını kurmaya maddi durumları müsait olup dostlarını ve akrabalarını seder sofrasına çağıran ailelerde 2 masa kurulurdu. Bu masalardan biri erkeklere diğeri ise kadınlara ve kızlara aitti. Bayram olmadığı

²⁸² İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1286, Def'â 1, 6.

²⁸³ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1287, Def'â 2, 7.

²⁸⁴ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1288, Def'â 3, 7.

²⁸⁵ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1289, Def'â 4, 10.

²⁸⁶ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1290, Def'â 5, 8.

²⁸⁷ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1287, Def'â 2, 9.

²⁸⁸ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1289, Def'â 4, 12.

²⁸⁹ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1287, Def'â 2, 14.

²⁹⁰ İzgöer, 1289, Def'â 4, 5.

²⁹¹ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1290, Def'â 5, 3.

²⁹² İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1289, Def'â 4, 8.

²⁹³ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1290, Def'â 5, 6.

²⁹⁴ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1289, Def'â 4, 12.

²⁹⁵ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1290, Def'â 5, 10.

²⁹⁶ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1286, Def'â 1, 7.

²⁹⁷ İzgöer, 1999: Diyarbakır Salnâmeleri. 1286, Def'â 1, 9.

²⁹⁸ İsrail dışında Yahudiler tarafından Pesah bayramının birinci ve ikinci gecesinde, İsrail'de yaşayan Yahudiler tarafından da sadece ilk gece her Yahudi ailesinde tertip edilen yemek töreni. Bu tören sırasında Hagada denilen ve Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarını anlatan dinî metin okunur. Hazırlanan yemekler Pesah bayramı vesilesiyle hazırlanmış olan özel yemeklerdir.

zamanlarda dahi hiçbir şekilde erkek ve kadın birlikte aynı masada yemek yemezlerdi. Hagada²⁹⁹ seder sofrasında bulunan tüm herkes tarafından bilhassa çocuklar nezdinde İbranice okunur Aramice ve Türkçe'yede tercüme edilirdi. "Mısır'ın on yarası" bölümü seslendirilirken³⁰⁰ evde bulunmakta olan tüm kapların kapağı sıkı sıkıya kapalı tutulurdu. Onlara bu davranışları sorulduğu zaman adetten olduğunu ifade ederlerdi. Pesah'tan bir önceki gün 1 yaşındaki kuzu (Korban Pessah) bir başka ifadeyle (afikomin) kesilerek şefoh'un³⁰¹ okunmasından hemen sonra kızartılarak yenilirdi. Pesah'ın son günü yani 7. Günü erkekler sabahın erken saatleriyle birlikte sinagogda toplanırlar ve seher vaktine kadar Zohar³⁰² ve diğer dini metinleri okuyarak ibadet ederlerdi. Purim bayramından sonra gelen Pesah bayramı için bu bayram gelmeden 15 gün önce hanelerde kaşer ve ekmek bulunan yemekler hazırlanır, bu ikilinin olmadığı yemekler yenmezdi.³⁰³

3.5. Atasözü ve Deyişlerden Örnekler³⁰⁴

*Yahudi dayak yemeden vergisini ödemez/Yahudi bir kişiye "haydi Yahudi cennete gidelim" diye söylenildiğinde "bugün cumartesi değil mi?" diye cevap vermiş/Yeni bir elbise giyen zengin bir adama "güle güle giy", fakir bir adamsa "onu nerden buldun" derler/Bugünkü bir yumurta yarınki bir tavuktan iyidir.*³⁰⁵

Yahudiler ödemek durumunda oldukları vergileri ödemek istemediklerinden zorunluluk olmadığı müddetçe vergi ödemeyi düşünmezler. Yahudilerde cumartesi günü ibadet ve dinlenme günü olarak kabul etmektedirler. Yahudi dini inancına göre kâinatın yaratılışı altı gün sürüp yedinci gün ise Yaradan dinlenmeye çekilmekle birlikte o günü Yahudi halkına mukaddes kılmıştır.

3.6. İktisadi Hayat

Çoğunlukla şehirli bir toplum olmaları hasebiyle hayatlarını idame ettirecek çeşitli sanatlarla, zanaatlarla, donanan ve ticaretle de meşgul olan Diyarbakır Yahudilerinin ekonomik hayattaki etkilerine örnek olarak gösterilebilecek bir çarşı vardır. O çarşı kendi adlarını da

²⁹⁹ Yedi gün süren Pesah bayramının ilk iki gecesinde verilen yemek esnasında okunan dini metin

³⁰⁰ "Mısır'ın on yarası, Tanrı'nın Mısır Firavunu ile konuşup İsrail kav-mini serbest bırakması için bir yandan onu ikna etmek, diğer yandan gücünü de göstermek için Mısır'ın başına yolladığı felâketlerdir. Tevrat'ın "Çıkış" bölümüne göre (Bap 7-8-9) Mısır üzerine birbiri ardına on yara geldi: Nil nehrinin suları kana dönüştü, kurbağalar, zararlı böcekler, tatarcıklar ve at sinekleri Mısır'ı istila etti, hayvanlar veba dan öldüler, herkesi yaralar sardı, ülke dolu sağanağına tutuldu, her tarafı çekirgeler istila etti, üç gün boyunca zifiri karanlık içinde kaldılar ve yeni doğmuş Mısırlı bebekler öldüler.

³⁰¹ Pesah bayramında yemekten hemen sonra okunan dua metni.

³⁰² Aramice yazılmış dini metin

³⁰³ Bali, 2016: 379

³⁰⁴ Medyalı, 1992: 142.

³⁰⁵ Tezokur, 2010: 252.

taşıyan “Yahudi Çarşısı’dır.”³⁰⁶ 4 Mayıs 1841/12 Rebiülevvel 1257 tarihli sicil kaydına göre Hamravat Suyu vakıflarına ait işyerleri arasında 6 Musevi dükkânının bulunduğunu ifade etmektedir. Hem Hristiyanlara hem de Müslümanlara ait dükkânların da bulunduğunu, çarşıda Diyarbakır Yahudilerinin attarlık, bezzaz ve hırdavatçılık meslekleriyle ilgilendikleri anlaşılmaktadır.³⁰⁶ (Görsel 19)

Hristiyanlarla ve Müslümanlarla her çeşit ekonomik ilişkiye giren Diyarbakır Yahudileri, bazen ticaret hayatında başarısızlığa uğrayarak iflas etmişlerdir. Ömür sermayesinde doğal olan bu durum muhakkak ki sadece onlar için geçerli olan bir durum değildir. 26 Mayıs 1852/6 Şaban 1268 yılında dava belgesinde Rahmo veled-i Şalo’nun ekonomik durumunun gün geçtikçe bozulduğunu borçlarını ödeyemediği alacaklılarının onu mahkemeye verdiği ve borçlarının ödeme yoluna gidildiği görülmektedir.³⁰⁷ Alacaklıların isimleri incelendiğinde Rahmo’nun kentte Hristiyan (Mardinli Toma) ve Müslüman birçok şahsa borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Büyük Çarşı’da (Sûk-i Sûltânî) açık arttırma usulüyle satışa çıkan eşyalar tek tek kayda alınmış ve elde edilen tutar alacaklılara dağıtılmıştır. Satılan mallar borçların hepsine yeterli olmamıştır. İflas etmiş tüccarın kirasını bile ödeyemediği “iş yeri kirası Ahmed Halîfe 210” kaydından anlaşılmaktadır.³⁰⁸

Yahudiler bazen alacak-verecek mevzularında birbirlerinden şikâyetçi olmuşlardır. 19 Ocak 1848/12 Safer 1264 tarihinde Yahudi Manusir İsak alacağını toplayamadığı iddiasıyla borçlusu Yakop’u mahkemeye giderek hapsedtirmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus hem davacının hem de davalının Yahudi olmasıdır. Belki de cemaatin önde gelenlerine irtikal eden dava bir neticeye ulaşamadığından dolayı şer’î mahkemeye intikal etmiştir. Hâkim de davacının haklılığına binaen talebi üzerine borçluyu hapsedmiştir.

Mahkeme kayıtları incelediği zaman dikkatleri çeken husus bazen kadınların eşlerine kefil olduğudur. Palo’dan Sadık Ağabey, Yahudi Şamil’den 400 kuruş matlubu için eşi Estel’in kocasına kefile olduğunu anlatarak, eşi borcu ödeyene dek bulunduğu yerden ayrılmaması mevzusunda mahkemeden karar çıkmıştır. Borçlu olan Şamil’in Diyarbakır’dan ayrılarak ailecek muhtemel bir firarın önüne geçmek ve deynin tahsilini gerçekleştirmek gibi sâikler Sadık Ağa’nın kadının yanına gitmesi için yeterli bir sebep teşkil etmiştir. Tüm bu gayretlerin sonucu alınmış gibidir. Çünkü dava kayıtlarında Estel’e kardeşi kefil olmak mecburiyetinde kalmıştır. Böylelikle bir borçlu için iki kefil vaki olmuştur.³⁰⁹

³⁰⁶ Sicilleri, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).” Diyarbakır Şeriyye Sicilleri (MŞH.ŞSC.d.) 3760, 7-8.

³⁰⁷ Kuyumcu Makdîsî İkop’un Yahudi Kuşenbe’den alacağı için 4 Şubat 1848/28 Safer 1264 tarihli kayda bkz: BOA. MŞH.ŞSC.d. 3803, 58. Yine Mazıcı Yani’nin Yahudi Tatar İlu ile oğullarından iddiası için bkz: gös. yer.

³⁰⁸ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3680, 246 29/12/1268 tarihli kayıt

³⁰⁹ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3803, 2. 27 Şubat 1847/11 Rebiülevvel 1263.

Sicil belgelerine göre Diyarbakır Yahudileri arasında baskı yoluyla yasadışı bir şekilde mülk edinmeye çalışan kimselerin olduğu bilinmektedir. Arap Şeyh Mahallesinde ikamet eden Abraham veled-i Moşe, Gari bint-i Moşe'nin Fransız asıllı Ohannes veled-i Bobo'ya mülkünü 475 kuruşa satmasına karşın daha fazla ücret (650 kuruş) vererek mülkü sahiplenmek istemiştir. Bu şekilde mülke sahip olacağını düşünen Abraham, Fransız asıllı Bobo'nun direnişiyle karşılaşmıştır. Tarafların birbiriyle münakaşası Bobo'nun evi yakıp harap etmesine kadar gitmiştir. Sonuç olarak dava kadının önüne geldiğinde Fransız Bobo haklı bulunmuş ve ikinci satışın geçersiz olduğu hükmüne varılmıştır. Verilen kararın memnuniyetsizliğinden dolayı Abraham davayı İstanbul'a taşımış, Gelen emir sayesinde yeniden ele alınan davanın kararında değişik bir şey olmamış, ilk mahkemenin verdiği hükmün arkasında durulmuştur.

Kadı yapılan ikinci satış işlemini butlan³¹⁰ kapsamına girmesinden dolayı geçersiz saymıştır. İslam hukukuna göre batıl bir satış işleminin geçerli olması kabil değildir. Sonuç olarak buradaki ilk satış işlemi tarafların rızasıyla yapılmış ve sonuçlanmıştır. Yapılan bu anlaşmaya rağmen (...hâzır-ı mersûm Bobo zimmiye benim huzûrunda dört yüz yetmiş gurûşa bey' ve temlikden ve teslim eyledikten bir gün sonra eyvân-ı mezkûru bana altı yüz elli gurûşa bey' itmekle ...) ³¹¹ ikinci bir kişi baskı ve fazla ücret verip araya girerek haksız kazanç elde etmeye çalışmıştır. (Görsel 20)

1909 senesinde Parhia Sameh Tet isimli kişi Yahudi cemaatinin önderiydi. Kendisi Siyonist önde gelenlerden Nahum Sokolow'un³¹² Litvanya'nın Vilna kentinde yayımladığı Ha'olam gazetesine gönderdiği ve gazete basılan mektubunda Diyarbakır Yahudilerinin içinde bulundukları kötü perişan durumu acıklı bir şekilde dile getirmiştir.³¹³

3.7. Terekeler

İslam mahkemelerinden bağımsız bir şekilde kendi inanç ve örf sistematiğine göre işleyen gayrimüslim cemaat mahkemeleri ve yetkileriyle ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. Osmanlı arşiv belgeleri ışığında boşanma ve nikâh dışında din adamlarının yetki alanına bırakılan yargılama alanı olmadığını ortaya koyan M. Macit Kenanoğlu miras taksimi mevzusunda da varisler içerisinde gaip ve yaşı küçük kişiler olmadığı sürece taraflardan bir talep gelmedikçe gayrimüslimlerin bu hususta serbest olduklarını belirtmiştir.³¹⁴ Nitekim mirasçılar içerisinde

³¹⁰ İslam hukukunda akdin fâsıd ve batıl olmasıyla alakadar bkz: Bardakoğlu, "BUTLÂN." VI, 476-478.

³¹¹ 30 Aralık 1855/20 Rebiyülâhîr 1272 tarihli dava kaydı için bkz: BOA.MŞH. ŞSC.d., 3706, Aynı davanın sene 1272 tarihli önceki kaydı için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3673, 27.

³¹² İbrani Yazar, modern İbrani gazeteciliğin öncüsü, Dünya Siyonist Teşkilatı'nın lideri.

³¹³ Bali, 2016: 369.

³¹⁴ Kenanoğlu, 2004: 245-266.

henüz yetişkinlik çağına gelmemiş çocukların bulunduğu davalara kadı/mahkeme müdahale ettiği görülmektedir.³¹⁵ (Görsel 21)

Diyarbakır Yahudilerinin 19. Yüzyılda sıklıkla kadı mahkemelerine miras paylaşımı için başvuru yaptıkları görülmektedir. 1839-1873 seneleri arasında on bir Yahudi'nin vefat kaydı sicillerde rastlanmaktadır. Zaman içerisinde vefat eden Yahudi sayısı hakkında sicillerin eksik oluşu ve her vefat durumunun mahkemeye intikal etmeyişi göz önüne alındığında net bir cevap verilememektedir.³¹⁶

Tüm bunlarla birlikte 34 yıllık süreç içerisinde mevcut bilgiler ele alındığında ölen her bir Yahudi'nin mirasının tamamına yakının mahkemeye intikal ettirildiği anlaşılmaktadır. Davaların çoğunluğunu miras konuları oluşturmakla birlikte geriye kalan çok az bir kısmı vasilik ile ilgilidir. Miras gibi kişisel hallere ait davalarda, taraflar arasındaki anlaşmazlıklar başta olmak üzere mahkemelerin adaletli davranması, vefat edenin etrafa borçlu olması, kendi dini-hukuki kısıtlamalarından kurtulma ve tüm tarafları bağlayıcı karar alma arzusu gibi sebepler Diyarbakır Yahudilerinin doğrudan kadıya/mahkemeye müracaat etmesindeki temel sebeplerdir.³¹⁷

Miras kayıtları yakından incelediğinde üç kişinin tereke kaydında “düyûn-ı terekesinden ezyed olduğu hâlde”³¹⁸ yani iflas ederek öldüklerine dair ifadelerin varlığı ve bu oranın genele bakıldığında düşük kalması Diyarbakır Yahudilerinin ekonomik durumlarının normal düzeyde seyrettiğine işaret olarak düşünülebilir.³¹⁹

Tereke ve vesayet davalarının Müslüman ya da başka herhangi bir dine mensup şahısların alakası olmadan ve mahkemeye de intikal etmeden hahamlar nezdinde çözülebilmek seçeneği şüphesiz mevcuttu. Ancak yukarıda anlatılanlardan da anlaşıldığı gibi tatbikat sahasına çok fazla yansımadağı görülmektedir. Tarafların tamamen Yahudi olduğu ve Hristiyan ya da Müslüman kimselere borcun bulunmadığı tereke davalarında dahi Diyarbakır'daki kadıya başvuru yapmışlardır. Kadı, kendisine gelen bu davaları kişilerin din inançlarına ve uygulamalarına bakmaksızın tümüyle İslâm miras hukukuna göre hareket etmiş ve mallarını taksim etmiştir. Bilindiğı gibi Yahudi hukukunun kadınları mirastan mâhkum etmesi ve tüm bunlara dayanarak erkeklerinde kadınlara mal taksim etmek istememesi, mahkemelere/kadıya müracaatlarında en büyük etken olmuştur. Tüm bunlardan dolayı İslam miras hukuku, Yahudi

³¹⁵ 12 Eylül 1844/Evâhir-i Şaban 1260 BOA.MŞH.ŞSC.d., 3768, 17; 11 Temmuz 1862/13 Muharrem 1279 tarihli Yahudi Yahya'nın miras taksimi için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3695,

³¹⁶ Öksüz, 2019: 540.

³¹⁷ Öksüz, 2019: 541.

³¹⁸ 11 Haziran 1842/Evâil-i Cemâziyelevvel 1258 tarihli Nesim'in tereke taksimi için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3775; Haziran 1849/Evâsıt-ı Receb 1265 tarihli Şalo'nun tereke taksimi için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3707; 26 Haziran 1859/25 Zilkade 1275 tarihli İshak'ın tereke taksimi için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3748.

³¹⁹ Öksüz, 2019: 541.

kadınlar için kendi şeriatının ve cemaatinin kısıtlamalarından bir kurtuluş yolu olmuştur diye söylenebilir.

Tereke davaları, son çözümlemede şehirdeki Yahudilerin kendi dini inançları ve uygulamaları dışında tümüyle farklı normlarla işleyen mahkemelere din adamlarını, önde gelen uluları ve cemaatlerini karşılarında alarak başvurdıkları ve İslam hukukuyla etkileşim içinde olduklarını işaret etmektedir. Diyarbakır Yahudilerinin kendi inançlarında bulamadıkları haklarını İslam şeriatında aramaları yaşadıkları toplumun esas unsurundan kopuk olmadıkları ve örf – adetleri bildiklerini düşündürmektedir. Nitekim tüm bu davranışların noktasında Diyarbakır Yahudi cemaati sıra dışı değildi. Osmanlı imparatorluğunda ve daha önceki devirlerde de yaşayan Yahudilerin çok sıklıkla İslam mahkemelerine başvuru yaptıkları bilinmektedir.³²⁰

Bu durum Yahudilerle Müslümanların sosyal kaynaşması gibi algılanmıştır fakat sosyal kaynaşmadan ziyade bir hukuk mevzusudur. Mustafa Öksüz buradaki görüşünde Diyarbakır Yahudilerini toplumdan bağımsız gibi görmekte ancak bu Yahudi halkı için mecburi bir durumdur.

3.8.1.Diyarbakır Yahudilerine Ait Anlatılar

M. Hadi Tezokur ‘Diyarbakır Yahudileri’ isimli makalesinde: Yahudiler hakkında bilgi edinmek için, Gâvur Mahallesi yani şu an ki hançepek olarak bilinen mahallede yaşayan ve zamanında Yahudileri görmüş olan Zeyni Ecel, Antoni Zor ve Hacı Mahfuz Uçar ile yaptığı mülakatta Diyarbakır Yahudilerinin ekonomik ve sosyal yapıları hakkında kayda değer bilgiler elde ettiğini söyler. Antoni Zor, 1939 doğumlu Hançepek mahallesinin en yaşlı yerlilerinden olup Ermeni asıllıdır. Diyarbakırın Surp Girigos Ermeni Kilisesinin yakınındaki yıkıntıda yaşamaktadır. M. Hadi Tezokur, Antoni Zor ile yaptığı mülakat hakkında birtakım bilgiler verir.³²¹

Antoni;³²² Diyarbakır Yahudileri Gavur Mahallesinde yani şu an ki ismiyle Hasırlı diye bilinen Mahallenin Gavur Meydanı civarında yaşarlardı ve kendilerine ait bir mabetleri vardı. Diğer insanlardan ayrı bir mekânda yaşayan Yahudiler iki odalı ve toprak evlerde ikamet ediyorlardı. Hançepek’te farklı dini gruplar yaşamakta olup bu insanların birlikte kardeşçe yaşadığını, hiçbir sorun yaşamadığını ve eski günlerin özlemine duyduğunu aktarıyor bir Hristiyan olan Antoni Zor. Eski ayakkabı, pantolon, gömlek gibi eşya satımıyla uğraşan eskici

³²⁰ Öksüz, 2019: 542.

³²¹ Tezokur, 2010: 253.

³²² Tezokur, 2010: 253. Antoni ile yapılan mülakat Tarihi 2003 yılıdır. Mülakattan sonra hastalandığından dolayı İstanbul’a götürülmüş ve İstanbul’da vefat etmiştir.

dükkânının sahibinin Yahudi olduğunu, o sıralarda kendisinin de kahveci olarak çalıştığını ve komşu olduklarını ifade etmiştir.

Zeyni Ecer³²³; 1925 doğumlu Hançepek (Hasırlı) Mahallesi Bahçecik Sokakta Sinagog olduğu söylenen evin hemen bitişiğindeki evde oturmaktadır. Zeyni Ecer çocuğuyla beraber yaşamakta ve küçük bir bakkal dükkânı vardır. Ecer, zamanında Yahudilerle komşuluk yapmış olup Yahudi komşuları ile ilgili sorulan tüm sorulara yaşına rağmen samimiyetle ve güzel bir şekilde yanıtlamıştır.

Sosyal Yaşantılar:

Diyarbakır Yahudilerinin sosyal yaşantıları genellikle dini şeriatın dışına çıkmamıştır. Giyim kuşam, ticaret gibi konularda yöre halkıyla benzerlik göstermekle birlikte yemek, alışveriş, evlilik, vb. durumlarda kendi dinlerinin uygulamalarına sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır.

Zeyni: Yahudilerin hayat yaşantılarının pek farklı bir yönü yoktu. Giyim ve kuşamları aynıydılar. Yalnızca kutsal günleri olan cumartesi günü farklı bir yaşantıları vardı. Cumartesi günleri onlar için yaşam duruyordu. Çocukları dahi cumartesi günü hastalansa kalkıp da çocuklarına bakmazlardı. Para karşılığında bütün işleri başkalarına yaptırırlardı. Ekmeklerini ve yemeklerini biz Müslüman hanımlar pişirirdik. Cumartesi günleri kavun çekirdeğini alıp akşama kadar kaya üstünde otururlardı.³²⁴ Bugünde onların bu faaliyetinden kalan bu çekirdek gavur çekirdeği diye isimlendirilmektedir.

Fiziki yapıları:

Zeyni: Fiziki yapıları doğunun diğer insanlarından farksızdılar. Onlar için pazar, sokak ve kahve fark etmeksizin çok dürüst ve samimi insanlardı. Dışarda hal ve tavırlarına çok dikkat eder ve önem gösterirlerdi. İlişkilerine baktığımızda komşuluk ilişkileri de oldukça iyiydi. Yaşlı erkekleri şalvar giyerdi, gençleri ise pantolon, gömlek giyerdi.³²⁵ Kadınlardan genç olanları çarşaf, yaşlı olanları sıradan elbiseler giyerdi. Dil olarak da çok iyi Kürtçe ve Türkçe biliyorlardı. Diyarbakır şivesini çok iyi konuşurlardı. Kendi aralarında da İbranice konuşurlardı. Dürüst ve zararsız insanlardı biz Müslümanlardan çok Ermenilere daha yakın duruyorlardı. Bizimle pek konuşmazlardı. Nadirde olsa Ermenilerle kız alıp verirlerdi.³²⁶

³²³ Tezokur, 2010: 253. Zeyni ecer ile yapılan görüşme tarihi 2003 yılıdır.

³²⁴ Tezokur, 2010: 253.

³²⁵ Yahudilerin ak tülbind sarınmasının yasak olduğu ifade edilmiştir. Diyarbakır Beylerbeyine ve Amid Kadısına gönderilen hükümde (98611578), Yahudi ve Nasrani taifesinin dışında giydikleri libaslar Müslüman libasından tefrik olunamadığı, hamamlarda dahi alamet taşımadıklarından, Müslüman olup olmadığı belirtilip, Gayrimüslimlerin hariçte kefereye mahsus elbise giyinmeleri ve hamamlarda alaca fûta' tutunmaları emredilmiştir. Eroğlu, 2004: 13.

³²⁶ Tezokur, 2010: 253.

Aysel: 61 Yaşında A. B. İsimli kadın 1972 yıllarında İlknur ve Şebnem isimli iki gayrimüslim sınıf arkadaşım vardı ve onlar Din Kültürü dersine katılımdan muaf tutuluyorlardı. Ramazan aylarında bizlere çok saygı duyuyorlardı. Onlardan geriye Diyarbakır'da Yahudi çekirdeği olarak bilinen Kavun çekirdeği kaldı. Çocukluğumda Hristiyanların Paskalya bayramında hazırlamış oldukları renkli yumurtalar ilgimizi çekerdi ve bizde gider o yumurtalardan alırdık. Diyarbakır'da haftada bir gün hamam kültürü vardı ve bu hamamların bazılarında Yahudiler işçi olarak çalışırdı. Halkın temizliğe verdiği önem Diyarbakır Camilerinde de kendini gösterir. Camilerde bulunan gusülhaneler bu duruma en iyi örnektir.³²⁷ Diyarbakır Camilerinde bulunan gusülhaneler Yahudi sinagoglarındaki mikve yapılan havuzlara benzerlik göstermektedir. Bu durumdan anlaşıldığı üzere Diyarbakır'da Müslümanlarla Yahudiler kültürel ve dini bir uyum içindedir.

Yahudilerin Kendi Kültürlerine Ait Yemekleri

Diyarbakır Yahudilerinin en çok sevdikleri yemek köfte, paça ve sarmaydı. Onlara çok gitmediğimiz halde onlar bize gidip gelirdi. Bize “ekmek haram olmaz Kirve ekmeği yiyebilirsin” derlerdi. Mümkün olduğunca biz onların bir şeylerinden yememeye çalışırdık. Bir hayvan kesecekleri vakit biz Müslümanlara gelerek kestirirlerdi çünkü bizde yiyebilelim diye.³²⁸ Tezokur'un '*Diyarbakır Yahudileri*' isimli yazısında 80 yaşındaki Hacı Mahfuz Uçar'ın mahallenin en eski yerleşimcisi olduğunu ve onunla görüştüğünü aktararak şöyle der: Hacı Mahfuz UÇAR'ın³²⁹ verdiği bilgilere göre Yahudi Havrası 1948 yılına kadar bulunuyordu. Bugün bile yeri belli olan Yahudi Mezarlığı vardı. Saray Kapı Dicle eteğindedir. 1950-1960 seneleri arasında Sofi Galip adıyla tanınan (Mardinli Galip) 1950-1960 yılları arasında kahve çalıştırırdı. Kendisini zehirlemeye çalıştığı söylenen Yahudi bir doktoru öldürdüğü için Galip Efendi suçluydu. Yunus (Yona) ve babası Josef diye bilinen bu iki kişinin buğday pazarında dükkânları vardı ve varlıklıydılar. Yona tefecilik yapıyordu ve Galip Efendi kahve işletirken onlara karşı değişik davranışlarda bulunurdu. Son olarak da Deli Feride vardı Diyarbakır'ın son Yahudisiydi. Deli olsa da sürekli şunu söylerdi “Ben biraz Yahudiyim, biraz da Müslümanım” Etrafta gezinen bir meczuptu kendisi. Yardım konusunda Müslümanlar el uzatıyordu.³³⁰

O günleri anlatırken gözleri nemlenen Hacı Mahfuz Uçar şöyle söylüyor “Şemo vardı. Göç edeceği vakit benimle vedalaşmış, hüzünlü bir ayrılık yaşamıştık. Yıllar sonra onun oğlu Miro memleketine gelip beni ziyaret etti. İsrail'den geldiklerini ve burada yaşadıkları müddetçe

³²⁷ Aysel B. 01.06.2022 kayıtlı görüşme.

³²⁸ Tezokur, 2010: 253.

³²⁹ Tezokur, 2010: 253. Yapılan mülakat tarihi 2005 Haziran ayıdır.

³³⁰ Tezokur, 2010: 254

yardımcı olduğun için teşekkür ederiz dediler. 2002 yılının Haziran ayıydı. Anlatımına şöyle devam ediyor; Güvenilir insanlardı Diyarbakır insanları, büyüklerimiz bize hep Ermenilerin evinde yemek yememizi ama Yahudilerin evinde yatmamızı söylerlerdi. Diyarbakır Yahudilerine halkın güvendiğini bu sözlerle anlamış oluyoruz bunun yanında Yahudilerin sünnetli olmasından dolayı da Müslümanlara daha yakın olduğu ifade edilmiştir.³³¹

Halk arasında kilise olarak bilenen kaynaklarda Yahudi havrası olarak bahsedilen havra Hasırlı Mahallesi Bahçecik sokakta yer almakta ve Diyarbakır'ın merkezinde bulunan tek havra olduğu bilinmektedir. Şu an kalıntılarından başka bir şey kalmamıştır.³³²

Netsah Israel isimli Sinagog'u Kudüs'te Diyarbakırlı Yahudiler kurmuştur. (Görsel 22)

3.8.2. Diyarbakır Yahudilerine Dair Bir Halk Hikâyesi

Diyarbakır Yahudileri'nin halk hikayelerinde, hikâyenin ortaya çıktığı dönemin sosyal, siyasal ve kültürel özellikleri halkın da anlayacağı şekilde sade bir dille ifade edilmiştir. Bu hikayeler ağızdan ağıza dolaşarak Yahudilerin kültürlerini aktarmalarına yardımcı olmuştur.

Yahudi Ayakkabı Tamircisi ve Kürt Haydut³³³

Diyarbakır kentinde, Türkiye ile Suriye sınır hattında çok eski zamanlardan bu yana büyük bir Yahudi cemaati vardı. Bunların çoğunluğu zanaatkârdılar. Terzi, ayakkabı, palto imalatında kullanılan derileri tabaklayan debbağlar. Bunların arasında, uzak beldelede yaşayan Kürt çiftçilerine ve aşiretlere yiyecek içecek ve ayakkabı teminini sağlayan tüccarlar da vardı. Yahudi ayakkabı tamircileri gittikleri köylerde halkın ayakkabılarını tamir ederek ve bunun karşılığında pirinç, keçi kılı, kuzu yünü ve geceleri aydınlatmada kullanılan çam reçinesi gibi benzer şeyleri alarak bir beldeden diğer beldeye dolaşıyorlardı. Miladi Temmuz-Ağustos (Tammuz-Ab) aylarında bir gün tacir Jacob ben Hawwah³³⁴ ismine çalışan bir grup ayakkabı onarımcısı köylere gönderilmişti. Bu kişiler gittikleri köylerde çalışarak yine iş bitene kadar o köylerde konaklardı. Onarımcı bu zanaatkârlar dikmek için derileri kalmayana dek takribi 10 gün çalıştılar. Tüccar Jacob emekçilerine bir liste vererek onları ayakkabı tabanı için daha iyi olan tabaklanmamış sığır derisi ile diğer deri çeşitlerinin yanı sıra çeşitli malzemeleri alıp getirmeleri için şehre geri gitmelerini söyledi. Kente geri dönen ayakkabı tamircileri ihtiyaç duydukları malzemeleri satın aldıktan hemen sonra derileri suya koyarak ıslattılar, kuruttular, torbalara koyduktan sonra, torbaları yedi eşeğe yükleyerek ve tekrar köylere dönmek üzere yola

³³¹ Tezokur, 2010: 254.

³³² Tezokur, 2010: 254.

³³³ Medyalı, 1992: 127-131.

³³⁴ Havva oğlu Yakub. İnsanlar genellikle bir nevi lâkap gibi balarının isimleriyle tanınıyordu. Ancak baba vefat edince annenin adı kullanılırdı.

koyuldular. Bu küçük kervan yalnızca beş Yahudi'den oluşuyordu. Dağ patikaları vasıtasıyla hedeflerine doğru yavaş yavaş ilerliyorlardı. Gün batışı esnasında bu beş adam bir pınarın etrafında konakladılar. Etraftaki dağlarda kurt, ayı, tilki gibi vahşi hayvan tehlikelerine karşı beş Yahudi'nin her biri teker teker vardiya şeklinde nöbetleşerek gece boyunca sırayla gözcülük yaptılar. Geceleyin nöbet bekle sırası çırak Jacob'undu (Medyalı 1992). O grubun en genci idi fakat cesurlukta da en iyisiydi. Jacob çalınmamaları ve kaçmamaları için uyuyan arkadaşlarının ayaklarına bağlanmış olan eşekleri gözetleyerek kamp etrafında tur atıyorken, ona doğru yaklaşan parıltılı bazı ışıklar gördü ve bunların bir kurdun gözleri olduğunu fark etti. Hakikaten de biraz sonra, hepsi av arayan kurtların gözlerine ait böyle birçok ışık gördü. Jacob ne yaptı? Fitilinin ve çakmağının yardımıyla bir ateş yakarak kurtları ateşle korkuttu ve uzaklaştırdı. Ertesi gün yollarına devam ediyorlardı. Öğle vakti, güneş tam kafalarının tepelerine vururken beş Yahudi bir ağacın gölgesinde konaklamaya karar verdiler. Hububat ve ot karışımıyla hayvanlarını yemledikten hemen sonra oturmuş kendi yemeklerini yerlerken onlara doğru yaklaşan uzun boylu birini gördüler. Bu fişeklikler kuşanmış ve elinde tüfek olan bir Kürttü. Kürt adamları selamlayarak kendisine bir sigara sarmak için Jacob'dan biraz tütün talep etti. Jacob tütün kesesini ve çakmağını ona uzattı fakat Kürt adam tek bir şey dahi söylemeden onları alarak cebine koydu. Jacob Kürdün bu davranışını görerek hemen ondan sakındı ve onun anlamaması için arkadaşlarına dönerek Arapça³³⁵ şöyle seslendi: “Bu Yahudi-olmayanın silahını hemen elinden almalıyız yoksa niyeti kötü. Mutlaka bizi öldürecektir. Çünkü bizim kanları Hefker (terk edilmiş mülkiyet) olan Yahudiler olduğumuzun farkına vardı. Bundan dolayı ondan önce hemen harekete geçmeliyiz!” Jacob'un harekete çağırdığı diğer dört kişi eşlerini ve çocuklarını evde bıraktığını düşünerek korkarak titreyerek oldukları yerde kalakaldılar ve Jacob'un çağrısına cevap vermediler. Mamafih cesur Jacob düşüncesinden vazgeçmeyerek kötü niyetini önceden anlayabilmek için Kürdü yedi gözle izledi. En sonunda bir kenarda bekleyen ve hiçbir yararı olmayan arkadaşlarına rağmen kendi başına, Kürdün pınardan su içmek için öne doğru eğildiği bir andan faydalandı. Hemen bulunduğu yerden zıplayarak Kürdün sağ elinin üzerine bastı ve güçlü elleriyle silahını ele geçirdi. Ayağa kalkması için Kürde fırsat vermeyerek mermileri doldurdu ve hafifçe tetiği çekti. Sonra Kürde, cebine koyduğu tütün kesesiyle çakmağı geri vermesini ve bütün fişekleri teslim etmesini emretti. Cesur Jacob'un sadece uyanık olmakla kalmadığını ve her an tetiğe basabileceğini anlayan Kürt tüm eşyalarını ona teslim etti. Daha sonra arkadaşlarına onu sımsıkı bağlamalarını

³³⁵ Hikâyenin bir başka kısaltılmış şeklinde Arapça yerine yeni Aramice denilmektedir. Belki “İbrit” (İbranice) yerine yanlışlıkla “Arbit” (Arapça) kullanılmış olabilir. Zira bu yöredeki Yahudiler, Yahudi olmayanlarla olan ilişkilerinde Yahudi olmayanların konuşulanları anlamaması için kendi aralarında İbranice konuşuyorlardı.

emretti. Kaçıp kurtulamayacağı bir şekilde tüm önlemleri alarak onu eşeklerden birine sımsıkı bağladılar. Kürt eşiğin arkasında Jacob'da hemen arkalarında elinde silahla onları kollayarak dağ yoluna devam ettiler. Yol üzeri ilk köyün yakınlarında yaşlı bir kadın ile karşılaştılar. Kadın elleri bağlı Kürt hırsızını görünce “İşte aşiret adamlarının ve köy halkının masum kanlarını döken ve en iyi mallarını çalan zalim katil! diye seslendi. Kervan dağın tepesine geldiği zaman Jacob elindeki silahla havaya üç el ateş etti. Silah sesini duyan bölgede bulunan bir aşiret çadırından 25 atlı hızlıca geldi. Yahudilerin esirini gördükleri zaman çok şaşırdılar. Hemen aşiret ağası Abdulkadir'e haber verdiler. Abdülkadir orada bulunanların tamamını taştan yapılmış konağına davet etti. Aşiretin en büyüklerinden ve aşiret ağası Abdulkadir'in kardeşi olan Şeyh Süleyman, hırsız olan bu adamı Yahudilerin yakaladığı için Tanrı'ya dua etti ve Jacob'a seslenerek ‘Sen ve arkadaşların büyük bir beladan an meselesi kurtulmuşsunuz’ dedi. Hırsız adam, Abdulkadir ve kardeşi Süleyman'ın eğilerek elini öptü, fakat bu kendini acındırma gösterisi ona bir fayda sağlamadı. Aşiret üyeleri birkaç gün önce atlarını çalan hırsızın bu kişi olduğunu biliyorlardı. Suçunu kabul edene kadar ve atları nereye sakladığını söyleyene dek onu kamçılادılar. Bölgedeki bulunan tüm köylere ünlü hırsızın yakalandığını bildirmek için dağların tepesine kır ateşleri yakıldı. Ertesi gün hırsızın yakın akrabaları ve aşiret reisleri fidyesini ödeyerek onu kurtarma amacıyla çadıra geldiler. Aşiret üyeleri kendi kurallarına göre onu yargılamadan serbest bırakılmasını kesinlikle kabul etmediler. Esirin serbest kalması için yapılan görüşmeler sonuç vermedi. Bundan dolayı hırsızın ait olduğu aşiret üyeleri Abdulkadir'in aşiretine harp ilan ettiler. Hiçbir taraf net bir üstünlük elde etmeksizin savaş tam üç gün sürdü. Dördüncü gün kendisinin Hz. Muhammed (sav)'in soyundan geldiğini kabul eden bölgenin büyük şeyhi Zefrullah Şah, elinde iki taraf arasındaki bu anlaşmazlığın bitmesi için ve barış yapma zamanının geldiğini gösteren bir beyaz bayrak taşıyarak bölgeye geldi. Zefrullah Şah'ın bölgeye gelmesiyle birlikte hırsızın sıkı silahlı koruma altında tutulduğu bu savaş her iki taraf tarafından durduruldu. Büyük şeyhin emriyle Abdulkadir'in çadırında bölgenin tüm şeyhleri ve aşiret reisleri bir araya geldiler. Sonra büyük Şeyh yüksek bir şekilde şöyle söyledi: “Önce hırsız tesirsiz bir şekilde bize teslim eden Yahudilere teşekkür edelim.” dedi. Sonrada eşkıyanın yanına getirilmesini emretti ve ona sordu: “Neden pusu kuruyor, yolcuları gasp edip masum kanı döküyorsun?” Hırsız cevap verdi: “Hayatımı bu şekilde kazanıyorum. Geçimimi bu şekilde sağlıyorum.” Şeyh devam etti: Tütün ve çakmak çalma gibi şeylere hayatını kazanmak mı diyorsun? Bu dağ eşkıyalarının yapacağı bir şey değil sıradan hırsızların yaptığı adi bir şeydir. Sonra Şeyh, hırsızın öldürülmesine ve aşiretinin de Suriye sınırının ötesine sürülmesini emretti. Abdulkadir'in aşiretinden çalınan silahlar ve atlar geri getirildikten sonra hüküm yerine getirildi. Büyük Şeyh Zefrullah Han ayrılacağı vakit Jacob'u kutladı, ona birçok

hediyeler vererek şöyle dedi: “Musa Peygamber Yahudilerin öldürmesini yasakladı.”³³⁶ Bu yüzden hırsız kendi elleriyle öldürmeyip aşiret kurallarına göre mahkûm edildiği bu çadır kampına getirmekle iyi yaptın.”

Anlatılan bu hikâye de beş Yahudi tüccarın iş için çıktıkları yolda başlarına gelen bir olay anlatılmaktadır. Hikâyede cesur bir Yahudi tüccarın Kürt bir hırsıza denk gelmesi ve onu yakalayıp hırsız öldürmeden en yakın köyün aşiret ağasına teslim etmesi, hırsızın ailesinin bu köye savaş açıp ortalığı karıştırması üzerine bölgenin büyük şeyhi Zefrullah Şah’ın gelmesi, yaşanan olayları dinleyen Zefrullah Şah’ın Yahudilere hırsız yakaladıkları için teşekkür etmesi ardından hırsızla konuşmaları sonucu hırsızın öldürülmesine karar verilmesi son olarak da Şeyh Zefrullah Şah’ın hırsız yakalayan kişiyi tebrik etmesi anlatılmaktadır. Bu hikâyede vurgulanmak istenen kısım Şeyh Zefrullah Şah’ın hikâyesinin sonunda “Musa Peygamber Yahudilerin öldürmesini yasakladı.” sözü ile Yahudilik hakkında önemli bir bilgi aktarmıştır.

3.9. Muhtar

5 Temmuz 1852/17 Ramazan 1268 tarihli dava kayıtlarından Yahudi mahallesinde Rahmo isimli bir şahsın belirli bir müddet görev yaptığı (1842’lerde) anlaşılmaktadır.³³⁷ Bahsedilen dava kaydından on sene önce muhtarlık yapan Rahmo, yaptığı işin karşılığında ücretinin ödenmemesi ve haklarının yenilmesi iddiasıyla mahkemeye/kadıya başvuru yapmıştır. Mahkeme Rahmo’dan davasında haklı olduğunu ispatlayacak bir delil talep edince o herhangi bir belge ibraz edememiştir. Rahmo’nun iddiasının doğru olup olmadığı Diyarbakır Yahudi cemaatine sorulduğunda onlar, on sene önce muhtarlık yaptığını kabullenmekle beraber hizmetinden dolayı bir ücret ödeyecekleriyle ilgili herhangi bir taahhüt yapmadıkları üzerine yemin etmişlerdir. Ortada başka herhangi bir delil olmayınca da mahkeme yemini yeterli görerek Rahmo’nun aleyhine cemaatin ise lehine hüküm vermiştir.³³⁸

Davanın sonundaki “*huzûr-ı ‘âlîlerine i‘lâm olundu*” ifadesinden anlaşıldığına göre muhtarın mahkemenin vermiş olduğu kararın memnuniyetsizliği ile işi İstanbul’a taşıdığını göstermektedir. Devlet merkezi, Diyarbakır’da yaşanan bu olay üzerine tartışmanın halledilmesini, tarafların yeniden dinlenmesi ve delillerin tekrar toplanıp değerlendirilmesini talep etmiş fakat davanın kararında değişen herhangi bir şey olmamıştır. Dava muhtar Rahmo’nun aleyhine neticelendirilmiştir.³³⁹

³³⁶ *Kitab-ı Mukaddes*. Tevrat’ta (Çıkış Bap 20 ayet 13) yer alan “Öldürmeyeceksin” şeklindeki emir kastedilmektedir.

³³⁷ 5 Temmuz 1852/17 Ramazan 68 tarihli mahkeme kaydı için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3702

³³⁸ 17 Ramazan 68/5 Temmuz 1852, BOA.MŞH.ŞSC.d., 3702 [v. 14b]

³³⁹ Öksüz, 2019: 543.

Tüm bu belgeler incelendiğinde Muhtarın Diyarbakır'daki mahalli idarecilerin izni olmadan sadece cemaat onayı ile görevini yerine getirdiği ve hizmet ettiği kişiler arasında da ücrete ilişkin bağlayıcı bir sözleşmenin bulunmadığı mahkeme kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1839-1873 seneleri arasında arşiv kayıtları incelendiğinde başka herhangi bir muhtarın ismine rastlanılmamış olması muhtemelen cemaatin maaş karşılığında bir kişiyi çalıştırmak istememesinden kaynaklandığını işaret edebilir. Cemaat ile Rahmo'nun sürtüşmeleri ücret konusundan kaynaklandığı dikkate alındığında Diyarbakır Yahudilerinin muhtara ödeme yapma mevzusunda çokta hevesli olmadıklarını gösterir. Anlaşılan bu tarihten sonra kimse böyle bir teşebbüste bulunmamıştır.

Yahudiler arasındaki tartışmaların cemaatin önde gelen uluları ve din adamları tarafından engellenememesi, çözüm bulunamaması bir diğer önemli husustur. Genelde bu tip hadiseler karşısında cemaatin içinde çözülmesi ve alınan her türlü kararında taraflar açısından bağlayıcı olması beklenmektedir. Fakat arşivler incelendiği zaman görünen o ki tatbikat konusunda işlerin bu şekilde yürümediği ve çoğu davanın cemaatin önde gelen uluları ve din adamları tarafından çözülemediği dolayısıyla da kadıya/mahkemeye intikal ederek İslam hukukunun yani şer'-i şerifin temel alındığı izlenmektedir. Bu dava ve benzerleri olmak üzere İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlı imparatorluğu özelinde de Müslüman ya da gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın mahkemelerin toplum nezdinde kuşatıcı, adil ve bağlayıcılığa, caydırıcılığa sahip olduğunun bir işaretidir.

Çalışmamızda ele aldığımız davalardan da anlaşıldığı üzere Diyarbakır'daki kadılar, dava önlerine geldiği zaman tarafların hangi dine, cemaate, mezhebe mensup olduğuna bakmaksızın tamamen örfi/şerî kıstaslara bağlı kalarak adilane hüküm vermişlerdir.³⁴⁰

3.10. Milletbaşı ve Milletvekili

Muhtarın dışında cemaatte görev yapmış bir milletvekiline ve iki milletbaşına rastlanılmaktadır. 26 Haziran 1859/25 Zilkade 1275 tarihli dava kaydına göre³⁴¹ İshak isimli birinin tereke kaydında Arap Şeyh Mahallesi'nde mülk sahibi olarak Milletbaşı Yako'nun adı geçmektedir. 15 Temmuz 1862/17 Muharrem 1279 tarihli arşiv kaydına³⁴² gelindiğinde Yako'nun Diyarbakır Yahudileri Milletbaşılığı vazifesini icra ettiği görülmektedir.

Yahudi Abraham isimli kişinin darbına ilişkin tutulan mahkeme kayıtlarına göre Milletvekili Abraham veled-i Yıldız ile Milletbaşı David veled-i Yako'nun isimlerine

³⁴⁰ Bkz; Bu çalışmanın üçüncü bölümü, 80-82.

³⁴¹ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3748,

³⁴² BOA.MŞH.ŞSC.d., 3695,

rastlanılması, 18 Ekim 1864/17 Cemaziyelevvel 1281'de³⁴³ milletbaşılık koltuğunda bir vazife değişikliğinin yaşandığını ifade etmektedir. David'in babasının adı olarak Yako'nun anılması milletbaşılık görevinin babadan oğula geçtiğini göstermektedir. Görünüşe bakılarak Yako 1862-1864 yılları arası bir tarihte hayatını kaybetmiş veyahut kendi isteğiyle bu vazifeyi bırakmış olabilir. Yako adına açılan bir tereke davasının bulunmaması bu durumun kesin olarak tespit edilmesi hususunda engel oluşturmaktadır.³⁴⁴

Sicil kayıtlarının yetersizliği ve diğer önde gelenlerin yaptığı gibi Yahudi ileri gelenlerinin mahkemeye gerek duymadan kendi aralarında miras taksimi yapmaları dava kaydının bulunmamasının temel nedeni olarak zikredilebilir. Varislerin birbirleriyle olan anlaşmazlığı, ölen kişinin üçüncü şahıslara olan borcu veyahut alacağı gibi nedenlerle miras davaları mahkeme ile sonuçlanmıştır. Eğer zikredilen bu sıkıntılar yoksa günümüzde de olduğu gibi mal taksimi sulhen çözülmüştür diye söylenebilir.³⁴⁵

Millet başlarının vazife sürelerinin ne kadar olduğu belirli değildir. Dava kayıtlarının tarihlerine bakıldığı zaman bir değerlendirme yapılması olanaklı gözükmemekle beraber bu tip görevlerin süresi kişilerin sorumluluğunda kalması olasılık dâhilindedir.³⁴⁶ Muhtemelen Yako 1841-1863 yılları arasında vazifesini yerine getirmiştir. Fakat bunun net bir bilgidен çok tahmine dayandığını ifade etmek gerekir.

18 Ekim 1864/17 Cemaziyelevvel 1281 tarihli zikrolunan dava kaydına göre Abraham veled-i Yıldız isimli bir kişiden milletvekili olarak bahsedilmektedir. Milletvekili ile Milletbaşı arasında vazife ya da yetki hususunda nasıl bir farkın olduğu bilinmemektedir.

1835 senesinde padişah fermanı ile Abraham Levi'nin imparatorluktaki bütün Yahudilere hahambaşı olarak atanmasıyla, Osmanlı Yahudileri tek bir yerden yönetilmek istenmiş ve taşrada bulunan cemaatler arasında bir uyum sağlama konusunda da çaba gösterilmiştir. Fakat Yahudi cemaatlerinin kendi iç dizaynları merkezî bir yönetime izin vermediğinden dolayı İstanbul'da bulunan hahambaşıya taşradaki cemaatlerin itibar göstermemesi hasebiyle devlet erkânı Abraham Levi'nin tayin edilmesini hemen takip eden yıllarda Bursa (1835), Edirne (1835), Kudüs (1841), Saraybosna (1840), Trablusgarp (1874), Bağdat'a (1849) hahambaşı tayin etmek mecburiyetinde kalmıştır.³⁴⁷

Tanzimat sonrası devlet teşkilatının modernleşme süreci aynı anda gayrimüslim ögelerin yeniden teşkilatlanmasını da zorunlu kılmıştır. Gayrimüslim cemaatler içerisinde en dağınık olan ve tabiri caizse de en düzensizi Yahudiler, 21 Mart 1865/23 Şevval 1281 yılında

³⁴³ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3713,

³⁴⁴ Öksüz, 2019: 544.

³⁴⁵ Öksüz, 2019: 544.

³⁴⁶ Öksüz, 2019: 544.

³⁴⁷ Avcı, 2020: 123.

Hahamname Nizâmnâmesi ile disiplin, âsâyîş, düzen altına alınmaya yani Hüs-ü tedbir ve basiret ile muhafaza edinmeye çalışılmıştır.³⁴⁸

Hahamname Nizâmnâmesi ile birlikte Cismani, Umumi ve Ruhani olmak üzere üç meclisin oluşturulması kararlaştırılmış fakat başta muhafazakâr Yahudilerin direnişi ve diğer Yahudi cemaatlerin içyapıları Hahamname Nizâmnâmesi'nin kâğıt üzerinde kalmasına sebep olmuş ve uygulanmamasına yol açmıştır.³⁴⁹

3.11. Cizye

Gayrimüslim toplumunun erkeklerinden alınan ve baş vergisi anlamına gelen cizye, Hanefi fıkına göre Müslüman memlekette bir yıldan fazla yaşayan her Yahudi'den alınırdı.³⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğunda cizye mükelleflerin mali durumları nispetinde alâ, evsat ve edna olmak üzere üç tasnif şeklinde tahsil edilirdi. 1856 yılında Islahat Fermanı ile önce lağvedilerek daha sonraları ismi “Bedel-i Askeriye” vergisine dönüştürülen uygulama 1907 senesine kadar devam etmiştir.³⁵¹

Önemli bir gayrimüslim nüfusa sahip olan Diyarbakır kentinde cizye vergisinin tahsiline yönelik 28 Şubat 1713/2 Safer 1115³⁵² ile 30 Ağustos 1746/12 Şaban 1159³⁵³ tarihli kayıtlı sicillerde rastlanılmakla birlikte 1839-1873 tarihleri arası ne cizyeye nede daha sonraları bedel-i askeriyeye dönüştürülen uygulamaya ilişkin herhangi bir kayıt bulunamamıştır. Bedel-i askeriye ve cizye kayıtlarını bünyesinde içeren siciller günümüze intikal etmemiştir. Fakat Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı cizye defterleri, şehirdeki gayrimüslimlere ve dolayısıyla da Yahudilere yönelik kısmî bilgileri içermektedir.³⁵⁴

17 Mart 1839/1 Muharrem 1255 tarihli cizye defterine göre Diyarbakır Eyaletinde 69 alâ, 17579 evsat ve 7749 ednâ cizye yükümlüsü ikamet etmektedir.³⁵⁵ Fakat Tanzimat'ın ilan edildiği yıla ait bu defter, şehirdeki cizye yükümlülerinin kimler olduğuna dair detaylı bir bilgi vermez. Nisan 1836/Muharrem 1252³⁵⁶ tarihli cizye defteri, 27'si evsat (30 para) ve 111'i ednâ (15 para) olmak üzere toplamda 138 Yahudi cizye yükümlüsünün kentte yaşadığını ifade etmektedir. Bu bilgi temel alındığında 1839 senesi içinde aynı durumun geçerli olabileceği düşünülebilir.

³⁴⁸19 Mart 1865/21 Şevval 1281 tarihli BOA, İrade Meclis-i Mahsus, 1257.

³⁴⁹ Avcı, 2020: 124-125. Osmanlı Yahudileri'nin XIX. Yüzyılda yaşamış oldukları reform süreci için bkz: Stanford J. Shaw 2008: 230-294.

³⁵⁰ Erkal, 1993. 42-45.

³⁵¹ İnalçık, 1993: 48.

³⁵² BOA.MŞH.ŞSC.d., 3775,

³⁵³ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3775,

³⁵⁴ Öksüz, 2019: 545.

³⁵⁵ BOA.D. CMH.d., 27367, 4-24.

³⁵⁶ BOA.D.CMH.d., 27350, 82-85.

Muhammed Emin Ağa'ya³⁵⁷ atfedilen/gönderilen 1848 yılı cizye kayıtlarına göre “Eyâlet-i Kürdîstân Livâ'-i Diyârbekir kazâ-i nefsi-i Diyârbekir” başlığı altında “ednâ 2025, evsat 2513, alâ 67”³⁵⁸ olmak üzere toplamda 4606 cizye yükümlüsünün şehirde yaşadığı belirtilmiş fakat detaylı bir anlatım yapılmamıştır.

1 Ekim 1852/17 Zilhicce 1268 tarihli defter kaydına göre 2065 ednâ, 2513 evsat ve 67 alâ olmak üzere toplamda 4645 gayrimüslim cizye yükümlüsünün nefsi-i Diyârbekir'de ikamet ettiği³⁵⁹ ifade edilmesine rağmen hangi dine ya da hangi cemaate mensup oldukları tafsili bir biçimde izah edilmemiştir.

3.12. Toplumsal İlişkiler

Diyarbakır gibi çok uluslu bir kentte yaşayan Yahudilerin kendilerini başka kesimlerden izole etmesi doğal olarak pekte mümkün değildi. Arşiv kayıtları incelendiğinde ticari hayatla sınırlanmayan ve beşerî ilişkileri içeren sıkı bir ilişkinin diğer unsurlarla kurulduğunu söylemektedir.

7 Temmuz 1862/9 Muharrem 1279'da dava duruşması vefat etmiş Yahudi Yahya'nın küçük kız çocuklarına, halaları Garî, büyük babalarından devir olunmuş malları korumak ve bakımlarıyla ilgilenmek için (tesviye-i ümûrlarına) vasî olarak atanmıştı. Dava kaydının sonundaki adlara bakıldığında farklı kavim ve dinlere mensup (Yusuf Şalo, Salih Ağa, gayrihim, Habbaz Mahmud Ağa, Menaham, Bakkal Muhammed, İbrahim, Mamuca Korker, Şimon, Maksî Tanal, Maksî Ohan)³⁶⁰ kişilere rastlanılmaktadır. Zikrolunan kimseler aralarındaki tüm farklılıklara rağmen, mevzu yetim çocuklar ve bakımları olduğunda insani ve vicdani bir gaye güderek mahkemede buluşarak şahitlik görevlerini yapmışlardır.

1863 senesinde Diyarbakır Yahudileri saldırıya uğramışlardır. Bundan dolayı aynı yılın aralık ayında İstanbul'da bulunan Hahambaşı Yakir Geron'a yardım talebinde bulunmuşlar Yakir Geron dönemin sadrazamı ile temasa geçerek bu konuyla ilişkili gerekli bütün tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bu sebeple sadrazam Van mutasarrıfına Diyarbakır'da ikamet eden Yahudileri etkin bir şekilde korumasını emretmiştir.³⁶¹

Davalarda bazen Diyarbakır Yahudilerini vekâleten Hristiyanların savunduğuna rastlanmaktadır. 26 Nisan 1864/19 Zilkade 1280 tarihli mahkeme kaydında Moşe'nin varisleri eşleri Ester ve Rufeka ile Rufeka'dan olma kızı Ester ve Sittiye, Devlet hazinesi görevlisi Bekir

³⁵⁷ 27 Aralık 1848/29 Zilhicce 1264 tarihli defter kaydı için bkz: BOA.D.CMH. d., 27391, 3.

³⁵⁸ 27 Aralık 1848/29 Zilhicce 1264 tarihli defter kaydı için bkz: BOA.D.CMH. d., 27400, 4.

³⁵⁹ ML. VRD. CMH. D. 1316, 2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti Varidat Kalemi Cizye Muhasebesi Defteri

³⁶⁰ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3695,

³⁶¹ Bali, 2016: 369.

Ağa tarafından terekeden mal kaçırma ile suçlanmışlardır. Beytülmal Emmini Bekir Ağa'nın iddiasına göre vefat edenin şehir dışında olan bir varisi daha vardır. Davacılar ve vekilleri Maksî Tomas, bu iddiayı kabul etmeyerek itirazda bulunmuşlar fakat mahkeme Bekir Ağa'yı doğru bularak Diyarbakır'da yaşamayan diğer varisin hakkının muhafaza edilmesine yönelik karar vermiştir.³⁶² Mahkeme sonucunu beğenmeyen davacılar, İstanbul'a başvuru yaparak davanın yeniden görülmesini istemiştir. Bunun sonucunda dava tekrar görülmüş fakat kadı bir önceki mahkeme kararını değiştirmemiş ve mirastan mal kaçırılmasına yönelik karara hükmetmiştir.

Davaların yeniden görülmesi mevzusuna gelen emirlere karşın kararlarda ısrar edilmesi ve titiz davranılması dikkat çekici bir husustur. Devlet erkânının araya sokulmasına rağmen mahkemeler bağımsızca hareket edip gelişigüzel tutum ve davranışlardan da kaçınmışlardır. Şahıslar haksızlığa uğramış olduklarını düşünerek İstanbul'a meselelerini sunmaları ve devlet merkezinin adaletsizliğe rıza göstermeyerek mahkemelerin tekrarlanmasıdaki en büyük etken olmuştur.

Yahudi kadınların bir Hristiyan vekil tarafından mahkemede temsil olunması, ölen Yahudi'nin iki eşinin olması, Kentte bulunmayan bir Yahudi'nin tereke hakkının beytülmal görevlisi tarafından savunulması ile kayıp kişinin lehine yönelik karar verilmesi davanın dikkat çeken kısımlarıdır.

Eşi Ester'den çocuğu olmayan Moşe'nin ikinci evliliğinden doğan kız çocuklarından birisine Ester ismini vermesi, Hanımına duyduğu sevgi ile alakalıdır diye söylenebilir. O böyle yaparak şüphesiz eşinin adının/hatırasının yaşamasını istemiş olmalıdır. Diyarbakır Yahudilerinden ne kadarının çok eşlilik yaptığını tespit etmek mümkün gözükmemekle beraber çocuk olmaması gibi hususlarda ikinci evliliğin (ta'addüd-i zevcât) yapıldığı söylenebilir. Bu uygulama Ortodoks Yahudilik içinde görülen bir durumdur.

Müslüman-Yahudi toplulukları arasında pozitif ilişkilere rağmen şehirde bazen tatsız olayların da yaşandığı ve ferdi yahut toplu başvurularla İstanbul'a şikâyetlerin bildirilerek adaletin tesisi için yardım istendiği gözlemlenmektedir. 18 Ekim 1864/17 Cemâziyelevvel tarihli dava kaydında Arap Şeyh Mahallesinde ikamet eden Abraham'ın darp edildiği anlaşılmaktadır. Mahkeme tarafından vazifelendirilen Kâtip Ahmed Arif Efendi, Cerrah Makdisi ve Zabtîye Şerif; Milletvekili Abraham, Milletbaşı David ve diğer şahıslar gözetiminde Abraham'ın vücudu incelenerek sol tarafında çift kaburgasının kırıldığı ve diğer uzuvlarında bir şeyin olmadığına yönelik darp raporunu (keşf ü mu'âyene) düzenleyerek İstanbul'a bildirmiştir.³⁶³

³⁶² 26 Nisan 1864/19 Zilkade 1280 tarihli mahkeme kaydı için bkz: BOA.MŞH.ŞSC.d., 3704,

³⁶³ BOA.MŞH.ŞSC.d., 3713,

Şikâyetçinin kimler tarafından darp edildiğine ilişmeyerek yalnızca darp sonucunda meydana gelen yaralanmalarla ilgili olarak tutanak tutulmuştur. Rapor dikkate alındığında şikâyetçinin kaburga yararlanmasından hariç bir zarar görmediği anlaşılmaktadır. Anlaşılan Abraham, kendini darp eden düşmanına ya da hasımlarına karşı İstanbul'a kadar başvurabileceğini belirterek mahkeme aracılığıyla kendini koruma altına almak istemiştir.

3.13. Yahudi Mezarlığı

Diyarbakır Yahudilerine ait şehirde iki mezarlık bulunduğu bilinir. Bunlardan birisi Urfa Kapısı'nda bulunurken diğeri ise Dağ Kapısı'nda yer almaktadır. 1943 senesinde bu kabristanlar artık kullanılmamakta olup definler 1934-1935 yılından itibaren Yenikapı'da bulunan mezarlıkta gerçekleştirilirdi.³⁶⁴ (Görsel 23)

Yahudi Mezarlığı bazen hurafelerden kaynaklı çeşitli saldırılara maruz kalmıştır. Özellikle kuraklığın yoğun olarak yaşandığı mevsimlerde bazı kimseler yağmur yağması için gece karanlığında kabristanlara girip mezarların içini açarak ölüyü nehre atmışlardır. Daha fazla bu saldırılara katlanamayan Yahudi cemaati harekete geçerek ilgili makamlara şikâyet başvurusunda bulunmuşlardır. Fakat yerel idarelere yapılan başvurulardan bir sonuç elde edilememesi, şikâyetin İstanbul'a bildirilmesine sebep olmuştur.

Eyaletteki bu problemin halledilememesinden dolayı İstanbul'daki hahambaşılık devreye girmiştir. Hahambaşılık gerekli makamlardan 25 Ekim 1852/11 Muharrem 1269³⁶⁵ senesinde Diyarbakır Musevilerinin başına gelen bu hoş olmayan olayı arz ederek önlem alınmasını istemiştir. Devlet erkânı bu saldırılara kayıtsız kalmayarak 9 Aralık 1852/27 Safer 1269'da³⁶⁶ Diyarbakır mülk-i idare amirine saldırılara engel olunmasını emrederek sebepleri hakkında da araştırma yapıp bilgi toplamasını istemiştir.

1 Ekim 1859/ 3 Rebûlâhîr 1276 senesinde de benzer problemlerin devam ettiği Diyarbakır Yahudi milleti mezarlığının korunması için hahambaşıya gönderilen tezkireden anlaşılmaktadır.³⁶⁷ Diyarbakır Yahudi kabristanına kimlerin saldırı yaptığı belli değildir. O yıllarda olan kuraklığın Yahudi ölümlerini Dicle nehrine atmakla sonlanacağı inancının kent halkının bir kısmı arasında meşhur oluşu oldukça ilginç bir meseledir. "Sebebin ne olduğu" hakkında devlet yönetimince vurgu yapılması, olayın ardında kimlerin ve nelerin olduğunu saptamaya yönelik bir davranış olmakla beraber böyle batıl/ilginç bir inancın kimler tarafından beslenildiğiyle ilgili soruya cevap belgelerde rastlanılmamaktadır.

³⁶⁴ Bali, 2016: 379-380.

³⁶⁵ 25 Ekim 1852/11 Muharrem 1269 tarihli arşiv kaydı için bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi (HR.MKT.) 52/68, 2.

³⁶⁶ BOA.HR.MKT., 52/68, 1.

³⁶⁷ 31 Ekim 1859/3 Rebiyülâhîr 1276 tarihli tezkire hakkında bkz: BOA.HR.MKT., 311/15, 1.

SONUÇ

Diyarbakır 19. yüzyılda 24 ilçeden oluşmakta olup 20 ve 21. yy.'da ise 17 ilçeli bir büyükşehir haline gelmektedir. Şehrin ismi zaman içerisinde değişime uğramış ve Mustafa Kemal Atatürk'ün 15 Kasım 1937 tarihindeki direktifi ile şu anki son halini almıştır. Kent bulunduğu konum itibarıyla Mezopotamya'da bir merkez görevi üstlenmiştir. Bu açıdan dillerin ve dinlerin kardeşçe iç içe yaşadığı bir medeniyetler beşiği olmuştur.

Farklı dini azınlıklara sahip olan Diyarbakır kenti, oldukça zengin birden fazla medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda kentte Ermeniler, Süryaniler, Hristiyanlar, Yezidiler, Müslümanlar ve Yahudiler birlikte yaşamışlardır. Bazen birtakım sorunlar çıksa da bu onların birbirinden bağımsız kalmalarına sebep olmamıştır. Yapılan araştırmalar Yahudilerin dışında çoğunlukla diğer azınlık grupları kapsamaktadır. Fakat Diyarbakır'da Yahudilerin varlığı gerek bıraktıkları mahalle, mezarlık, sinagog ve birtakım izlerle kayda değerdir.

İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden başta peygamberlerin atası sayılan Hz. İbrahim, Hz. Eyüp ve ismi hem Kur'an-i Kerim'de hem de Tevrat'ta geçen Zülkifl, Elyesa, Şit aleyhisselam gibi nebilerin makamları ve kabirleri Diyarbakır'da bulunmaktadır. Bu durum Diyarbakır'a Dinler Tarihi açısından zenginlik katmıştır. Ayrıca, Yahudiler tarafından kutsal kabul edilen Kalne şehrinin, aslında Diyarbakır olduğu yönünde kesin birtakım görüşler mevcuttur.³⁶⁸ Dünyada Kur'an-ı Kerim'de adı geçen iki peygamberin yan yana defnedildiği tek yer Diyarbakır'dır.

Diyarbakır Yahudileriyle ilgili 19 ve 20. yüzyılda başta siciller olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı arşiv vesikaları önemli bilgiler içermektedir. Bu kaynaklardan yola çıkarak bugün artık tarih sahnesine karışmış Diyarbakır Yahudi cemaati hakkında araştırma yaptıkça ve kalıntılar incelendikçe kayda değer bilgilere ulaşılmaktadır.

19. yüzyılda dünyada değişen siyasi ve ekonomik düzen Osmanlı Devleti'nde olumsuz birtakım sorunlara yol açmıştır. 19. yy.'da Osmanlı Devleti'nin hızla dağılmaya başlaması devlet içerisindeki farklı azınlıklar arasında huzursuzluklara sebebiyet vermiştir. Yaşanan bu huzursuzlukların büyümesini devlet erkanı çıkardığı fermanlarla önlemeye çalışmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarının yayınlanmasıyla gayrimüslim vatandaşlara yönelik haklar açıkça ortaya konulmuştur. Devlet görevine girebilme, Herkesin mal ve mülke sahip olabilmesi,

³⁶⁸ Yıldız, M. Cengiz, 2010:26-46.

vergide adaletli olunması, haftalık kutsal günlerinde resmi hiçbir işin yapılma zorunluluğu olmaması gibi çok önemli tutumlar sergilenmiştir.

Tanzimat sonrası çok büyük değişimlerin yaşandığı XIX. yüzyılda umumi hayatın içinde aktif bir şekilde yer alan Diyarbakır Yahudileri, karşılaştıkları sorunlar ve haksızlıklar karşısında İstanbul'a/mahkemelere başvuru yapmış ve haklarını aramışlardır. Devlet yönetimi gelen bu şikâyetlerle ilgili adaletten yana bir tutum ve davranış göstererek olayların araştırılmasını ve varsa sıkıntıların/haksızlıkların/zulmün engellenmesi mevzusunda gereken adımların atılmasını emretmiştir.

Siciller dikkate alındığı zaman bazen boş yere başvuruların yapıldığı ve başka bir görüşle İstanbul üzerinden mahkemelere baskı yapılarak istenilen hükmün çıkması için var olan tüm çabaların sergilendiği gözlemlenmiştir. Mahkemelerin İstanbul'dan gelen davaların tekrar ele alınıp titizlik içerisinde incelenmesi ve yeniden görülmesi emirlerini uyguladıkları fakat haklı hükümlerinde sonuna kadar ısrar ettikleri karardan dönmedikleri görülmüştür. Bu durum haksız taleplerin, yanlış hesabın mahkemeden/kadıdan dönmesine sebep olmuştur.

Kimi zaman Diyarbakır Yahudilerinin 19 ve 20. yüzyılda azda olsa dini ayrımcılık ile karşı karşıya kalmıştır. Yerel idari mahallelerde çözilemeyen bu tip sorunlar karşısında da devlet merkezinin tutum ve davranışı daima kati ve açık olmuştur. Diyarbakır Yahudilerini tedirgin edecek/huzurunu bozacak her türlü uygulamanın engellenmesine yönelik gereken tüm tedbirlerin alınması konusunda yerel idarecilere/makamlara ilgili emirler gönderilmiştir.

Miras davaları incelendiğinde hem Hristiyanların hem de Müslümanların isimleri borçlu ve alacaklı kimseler arasında geçiyor oluşu, Diyarbakır Yahudi cemaatinin şehir hayatıyla bütünleştiğini ve çeşitli dinlere mensup olan kişilerle kurdukları ilişkileri göstermektedir. Tüm bu güçlü sebeplerle bir gettoda hariç şehirle bütünleşmiş toplumun varlığından bahsedilebilir.

Diyarbakır Yahudileri kadıların huzuruna çoğu kez çıkmaları, Osmanlı mahkemelerinin adaletinden, etkinliğinden ve gücünden kaynaklandığı gibi bunlara binaen çoğu zamanda dinlerinin kısıtlamalarından/sınırlarından kaçınmak için buna başvurdukları ileri sürülebilir.

Kurtuluş savaşı sonrası (20. yy.) cumhuriyetin gelişiyle Osmanlı İmparatorluğu yerini yürürlüğe giren kanunlarla çağdaş ve laik bir ülke olan Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmaktadır. Yeni kurulan rejim ile önemli siyasi ve idari dönüşümlere girilmiştir. Bu değişikliklerden değişmeyen ve olduğu gibi devralınan miras azınlık sorunları olmuştur. Lozan antlaşması ile bu sorunlara çözüm aranmıştır. Türkiye Cumhuriyeti gayrimüslim vatandaşlara pozitif ayrımcılık sağlamıştır. Diyarbakır Yahudileri de bu pozitif ayrımcılıklardan olumlu olarak etkilenmişler, yaşadıkları birtakım sorunlar çözüme kavuşmuştur.

Diyarbakır Yahudilerinin dini inançları hakkında sicillerde/seyahatnamelerde/salnamelerde kesin bir şeye rastlamak mümkün olmamıştır. Fakat çalışmamızda yapmış olduğumuz mülakatlar ile Ortodoks Yahudilik inancını benimsedikleri anlaşılmaktadır. İsrail’de yaşayan ve Diyarbakır doğumlu olan vatandaşlar kendilerinin inancını Ortodoks olduklarını söylemektedir. Ortodoks Yahudileri Mabedin yıkılışından zamanımıza intikal edip gelen ve asıl Yahudiler diyebileceğimiz topluluktur, ki dünya Yahudilerinin çoğunluğunu teşkil etmektedir. Bugünkü İsrail’de de hâkim olan unsur Ortodoks Yahudiliktir. Yahudi şeriatına sıkıca bağlı olan Yahudilerdir. Yahudiliği en geleneksel şekilde yaşayan gruptur. Yazılı (Tevrat) ve Sözlü (Talmud) metinlerin otoritesini kabul ederler. Tanrının adını lüzumsuz yere ağza almama emrini ihlâl etme korkusuyla, ibadette bile Tanrının adını telaffuz etmezler. Onun yerine, “efendimiz” anlamında “adonay” derler. Mesih’in gelişini ve mabedin yeniden inşasını beklemektedirler. Tevrat’ın harf ve kelime olarak aynen Musa’ya indirilen kitap olduğuna inanmaktadırlar. Şabat gününe mutlaka uyulur.

19 ve 20. yy.’da Yahudilerin nüfusu Diyarbakır’da zaman zaman değişime uğramıştır. Bu değişimlerin kimi zaman sebebi bir savaş, hastalık olduğu gibi kimi zamanda istekli bir göç olmuştur. Diyarbakır Yahudileri yaşamış oldukları toplumdan bağımsız değildir. Giyim kuşamları ve yaşantıları toplumun diğer halkına benzerdir. Ancak sosyal yaşantılarını dini kurallara da dikkat ederek idame ederlerdi. (Görsel 24)

Diyarbakır Yahudilerinden kalan miras Yahudi mahallesi, Çermikteki sinagog, ulu cami ve kentin surlarındaki Mührü Süleyman vb. kabartmaların yanı sıra mezarlıklar olmuştur. Tüm bunların hepsi Yahudilerin yıllarca bu şehirde yaşadığını gösteren en güzel örnektir.

Diyarbakır’da bulunan tarihi yapının sinagog olarak tasarlandığı; Ülkemizdeki sinagoglarda bulunan avlunun ve avlu içinde bulunan su düzeneğinin varlığı, ibadet alanında Ehal’in mevcudiyeti klasik sinagog mimarisi ögesi açısından ve tarihi yapıda bu öğelerin bulunması bunun mimari ispatıdır. Sinagog’un giriş kapısındaki bulunan İbranice kitabeden bu yapının 1416 senesinde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Günümüzde Yahudiler, Diyarbakır’da yaşamamakla birlikte onlardan kalan aktif bir sinagogda bulunmamaktadır. 1948 yılında İsrail’in kurulmasıyla göç eden bu topluluk, Diyarbakır ile aidiyetlerini, orada kurdukları sinagogda ve Diyarbakır’a turist olarak gelip gitmelerinde sürdürmektedirler.

GÖRSELLER

Görsel 1 Diyarbakır Peygamberlerin kabir ve makamlarını gösteren yol tabelası

Kaynak Furkan BİTER, 2022

Görsel 2 Hız. Elyesa ve Zülkifl aleyhisselam'ın kabir-i şerifleri.

Kaynak Furkan BİTER, 2022.

Görsel 3 Nebi Zennun'un kabr-i şerifi.

Kaynak, Furkan BİTER, 2022.

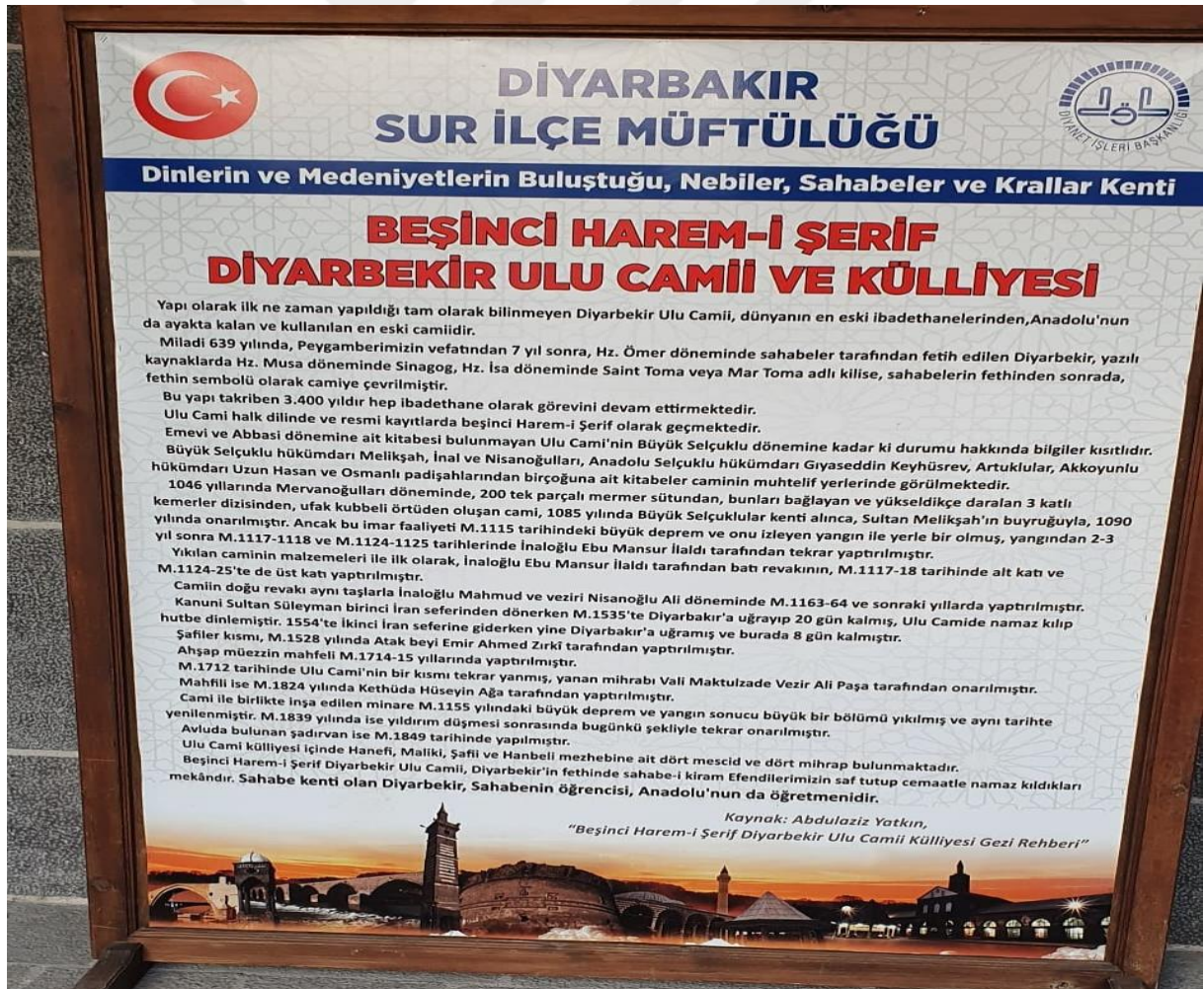
Görsel 4 Ziyaret Tepesi

Kaynak, Furkan BİTER 2022.

Görsel 5 Diyarbakir Ulu Cami avlusunda bulunan Mühr-ü Süleyman.

Kaynak; Furkan BİTER, 2022.

Görsel 6 Diyarbakir Sur İlçe Müftülüğüne ait ulu cami girişinde bulunan bilgilendirme standı. Hz. Musa döneminde Sinagog olarak kullanıldığını ifade etmektedir.

Kaynak; Furkan BİTER, 2022.

Görsel 7 Diyarbakır Yahudilerinin inancına göre Hz. İlyas'ın nübevvat görevini aldığı yer.

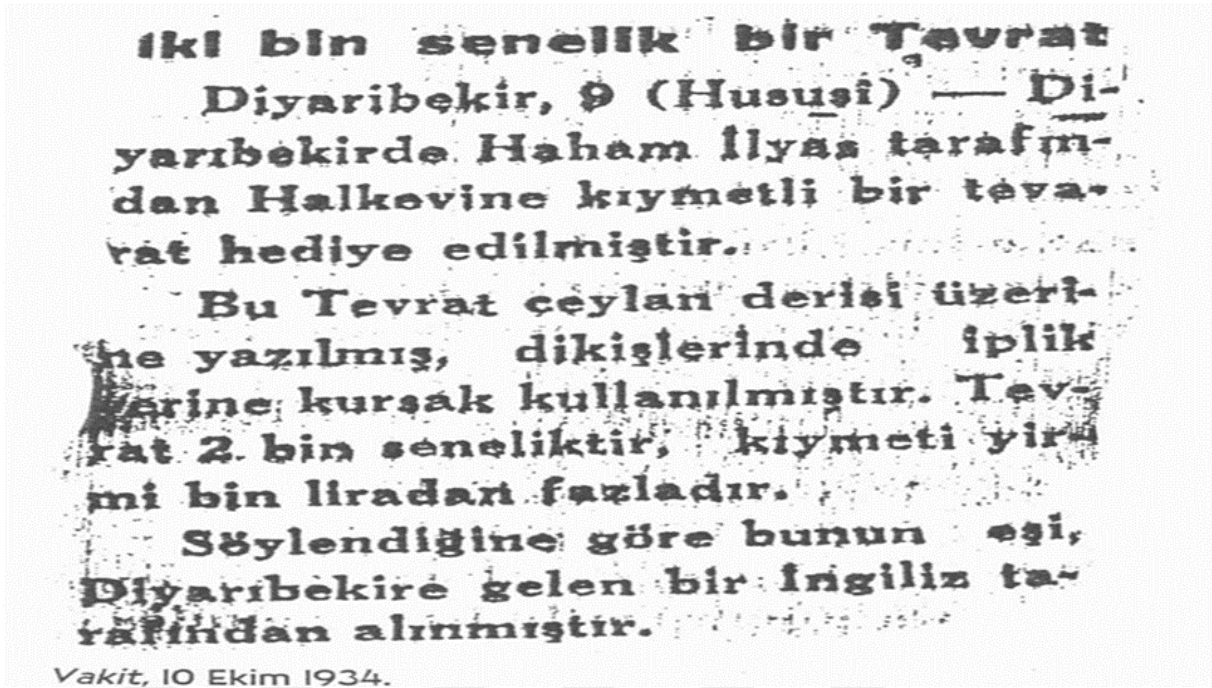
Kaynak, Furkan BİTER, 2022.

Diyarbakırlı Yahudilerden Yitshak Yemin (sağda), 1948'de babası Mordehay Yemin (ortada) ve ağabeyi Şalom Yemin ile birlikte kendi hırdavatçı dükkanlarında.

Görsel 8 Diyarbakır Yahudileri.

Kaynak; Bali, R.

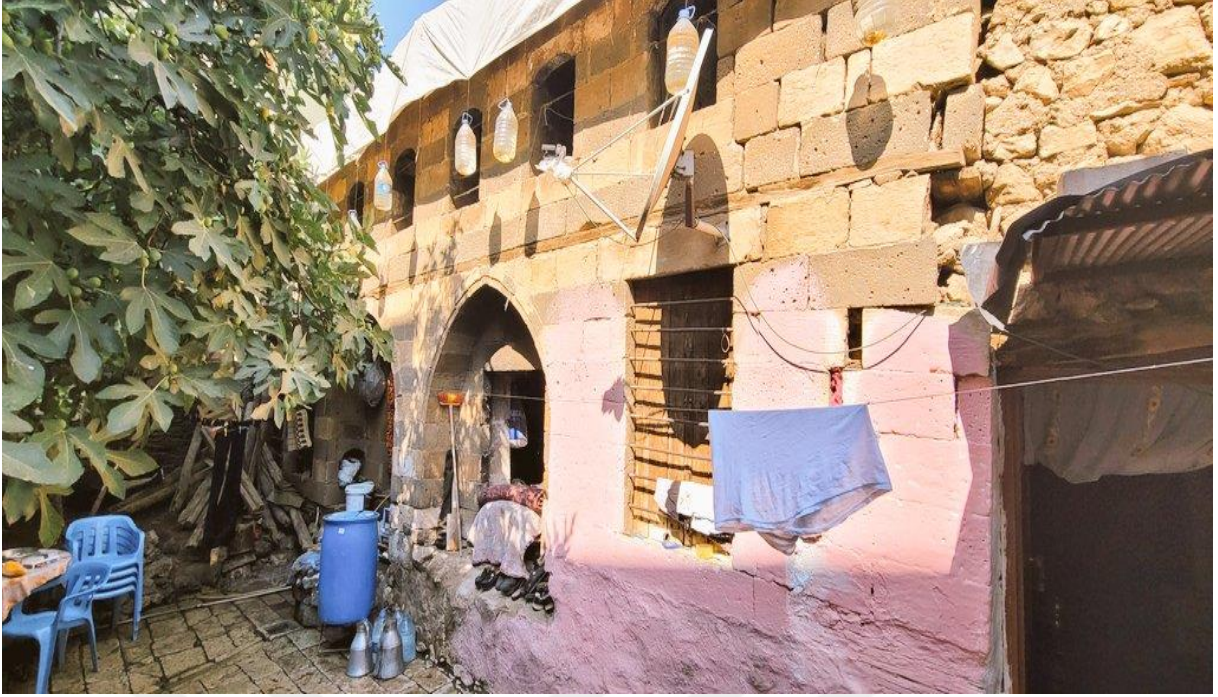
Görsel 9 Vakit Gazetesi haberine Diyarbakır'da bulunan iki bin senelik Tövrat haberi.

Kaynak; Bali, 2016: 381.

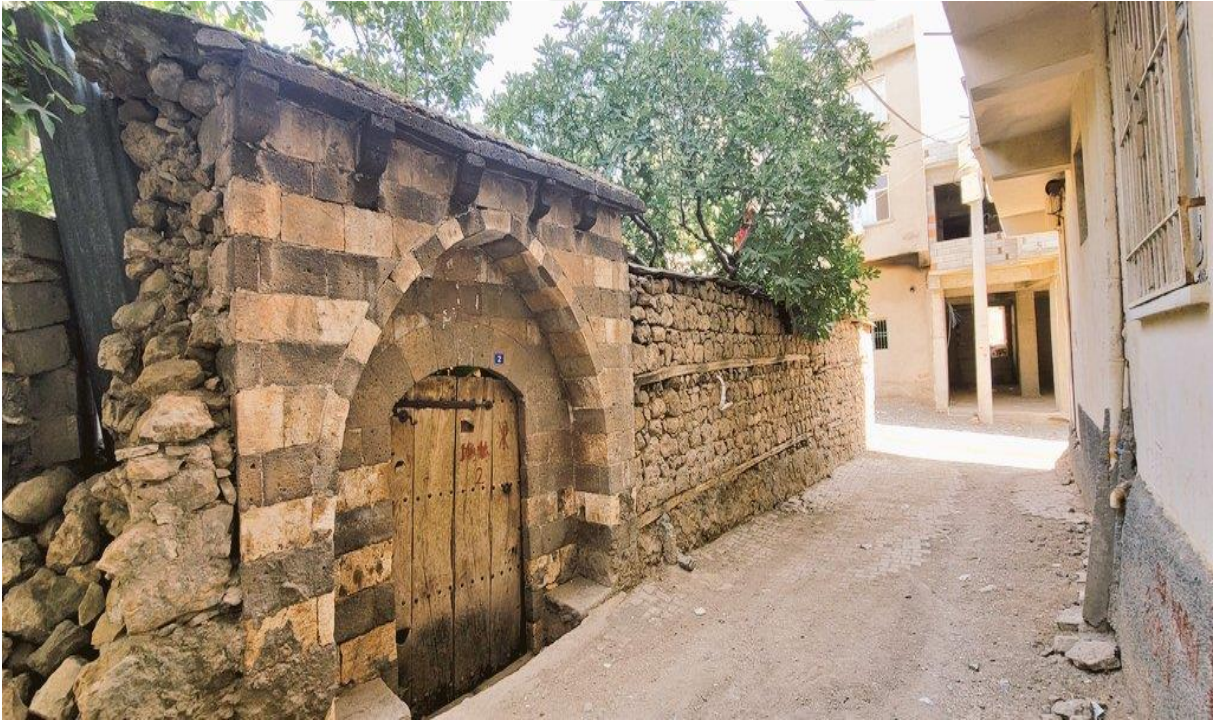
Görsel 10 Bu yapının sahibi Yahudi Şemmoş olarak bilinir, çok eski tarihte Diyarbakır halkı tarafından Yahudi şemmoş zengin biri olarak tanınırdı.

Kaynak; Furkan BİTER, Suriçi, Diyarbakır, 2022.

Görsel 11 Çermik'te bulunan Sinagog,

Kaynak; Furkan BİTER, 2022.

Görsel 12 Çermik'te bulunan Sinagog'un girişi.

Kaynak; Furkan BİTER, 2022.

Görsel 13 Çermik'te bulunan Sinagog'un kitabesi.

Kaynak; Furkan BİTER, 2022.

Görsel 14 Rimon Rahel Acemi'nin babası

Kaynak, Rimon Rahel Acemi, 2022

Görsel 15 Kudüs'te bulunan Diyarbakır Sinagog girişi.

Kaynak; Rimon Rahel Acemi, 2022.

Görsel 16Kudüs'te bulunan Urfa Cemaatine ait Sinagog.

Kaynak; Rimon Rahel Acemi, 2022.

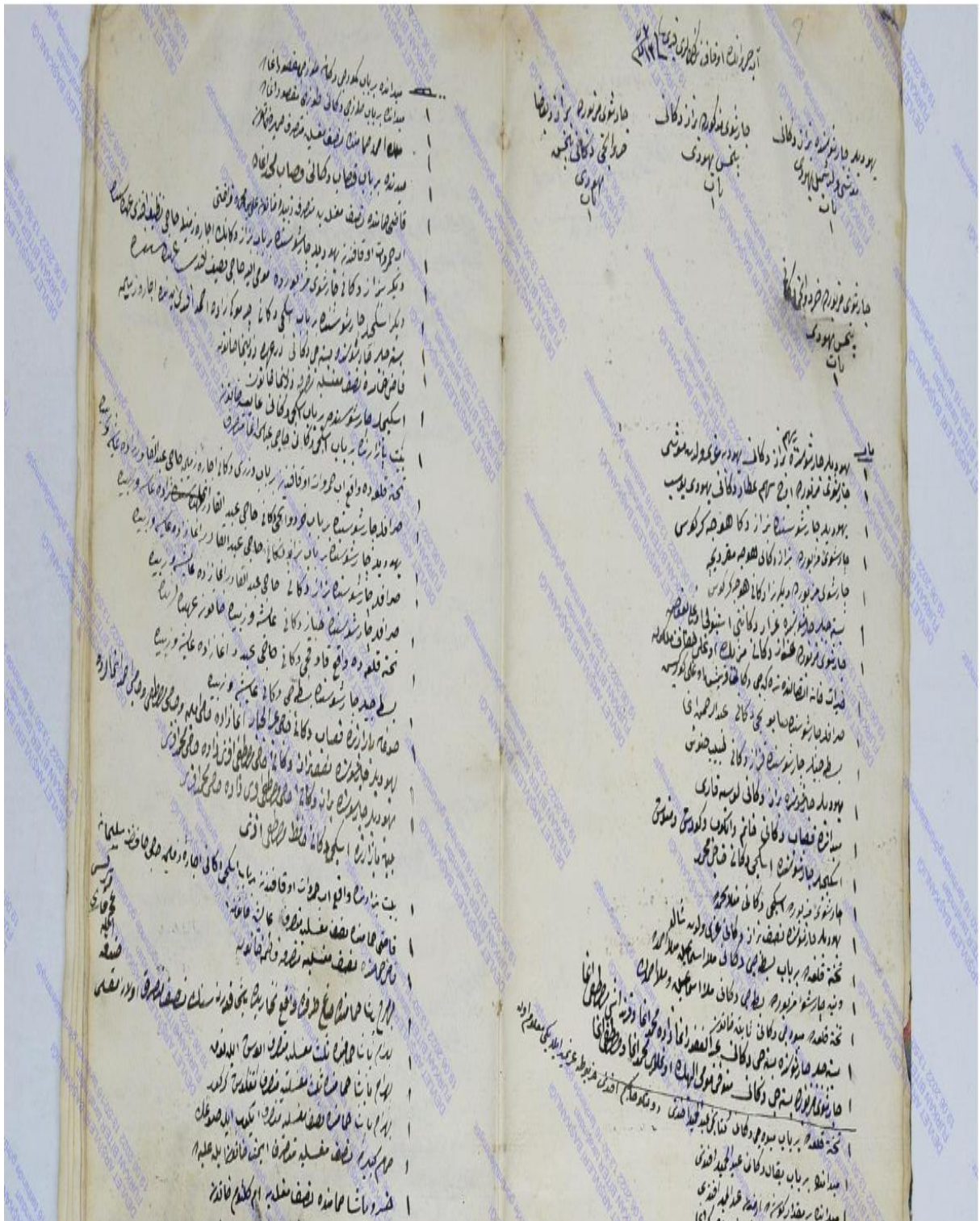
Görsel 17 Kudüs'te bulunan Nusaybin Cemaatine ait Sinagog.

Kaynak; Rimon Rahel Acemi, 2022.

Görsel 18 Rimon Rahel Acemi'nin Ailesi.

Kaynak, Rimon Rahel Acemi, 2022

Görsel 19 Diyarbakır Yahudi Çarşısı, Diyarbakır'daki Yahudilerin ve Hristiyanların meslekleri.

Kaynak, BOA. MŞH.ŞSC.d. 3760, 7-8.

[illegible]

درباره او علی سحر را گفته اند که گفته است حق تعالی بخت صالحان را خاتم علی بن محمد و خلفه و جانشینان را
عند او قربی است و گفته اند که عز و جل او را در تمام و کمال گفته اند و او را در هر دو و هر یکی از ادب
قرب است و زود و در واقع هر قطعه معلومه از امور را بگوید و بگوید باقی باقی است حسن ملک و در گفته
ایک وقت اولیای عالم نقل کرده اند که در بعضی وقتها که در سواد را نویسند با آنکه در ادبی
تسلیم شده اند و گفته اند که در بعضی وقتها که در سواد را نویسند با آنکه در ادبی
فانک اند و گفته اند که در بعضی وقتها که در سواد را نویسند با آنکه در ادبی
و تسلیم شده اند و گفته اند که در بعضی وقتها که در سواد را نویسند با آنکه در ادبی
شهادت گرفته اند و گفته اند که در بعضی وقتها که در سواد را نویسند با آنکه در ادبی
انسان را بگوید و در بعضی وقتها که در سواد را نویسند با آنکه در ادبی
ما نوع از طبیب است او را

شرف قرائن انوار انواران فریاد کند که سعد و ولد محمد م حاضریه
 جمایه فریاد کند که سعد و ولد محمد م حاضریه
 ترکان جل اغنیه دان او شکر فریاد کند که سعد و ولد محمد م حاضریه
 ایدوب بعد بر نام حاصل اذغنه شوی بصر قول صفات اذغنه
 طب ایدوب چه دعوی خوانسته انکار شده است و بعد بنده حواله
 سند ضرب وجه ایدوب چه دعوی ایدوب دیو دین و بعد بنده حواله
 ساکنندین عربی چه در ورسته به ماحد سح رخ
 لاجل الشهادت محلیه سعد حاضران اولوب
 استناده اولوب قرائن انوار انواران فریاد کند که سعد و ولد محمد م حاضریه
 محمد بن قلی قلی ضرب ایدوب که سعد و ولد محمد م حاضریه
 سیزده حبس و بعد بنده حواله ایدوب دیو دین و بعد بنده حواله
 ایدوب که در ورسته به ماحد سح رخ
 سعد و ولد محمد م حاضریه

[illegible]

Görsel 22 Kudüs'te bulunan Diyarbakır Yahudi Cemaati isimli Sinagog.

Kaynak; Rimon Rahel Acemi, 2022.

Görsel 23 Yahudi Mezarlığı, Mardinkapı, Diyarbakır, Suriçi.

Kaynak; Furkan BİTER, 2022.

Görsel 24 Diyarbakırlı musevi bir aile.

Kaynak; Rimon Rahel Acemi, 2022.

K A Y N A K Ç A

Arşiv

Diyarbakir Şer’iyye Sicilleri (MŞH ŞSC.d.)

3760, 3803, 3680, 3706, 3673, 3768, 3695, 3775, 3707, 3748, 3702, 3713, 3704.

Bab-ı Defteri Cizye Muhasebesi Kalemi Defterleri (D.CMH. d.)

27350,27367,27391,27400.

Salnameler (Diyarbakır Salnameleri)

Sâlnâme 1286 def’â 1, Sâlnâme 1287 def’â 2, Sâlnâme 1288 def’â 3, Sâlnâme 1289 def’â 4, Sâlnâme 1290 def’â 5.

Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterleri (ML. VRD. CMH. D.)

1316

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (Hr. Mkt.)

00052. 00068. 001/002. 00311. 00015. 001.

Çalışmalar

Akyıldız, A. (2011). “Tanzimat” Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XXXX, 1-10.

Avcı, Y. (2000). “Tanzimat Reformları ve Osmanlı Yahudi Toplumu”. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2: 121-137.

Aydın, A. (1999). *Peygamberler Tarihi*. Seda Yayınları, İstanbul.

Aydın, R. “Mizrahi Yahudileri ve İsrail’deki Sosyo Kültürel Durumları”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37:81-105.

Bali, R. (2016). “*Türkiye’deki Yahudi Topluluklarından Geriye Kalanlar*”. Libra Kitapçılık, İstanbul.

Batuk, C. (2022). “Yahudilik II Tarihsel Gelişim”. On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ders Notları, Samsun.

Behar, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Bernard, L. (1987). *The Jews of Islam*. Princeton University, ABD.

Brauer, E. ve Patai R. (2005). *Kürdistanlı Yahudiler* (Çev. F. Adsay), Avesta Basın Yayın, İstanbul.

Buckingham, J. Silk. (1827). *Travels In Mesopotamia*. Oxford University, London.

- Cömertler, E. (2004). Çermik ve Çüngüşteki Türk Dönemi Mimari Eserleri. Yüksek Lisans Tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Genel Sanat Tarihi Bilim Dalı, Van.
- Çınar, A. “Yahudi Geleneğinde On İki Ata: İsrail’in Oğulları”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16:137-172.
- Epstein, M. A. (1980). *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Klaus Schwarz, Freiburg
- Erkal, M. (1993). “Cizye”. Tdv İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul. VIII, 42-45.
- Erpolat, M. S. (2004). “Cizye Defterlerinin Sosyal Ve İktisadi Tarih Araştırmaları Önemi: Diyarbakır Örneği.” *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 4: 189–204.
- Eroğlu, A. H. (2004). *Osmanlı Devleti’nde Yahudiler*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara.
- Feitelson, D. (1959). Aspects of the Social Life of Kurdish Jews. *Journal of Jewish Sociology*(1), 1-16.
- Fischel, W. J. (hızl.) 1973: *Unknown Jews in Unknown Lands the Travels of Rabbi David D’Beth Hillel(1824-1832)*. KTAV Publishing House Inc, New York.
- Galante, A. (1939). *Histoire des Juifs d'Anatolie*. M Babok, İstanbul.
- Göyünç, N. (1994). “Diyarbakır”. Tdv İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, VIII, 464-469.
- Gutmann, J. (1972). *The Origin of the Synagogue*, De Gruyter, New York.
- Güran, T. (1997). *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*. T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara.
- Gürkan, S. L. (2013). “Yahudilik” Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XXXXIII, 187-197.
- Güleryüz, N. (1992). *İstanbul Sinagogları*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul.
- Gülsoy, U. (1999). “İslahat Fermanı” Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XVIII, 185-190.
- Hanks, Merry. E. (2021). *Erken Modern Dönemde Avrupa*. (Çev. H. Çalışkan), Türk İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hakak, Lev. (2009). *The Emergence of Modern Hebrew Creativity in Babylon(1735-1950)*. Purdue University Press, ABD.
- Harman, Ö. F. (1995). “Buhtunnasr”. Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, VI, 380-381.

- Harman, Ö. F. (2000). "İbrahim". Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XXI, 266-272.
- Harman, Ö. F. (1995). "Eyyüp". Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XII, 16-17.
- Harman, Ö. F. (1995). "Elyesa". Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XI, 69.
- Harman, Ö. F. (2010). "Süleyman". Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XXXVIII, 56-60.
- Harman, Ö. F. (2013). "Yahudi Hristiyanlığı". Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XXXVIII, 184-187.
- Harman, Ö. F. (2013). "Yahudilik". Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, XXXXIII, 212-218.
- İlhan, M. M. (1991). "Onaltıncı Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu Ve Mahallelere Dağılımı." *Ziya Gökalp Dergisi* 62: 57-66.
- İlhan, M. M. (1992). "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu Ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar." *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 16 (27): 56-61.
- İnalcık, H. (1993). "Osmanlılar'da Cizye." Tdv İslam Ansiklopedisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, VIII, 45-48.
- İzgöer, A. Z. (hızl.). (1999). *Diyarbakır Salnâmeleri*. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İstanbul.
- II, Benjamin, I. J. (1859). *Eight Years in Asia and Africa from 1846 to 1855*. Forgotten Books, Hanover. <https://www.forgottenbooks.com/en>, Erişim Tarihi: 06.03.2022.
- J. Brawer, A. (1978). "Jewish communities". *Encyclopaedia Judaica*, Ketter Publishing, Kudüs, VIII, 504.
- Karpat, Kemal H. (1985). *Ottoman Population 1830-1914*. The University Of Wisconsin Press, Madison.
- Kenanoğlu, M. Macit. (2004). *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*. Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kitab-ı Mukaddes*. (2019). *Yeni Dünya Çevirisi*, ABD.
- Korkusuz, Ş. (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*. Kent Yayınları, İstanbul.
- Köksal, M. Asım. (2021). *Peygamberler Tarihi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Lang, N. d. (2004). *An Introduction to Judaism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levy, A. (1994). *The Jews of the Ottoman Empire*. Darwin Press, New Jersey.
- Lewis, B. (1984). *The Jews of Islam*. Princeton : Princeton University Press, ABD.

- Ortaylı, İ. (1994). Ottomanism and Zionism During the Second Constitutional Period 1908-1915. In A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*, Darwin Press, New Jersey,
- Lienfield, H. (1930/31). *Statistics of Jews-1929*. American Jewish Year Book, ABD.
- Malamat, A. (1997). *Origins and Formative Period*. In H. H. Ben-Sasson, & others, *A History of the Jewish People*, Cambridge.
- Margosyan, Mıgırdıç. (1995). *Söyle Margos Nerelisen?* Aras Yayıncılık, İstanbul.
- McCarthy, Justin. *Müslümanlar ve Azınlıklar*. İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- McCarthy, J. (1994). *Jewish Population in the Late Ottoman Period*. In A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire* Princeton, Darwin Press, New Jersey.
- Medyalı, A. (1992). *Kürdistanlı Yahudiler*. Berhem Yayınları, Ankara.
- Öksüz, M. (2019). “*Tanzimat Sonrası Diyarbakır Yahudilerine Bir Bakış(1839-1873)*”. M.s. Erpolat (Ed.), *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır Cilt 1*. Manas Yayınları, Ankara, 532-553.
- Özçoşar, İ. (2008). 19. Yüzyılda Diyarbakır’da Hristiyan Cemaatler”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 6:12 53-69.
- Özmenli, M. (2014). Tapınak-Medeniyet İlişkisi. *Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/10: 1281-1292.
- Payaslı Oğuz, G. ve Kakdaş Ateş, D. (2020). “Diyarbakır Çermik’te Bulunan Sinagog Yapısının Mimari Belgelenmesi ve Koruma Problemleri”. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 7: 115-125.
- Peter Sieve, (2011). *Dr. Lamec Saad (1852-1931)*. "Ein vergessener Grenzgänger zwischen Orient und Okzident, Oldenburg.
- Rabbi David D’Beth Hillel. (1832). *The Travels of Rabbi David D’Beth Hillel from Jerusalem, Through Arabia, Koordistan, Part of Persia, and India, to Madras*. Oxford University. Vol. XXX. Madras.
- Rodrigue, A. (1990). “*The Alliance Israélite Universelle and The Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*.” In *French Jews, Turkish Jews*, 1–100. Indiana University.
- S, Assaf. (1930), *History of the Jews of Baghdad*.
- Yahudi sanal kütüphanesi, link <https://www.jewishvirtuallibrary.org/obermeyer-jacob>, Erişim Tarihi: 20.04.2022.
- Saad, Dr. L. (1913). *Sechzehn Jahre Als Quarantaenarzt in Der Türkei*. Berlin.
- Sabar, Y. (1982). *Bir Antoloji: Kürdistanlı Yahudilerin Halk Edebiyatı*. Yale University Press. London.

- Safrai, S. (1997). *The Era of Mishnah and Talmud*. In H. H. Ben-Sasson, & Others, *A History of the Jewish People*. Harvard University Press, Cambridge.
- Salzmann, Ayşe G. (2011). *Travels in Search of Turkey's Jews*. Libra Kitapçılık, İstanbul.
- Schroeter, D. J. (1994). *Jewish Quarters in the Arab-Islamic Cities of the Ottoman Empire*. In A. Levy, *The Jews of the Ottoman Empire*. The Darwin Press, New Jersey.
- Shapira, Dan D. Y. (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*. B. Yediyıldız (Ed.), K. Tomenendal (Ed.), *Diyarbakır Valiliği Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü*, Ankara.
- Shaw, Stanford J. (1991). *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*. Palgrave Macmillan, Londra.
- Moreh, S. (2008). "Introduction: The Historical Context." *Iraq's Last Jews Storeis of Daily Life Upheaval, and Escape from Modern Babylon''*. Palgrave Macmillan, Londra.
- Shmuelevitz, A. (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries*. E.J Brill, Washington.
- Sicilleri, Diyarbakır şeriyeye. 3760. "Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)." In Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 7–8.
- Stern, M. (1997). *The Period of the Second Temple*. In H. H. Ben-Sasson, & others, *A History of the Jewish People*. Harvard University Press, Cambridge.
- Şanlı, Süleyman. (2017). "An Overview of Historical Background of Unknown Eastern Jews of Turkey" *Makale Dergisi*, 8(1): 67-82.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia With an Introduction, and Occasional Observations upon the Condition of Mohammedanism and Christianity in Those Countries*. Vol. 2. Nabu Press, London.
- Tadmor, H. (1997). *The Period of the First Temple: The Babylonian Exile and the Restoration*. In H. H. Ben-Sasson, & Others, *A History of the Jewish People*. Harvard University Press, Cambridge.
- Tekin, A. S. (2020). "James Silk Buckingham'ın Gözünden XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin Güney Vilayetleri (Urfa, Diyarbakır, Mardin, Musul, Erbil, Kerkük, Kifri VE Bağdat)." *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4: 117–155.
- Tiryaki, H. (2006.) *Reformist Yahudilik*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tuncel, M. (1994). "Diyarbakır". *Tdv İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul, VIII, 469-472.

- Diyarbakır Valiliği, (2010). *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler Krallar Kenti*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. Tezokur, M. Hadi, (2010). *Diyarbakır Yahudileri*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 243-254.
- Diyarbakır Valiliği, (2010). *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler Krallar Kenti*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. Melek A, (2010). *Diyarbakır'da Peygamber Makam ve Kabirleri*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 243-254.
- Diyarbakır Valiliği, (2010). *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler Krallar Kenti*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. Yıldız M. Cengiz, (2010). *Eğil-Ergani Halkının Dilinde Medfun Peygamberler*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara. 243-254.
- "The 18th Annual Report of the Anglo-Jewish Association." n.d. Londra.
- The Sirth Annual Reporr ofthe Anglo-Jewish Association in connection with the Alliance Israelite Universelle 1876-1877, Londra 1877, s.43.
- Toval, S. (1982). *The Jewish Communities in Turkey*. Quarterly 114-140.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
- Üzülmmez, M. (2002). *Yazılı Kaynaklarda Çermik*. Kent Işıkları Yayınları, Ankara.
- Yiğit, İ. (2021). *Peygamberler Tarihi*. Kayhan Yayınları, İstanbul.
- Yılmazçelik, İ. (1991). "19. Yüzyılın İlk Yarisında Diyarbakır." Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Zack, J. (2009). *Türkiye'nin Tarihi Sinagogları*. Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, İstanbul.
- Zaken, M. (2007). *Jewish Subjects and Their Tribal Chieftains in Kurdistan*. Brill, Boston.

Haber Bültenleri

- "Les juifs de Diarbekir", Paix et Droit, 01.06.1934.
- "Israelites de Turquie d'Asie", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Universelle. 01.06-07.1906.
- "Ecoles primâires", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Universelle, 01.02.1877.
- "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance israilite Universelle, 01.10.1875.
- "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Universelle, 01.05.1876.
- "Ecoles primâires", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Universelle, 01.11.1876.
- "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Universelle, Birinci yarıyıl 01.10.1875.
- "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Üniverselle, 01.01.1874.
- "Israelites de Turquie", Bulletin Mensuel Alliance İsrailite Üniverselle, 01.10.1873.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Furkan BİTER
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya Anadolu İmam-Hatip Lisesi
Lisans Diploması	Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tez Konusu	19 ve 20. Yüzyılda Diyarbakır Yahudileri
Yabancı Dil / Diller	Arapça(orta), İngilizce(orta)
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	2020- Antalya Anadolu İmam-Hatip Lisesi-Antalya
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı-Din Görevlisi